

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО
ВІЙСЬКОВО-ЮРИДИЧНИЙ ІНСТИТУТ**

Кафедра загальновійськових дисциплін

Лекція 1

**Навчальна дисципліна: “Історія війн та воєнного мистецтва
(у т.ч. історія українського війська)”**

Блок змістових модулів 1. Воєнне мистецтво у війнах I-III поколінь

Змістовий модуль 1.1 Воєнне мистецтво у війнах I покоління

Заняття 1. Вступ. Предмет і завдання навчальної дисципліни «Історія війн та воєнного мистецтва (у т.ч. історія українського війська)». Воєнна справа за умов первіснообщинного ладу.

Харків

Зміст

I. Вступ.

II. Основна частина.

1. Предмет і завдання навчальної дисципліни “Історія війн та воєнного мистецтва (у т.ч. історія українського війська)”. Складові частини воєнної науки. Основні терміни і поняття.

2. Війна як суспільно-політичне явище в історії.

3. Воєнна справа за умов первіснообщинного ладу

III. Заключна частина.

Література:

1. Історія війн та військового мистецтва – Харків, 2007, 2010, 2012.
2. Строков А.А. Історія воєнного мистецтва у 3-х томах, т.І., К.: - 1995.
3. Меринг Ф. Нариси з історії війн и воєнного мистецтва. –К.: 1997.
4. Сунь-Цзи „Мистецтво війни” . Трактати., К.: 2007.
5. Макіавеллі „ Про воєнне мистецтво”,- К.: - 1999.
6. Світова мережа Internet.

1. Предмет і завдання навчальної дисципліни “Історія війн та воєнного мистецтва (у т.ч. історія українського війська)”. Складові частини воєнної науки. Основні терміни і поняття.

Історія війн і воєнного мистецтва являє собою окрему історичну дисципліну, яка за предметом дослідження і змістом є частиною загальної історії, вона не досліджує суспільство у цілому, предметом її вивчення є історичні процеси розвитку збройних сил, армії, прийоми та способів ведення бойових дій. В той же час вона безпосередньо зв'язана з військовою наукою, оскільки створює історичну базу для її розвитку. Опираючись на конкретні історичні факти, історія військового мистецтва відтворює об'єктивний зміст розвитку військового мистецтва в динаміці, як залежність форм і засобів ведення бойових дій від сполучення різноманітних факторів.

Як самостійна галузь наукових військово-історичні знання виникли ще у стародавньому світі. Спочатку вони уявляли собою опис боїв, війн, битв та діяльність окремих полководців. Тільки в XVIII-XIX ст.ст. воєнна історія сформувалася як наука, яка вивчає сутність, причини, характер війн, средства та засоби їх ведення в залежності від змін соціально-економічних, політичних, матеріальних умов життя суспільства, а також досвід військової діяльності мас. Сформувалися такі її напрями як: історія військового мистецтва; історія військово-морського мистецтва; історія армії, флоту, артилерії, кавалерії, інженерних військ, тощо.

Найбільш значними серед історичних дисциплін є історія війн та військового мистецтва які є складовою військової історії.

Історія війн та військового мистецтва вивчає конкретні процеси розвитку військових інститутів та явищ, які розвиваються у хронологічній послідовності та виявляються на певному історичному просторі.

Війна – це складне соціально-політичне та історичне явище. Її хід та припинення підпорядковані певним об'єктивним законам. Розкриття та

вивчення їх змісту складає основне завдання військової науки. Тому ми можемо з вами говорити про те, що військова наука - це система знань про характер та закони війн, про підготовку збройних сил та держав до війни та способах її ведення

На усіх етапах розвитку суспільства війна зберігала свою соціальну сутність, була продовженням політики держав. Але характер війн, їх масштаби, напруженість, способи та засоби боротьби постійно змінювалися в залежності від розвитку матеріально-технічних, соціально-економічних та політичних умов життя суспільства. Які в свою чергу вносили свої зміни у комплектування ЗС, виховання та навчання військ, зовнішній вигляд армії. Це дозволяє на історичних прикладах розглядати основні етапи розвитку військового мистецтва, створити базу для більш ретельного вивчення різних аспектів військової історії.

Отже, об'єктом військово-історичної науки є війна, армія військова справа у цілому в їх історичному розвитку.

Головними завданнями історії воєнного мистецтва є:

1. На основі конкретних історичних подій показати розвиток військового мистецтва і його основні закономірності, що дозволяє передбачити характер і направленість розвитку військового мистецтва в сучасних умовах.

2. Показати залежність способів і форм ведення війни від рівня розвитку виробництва, соціально-економічної і політичної структури суспільства, а також залежності результату тієї чи іншої війни від відношення до неї народних мас.

3. На конкретних історичних прикладах визначити роль народних мас, солдатів, офіцерів і т.п. полководців в розвитку військового мистецтва. Показати особливості розвитку військового мистецтва різних народів та його відмінні риси.

4. Висвітлення основних етапів розвитку військового мистецтва у післявоєнний час, зміст сучасної революції у військовій справі, яка виникла на

основі появи сучасної зброї і техніки та призвела до якісних змін у технічній базі війни, розбудови З.С., засобах і формах ведення збройної боротьби.

Завданнями дисципліни є:

- сприяння придбанню студентами навичок аналізу військових дій;
- навчити студентів враховувати історичний досвід при розгляданні актуальних проблем розбудови національних Збройних Сил;
- прогнозування перспектив розвитку військової справи.

Воєнне мистецтво включає в себе три галузі:

- стратегію
- оперативне мистецтво
- тактику.

Воєнне мистецтво поєднує теорію, тобто об'єктивні закономірності стратегії, оперативного мистецтва і тактики, а також практичну діяльність Збройних Сил направлену на досягнення перемоги у війні.

Таким чином, ми з вами можемо говорити про те, що *Історія війн та воєнного мистецтва* складає фактологічну базу воєнної історії, висвітлює в хронологічній послідовності конкретні війни та розкриває їх специфічні риси і особливості.

1.2. Складові частини воєнної історії

Воєнна історія приділяє багато уваги конкретному носію воєнного мистецтва – тобто армії. Вона вивчає: принципи комплектування; форми організації; методи навчання та виховання розкриваючи при цьому причини які викликали ці зміни на різних етапах розвитку суспільства.

Історія воєнного мистецтва – складова частина воєнної історії, яка складається

з:

- історії війн
- історії війська

- історії воєнного мистецтва
- історії збройних сил
- історії воєнної думки.

Кожна зі складових військового мистецтва має свій предмет. Так і історія війн вивчає у необхідній точності кожен війну окремо.

Історія родів військ вивчає історію виникнення кожного роду військ окремо (Кавалерія, Піхота, Артилерія, Флот).

Історія воєнного мистецтва - вивчає історичний процес розвитку Збройних Сил і засобів ведення війни, операції, бою, при цьому розкриває соціально-економічні, політичні, технічні основи цього розвитку та виявляє його перспективи. Показує загальні та особливі риси військового мистецтва кожного історичного ступеню та процес його розвитку у різних народів. Звертаю увагу що: історія воєнного мистецтва вивчає не усяку війну і не кожен битву, а лише ті війни і битви, в яких виникли нові форми боротьби. Вона фіксує не всяку зміну техніки, а лише ту наслідком якої були зміни у тактиці, оперативному мистецтві, стратегії (порох, артилерія, нарізна зброя). Вона відображає розвиток військового мистецтва, як суцільний процес.

Історія воєнного мистецтва вивчається на конкретних військово-історичних явищах (подіях) та фактах з дотриманням їх хронологічної послідовності.

Вона розглядає способи і форми ведення військових дій і війни у цілому, які мали місце у певну історичну епоху, певною армією.

1.3. Джерела історії війн та воєнного мистецтва.

Джерело – це будь яка пам'ятка минулого, що свідчить про історію людства. Розрізняють наступні види джерел воєнної історії: - письмові; - матеріальні; - археологічні; - етнографічні.

А) Письмові.

До цього виду джерел відносяться, наприклад, перші теоретичні праці присвячені військовій справі такі як: „Трактат - мистецтво війни” – Сунь-цзи –

Китай (6-5в.в. до н.є); „Записи доброго полководця” - Джуге Лян; Надзвичайна стратегія ста битв” Лю Цзи - Китай; твори Ю.Цезаря (I В.до не); Ксенофонт (У-ІУвв до н.є. Др..Греція) –„Анабазис” - оборубе за престол Персії, „Киропедія” – (О детстве Персидского царя Кира); Геродот-„История”; Гомер – „Илиада”; а також Закони царя Хамурапи, Закони Ману. Тощо.

Б) *Матеріальні*. До них відносяться стародавні пам’ятки, зброя, спорядження, кінська зброя, військова амуніція

В)*Археологічні*. Стінний (на скелях) розпис, письмові пам’ятки (папіруси, глечані дощечки, тощо), предмети озброєння, техніки. Фортифікаційні споруди.

В) *Етнографічні*. Побут, культура народів, народна творчість.

1.4. Періодизація воєнного мистецтва.

Для вивчення історії військового мистецтва велике значення має встановлення основних періодів та етапів його розвитку - періодизація. Яка повинна віддзеркалювати розвиток явищ в історичній послідовності, відмічає час народження нового та відмирання старого, фіксує в часі.

В основі цього розподілу лежить суспільно-економічна формація кожного періоду. Кожна із суспільно-економічних формацій має свої особливості ведення війн та бою.

I Розвиток воєнного мистецтва до нової доби (Війни і воєнне мистецтво першого покоління війн).

Історія війн та воєнного мистецтва первісного суспільства (до IV ст. до н.є.), та стародавнього рабовласницького суспільства (давній Рим, Греція, Македонія, Китай, Індія з IV ст. до н.є. до IV- V ст. до н.є.).

II Розвиток воєнного мистецтва середньовічного феодального суспільства (Війни і воєнне мистецтво другого покоління війн).

Історія війн та воєнного мистецтва середньовічного феодального суспільства (Європа, Азія) VI-XVIII ст.ст. н.є. - до французької буржуазно-демократичної революції 1789 р.

Ш. Розвиток ІВМ. починаючи з Французької буржуазно-демократичної революції 1789р. і до Першої світової війни (Війни і воєнне мистецтво третього покоління війн).

ІУ. Розвиток ІВМ у війнах ІV покоління (1939-1945 рр.)

У. Розвиток ІВМ у війнах V – VI поколінь - починаючи з 1945 р і до сьогодні.

Треба мати на увазі, що форми і засоби ведення збройної боротьби залежить від рівня розвитку виробництва, економіки, характеру відповідного їм строю. Також на розвиток військового мистецтва здійснюють вплив особливості історичного розвитку держави, географія, національні традиції та інші фактори.

Наприклад, в рабовласницькому суспільстві військово мистецтво будувалося на економіці, що не дозволяла створити чисельність армії, оснащених зброєю. З розвитком виробництва та удосконаленням постачанням військ збільшувалися їх бойові можливості, терміни ведення війн, а також відстань. Вже тоді стратегія займалася питанням розбудови З.С., використання їх у війні, озброєння та ін.

Розвиток тактики йшов від простіших шиків військ і фронтальних зіткнень сторін до більш складних бойових порядків, маневрувань військ на полі бою.

Великий вплив на розвиток військового мистецтва здійснило виникнення пороху і озброєння армії вогнепальною зброєю. З цього часу результат битви став вирішуватися не тільки атакою живої сили, але й міцністю вогню. Наприкінці ХУІІІ ст. закінчується перехід до нової тактики, яка заснована на поєднанні:

- 1) маневрування та вогню як засобу підготовки атаки
- 2) рішучим ударом холодної зброї піхоти і кавалерії.

Глибокі зміни у засобах ведення військових дій викликала Французька революція, в якій французький народ проявив "революційну творчість, розірвав

усі старі закони і звичаї ведення війни, створив нове революційне, народне військо і нове ведення війни." (Енгельс). З цього часу комплектування армії більшості країн Західної Європи починає проводитися на основі загального військового обов'язку, зростає їх чисельність, насиченість зброєю, особливо артилерію.

З будівництвом залізниці у другій половині ХІХ ст. з'явилася змога:

- прискорити зосередження та розгортання армій.
- полегшати їх забезпечення.

Нарізна зброя викликала до життя новий бойовий порядок - стрілецький ланцюг. У війнах початку ХІХ ст. з'явилися перші ознаки зародження операцій.

Важливим етапом розвитку військового мистецтва стала ВВВ.

Післявоєнний розвиток З.С., роки холодної війни і період після 1991р. мають свої особливості.

Таким чином, історія війн та воєнного мистецтва дозволяє розкривати закономірності розвитку військової теорії, допомагає дивитись у майбутнє, є засобом розвитку військового мислення та військового кругозору офіцерів і генералів, сприяє формуванню світогляду, має велике значення ідеологічного виховання особового складу З.С. України. Історія війн та військового мистецтва є одною з важливих оперативно-тактичних дисциплін, що вивчаються у військових навчальних закладах України.

1.5. Основні терміни та поняття

У військовій історії деякі терміни мають ключове значення і відносяться до категорії основоположних. Такі як: стратегія, оперативне мистецтво, тактика, операція, деякі інші.

***Стратегія** – складова частина військового мистецтва, яка охоплює теорію та практику підготовки держави її збройних сил до війни, планування і ведення операцій, стратегічних операцій, а також використання видів ЗС та керівництво ними в ході війни.*

Стратегія передбачає підготовку до війни, облік матеріальних та моральних ресурсів як своїх так і противника, мобілізаційні можливості, послідовність здійснення операцій спрямованих на досягнення кінцевої мети, одержання перемоги, тощо. Стратегія встановлює цілі.

***Оперативне мистецтво** - складова частина військового мистецтва, яка охоплює теорію і практику підготовки і ведення бойових дій (операцій) об'єднаннями видів збройних сил .*

Воно займає проміжне положення між стратегією і тактикою.

***Тактика** - метод ведення конкретного бою, що базується на співвідношенні сил розгортання військ, застосуванні військової техніки, характеру місцевості, тощо. Тобто це теорія і практика підготовки і ведення бою підрозділами, частинами і з'єднаннями.*

У відношенні до стратегії та оперативного мистецтва виконує підпорядковану роль. Тактика вирішує конкретне завдання.

***Операція** - форма ведення бойових дій об'єднаннями, з'єднаннями ЗС, сукупність узгоджених та взаємопов'язаних за метою, місцем та часом битв, боїв, та вдарів на ТВД. які проводяться згідно єдиного замислу та плану, для досягнення проміжної мети на конкретному Театрі військових дій. Це – акт війни.*

Проведення операцій передбачає: планування військових дій, матеріально-технічну підготовку. Зосередження військ у похідному стані. Здійснення маршів та маневрів, ведення боїв.

2. Війна як суспільно-політичне явище в історії.

Війни є невід'ємним елементом суспільного історичного розвитку. Війна, як явище, відзначає кризовий стан суспільства, коли сполучення об'єктивних (соціальних, економічних, політичних) та суб'єктивних (діяльність визнаних лідерів, видатних діячів, "пасіонарних" особистостей) факторів, переводить проблеми вирішення конфліктних ситуацій у площину силових, насильницьких

заходів. Застосування силових заходів у суспільних стосунках може мати дуже широкий діапазон, від зіткнення збройних угруповань (банд, загонів тощо) до протистояння професійних армій. Тому війну, саме як історичне явище, характеризує її суспільний характер, що передбачає залучення до її орбіти значних суспільних верств населення або суспільства в цілому. Війна точиться між угрупованнями озброєних, поєднаних та особливим чином організованих людей, які складають збройні сили суспільства. Історично засвідчено чимало форм організації збройних сил, від простіших (народ-військо) до більш досконалих (професійна армія). Війна точиться в ім'я досягнення перемоги. Перемога здобувається внаслідок бойових дій, які вимірюються в просторі та часі. Результати війни визначаються повнотою вирішення поставлених завдань.

Питання про соціальну природу війни доки ще не має однозначної відповіді. Пояснення війни як "природного стану народів" (Платон), "засобу придбання власності" (Аристотель), "інстинктивної агресивності" (Дьюї) чи "природного фактору регулювання чисельності населення" (Мальтус) мають значні хиби, адже вони абсолютизують суто біологічний фактор в історії суспільства і людства. Не може бути прийнята також точка зору про "класове" походження війн, згідно з якою війни нерозривно пов'язані появою приватної власності і розподілом суспільства на антагоністичні класи (Маркс, Енгельс). В наш час саме війна, військова спеціалізація та ранжирування військової діяльності, узурпація функцій військового керівництва стали головним стимулом класоутворення (Першиц, Хазанов, Куббель). В первісному суспільстві військова діяльність дуже рано набула риси соціально-престижної і часто поєднувались з ідеологічним лідерством (військовий вождь - жрець).

Для визначення характеру війни. Її політичного змісту необхідне вивчення стану економіки, внутрішньої і зовнішньої політики держав, що воюють.

У військовій історії згадуються війни найменування яких визначається зовнішніми ознаками:

- формальними цілями (релігійні, династичні)

- організаційними формами (коаліційні – блоками, або звичайні)
- масштабами (локальні, Світові, внутрішні та зовнішні)

За кожним з цих найменувань міститься характер війни, її політичний зміст, соціально-економічні та технічні основи. Засобами ведення війни є збройна організація держави, народу, а безпосередньо – збройні сили.

Способи застосування ЗС складають форми ведення війни, вчення про яке і є військовим мистецтвом. Озброєна організація і військове мистецтво безперервно розвиваються. Цей процес і складає зміст військового мистецтва.

Таким чином, війна - це суспільна збройна боротьба, що має на меті силове вирішення соціальних, політичних та економічних проблем.

3. Воєнна справа за умов первіснообщинного ладу

Доба первіснообщинного ладу найбільш тривала в історії людства. Вона продовжувалась близько 3 млн. років, тоді як найдавніші державні утворення виникли лише 5-7тисяч років тому. Можна вважати, що весь цей час війни у вигляді конфліктів та збройних сутичок були невідомим елементом суспільного розвитку. Економічних підстав для війн ще не існувало. Значне багатство і різноманіття рослинного і тваринного світу та незначна щільність населення (для території України в цей час приблизно 1 особа на 100 кв. км.) збройні зіткнення були епізодичними та випадковими.

З появою та розвитком виробничого (землеробсько-скотарського) господарства поліпшуються економічні засади суспільства та значно зростає його чисельність. Збройні зіткнення з тимчасового і випадкового явища перетворюється на постійно діючий фактор, оскільки в її основі полягають суто економічні підстави. Зростає соціальний статус осіб, що є носіями військової функції – воїнів, вони згодом утворюють особливий шар в суспільстві. Посилюється значення військового вождя, посада якого перетворюється на постійну і який одержує значні важелі впливу на суспільне життя.

В сутичках з сусідніми громадами спочатку використовувались такі ж знаряддя, що і на полюванні. В 10-5 тис. до н.е. з'являється зброя для дії на далекій відстані – лук зі стрілами, оснащеними кремінними чи кістяними наконечниками.

На початку доби раннього металу (IV- поч. I тис. до н.е.) відбувається поступове відокремлення зброї, як суто бойового спорядження, від мисливського комплексу, з'являються елементи озброєння з металу: мідні та бронзові ножі і кинджали, бронзові наконечники стріл, а також перші зразки захисного озброєння - щити, плетені з лози чи виготовлені з кори на дерев'яній основі.

Одним з найважливіших видобутків епохи бронзи стало використання коней – з початку для пересування бойових колісниць, а з часом – для верхової їзди, що визначило якісно новий етап у розвитку військової справи. Є підстави вважати, що населення причорноморських степів опанувало верхову їзду і виробило засоби управління конем ще у IV тис. до н.е.

Паралельно з розвитком озброєння відбувалось удосконалення військової організації суспільства. За умов родинно-племінного ладу носієм військової функції був кожен чоловік від досягнення повноліття до старості. Він повинен був мати власну зброю і в разі необхідності з'являтися на місце збору війська. (система народ-військо). Обмеження відбувалось лише за віковими ознаками, з числа її носіїв виключались лише малолітні та особи похилого віку, які ще не набули або вже втратили фізичні кондиції. В подальшому ці обмеження починають стосуватись жінок, хоча в деяких суспільствах жінки ще довго відіграють помітну роль у воєнних діях.

Керівництво військом покладалось на військових вождів, які отримували від громади певні повноваження на тільки на період ведення бойових дій. Періодичні скликання війська відволікали від виробничого процесу більшу частину працездатного населення, тому з часом військова функція була перенесена на молодих, неодружених чоловіків, які ще не мали власного господарства і їх відсутність майже не позначалась на виробничому процесі.

Вони виконували воєнні обов'язки на постійній основі і на них покладалась функція охорони племінних володінь і суспільства в цілому. Загальне народне ополчення скликалось лише за надзвичайних обставин.

Поступово військові вожді отримують реальні важелі влади, оскільки мають опору на віддані їм військові підрозділи, що сприяє занепаду родового ладу та зародженню державності.

Відомості про способи ведення бойових дій, про існування певних бойових порядків за доби первісного ладу дуже обмежені. Імовірно вони багато в чому копіювали мисливські традиції: це і вміння непомітно наблизитись до ворога і завдати несподіваного удару, і використання знання місцевості, і заманювання ворога у засідку, і оточення, і використання спочатку дистанційної зброї, з наступним переходом до зброї ближнього бою.

Таким чином, за доби первіснообщинного ладу зароджується і поступово удосконалюється військова організація, відбувається відокремлення збройного комплексу від мисливського спорядження, воєнна справа перетворюється на особливий рід діяльності, об'єктивно сприяє процесу державотворення.

Лекцію розробив:

Начальник кафедри загальновійськових дисциплін
полковник

Станіслав КОРОЛЬОВ

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО
ВІЙСЬКОВО-ЮРИДИЧНИЙ ІНСТИТУТ**

Кафедра загальновійськових дисциплін

ЛЕКЦІЯ 2

**Навчальна дисципліна: “Історія війн та воєнного мистецтва
(у т.ч. історія українського війська)”**

Блок змістових модулів 1. Воєнне мистецтво у війнах I-III поколінь

Змістовий модуль 1.1. Воєнне мистецтво у війнах I покоління

Заняття 2. Воєнна справа і війни у найдавніших
державих Сходу.

Харків

Зміст

I. Вступ.

II. Основна частина.

1. Воєнна організація та воєнне мистецтво у найдавніших державах Сходу.
2. Воєнна справа і воєнне мистецтво кочовиків Євразії
3. Воєнна організація та воєнне мистецтво стародавнього Китаю.

III. Заключна частина.

Література:

1. Історія війн та військового мистецтва – Харків, 2007, 2010, 2012.
2. Строков А.А. Історія воєнного мистецтва у 3-х томах, т.І., К.: - 1995.
3. Меринг Ф. Нариси з історії війн и воєнного мистецтва. –К.: 1997.
4. Сунь-Цзи „Мистецтво війни” . Трактати., К.: 2007.
5. Макіавеллі „ Про воєнне мистецтво”,- К.: - 1999.
6. Світова мережа Internet.

1. Воєнна організація та воєнне мистецтво у найдавніших державах Сходу.

Рабовласницьке суспільство виникло у часи Давнього Світу на рубежі IV-III тис. до н.е. у результаті розкладання первісного ладу.

З розподілом суспільства на класи рабовласників та рабів з'явилася держава і одне з її найважливіших знарядь – армія. У залежності від рівня розвитку виробничих сил історія Давнього Світу поділяється на три періоди:

I. ранньорабовласницький ;

II. період класичного рабства;

III. період розкладання і гибелі рабовласницьких держав.

I період пов'язаний з процесом розкладання первісного ладу і виникнення перших рабовласницьких держав у народів Сходу. Найбільш великими серед них були Шумер, Аккад, Єгипет, Хетська держава, Ассирія, Вавилон, Персія. Цей період тривав до VIII-VI ст. до н.е. У II періоді, який продовжувався до I-II ст. н.е. рабовласництво розповсюдилося на Південну Європу та Північну Африку. Найкрупнішими рабовласницькими державами того часу були Спарта, Афіни, Македонія, Рим, Карфаген. Останній період продовжувався до V ст. н.е. і завершується падінням Західної Римської імперії.

Кожному з названих періодів історії відповідає визначений рівень розвитку виробничих сил і свої соціально-економічні умови, в яких велися війни, розвивалися збройні сили і воєнне мистецтво.

В IV тис. до н.е. відносно одночасно в Передній Азії, Північній Африці та на півночі Індії виникають перші державні утворення. Перші держави були невеликими і зазвичай обмежувались рамками колишніх племен, що займали певні території і розподілялись на окремі сусідські общини. Центрами держав стають міста, захищені оборонними спорудами. На чолі держави знаходився цар, який здійснював керівництво військом. Спочатку збройні сили обмежувались народним ополченням, яке скликалось в разі потреби і по закінченні бойових дій розходилося по домівках. Згодом з'являються невеликі постійні наймані армії, які утримувались на державний кошт. За умов війни вони іноді доповнювались народним ополченням. З розвитком держав відбувається перехід до професійних найманих армій.

Одним з найдавніших осередків державності вважається міжріччя великих азіатських річок Тигра та Євфрату, що впадають в Перську затоку. В його південній, приморській частині близько 6 тисяч років тому виникають перші міста. Найдавнішими містами-державами вважаються Ур, Урук, Кіш, Лагаш, Умма та деякі інші.

Політична історія найдавнішої Месопотамії, яка відома нам під назвою Шумер, йшла у напрямку від окремих невеликих міст-держав до об'єднань на чолі з державами-гегемонами і утворення величезних імперій. Збройні сили перших держав являли собою народні ополчення, оснащені переважно легким озброєнням – луком та стрілами, короткими металевими списами з металевими чи кремінними наконечниками, невеликими сокирами. Тіло воїна зазвичай прикривалося лише куском тканини на стегнах, голову захищав головний убір у вигляді напівсферичного або гостроверхого капелюха, іноді з навушниками.

Металеву зброю мали наближені царя, тоді як більшість війська озброювалася мисливським або господарчим реманентом.

Але вже в ранній період історії Шумеру відбувається перехід до професійної найманої армії, яка комплектувалась з вільних осіб. Найважливішим стимулом в службі для них стає право на частину здобичі під час походів. Постійні наймані армії були нечисленними. Наприклад, цар м. Лагашу при загальній кількості населення держави більше 100 тис. чол. мав на службі близько 5 тис. воїнів.

Армії складалися з двох видів війська – піхоти та бойових колісниць. Піхота розподіляється на важку та легку. Важко озброєні піхотинці мали захисне озброєння у вигляді шкіряних чи повстяних плащів, іноді обшитих металевими пластинами та шоломоподібних головних уборів. За наступальну зброю правлять короткі списи з металевими наконечниками і невеликі сокири. Легкі піхотинці мали лише луки та металеве знаряддя.

Головну ударну силу війська становили бойові колісниць, які спочатку являли собою невеликі платформи, жорстко закріплені на двох суцільних колесах. В бойових умовах воїну були потрібні вільні руки, тому колісницею керував піший візниця, який біг поряд. Згодом з'являються більш досконалі чотириколісні колісниць: візниця сидів попереду на підвищенні, а воїн розміщувався позаду нього, на невеликій приступці.

В державах Месопотамії з'являються перші бойові порядки, які являли собою щільно побудований прямокутник з воїнів. Головним тактичним прийомом ведення бою був фронтальний удар бойових колісниць та щільного шикування важкої піхоти. Легка піхота виконувала допоміжні функції – починала битву та переслідувала розбитого ворога.

У XXIV ст. до н.е. цар м. Аккад Саргон об'єднав міста Месопотамії та Еламу, створивши величезну державу. За його часів аккадські війська зазнають змін. Збільшується їх кількісний склад, головну роль в них відіграють легкоозброєні піхотинці. Вони розподіляються на загони з одноманітною зброєю – лучників, пращників, списоносців та воїнів, які озброєні бойовими сокирами.

Другим значним осередком цивілізації стародавнього світу був Єгипет. На ранніх етапах збройні сили Єгипту склалися виключно з піхоти, що розподілялась на важку та легку. Важкі піхотинці мали невеликі заокруглені догори щити, які захищали верхню частину тулуба, шоломи у вигляді перук та списи з металевими наконечниками. Їх бойовий порядок нагадував щільну колону. Легкі піхотинці діяли виключно дистанційною зброєю – луком та стрілами, пращею, металевими списами-дротиками. Вони починали битву, намагаючись завдати ворогу максимальних втрат, а потім відходили за бойові порядки важкої піхоти, яка наносила фронтального удару.

Єгипет здійснював активну загарбницьку політику, але близько 1700 р. до н.е. зі сходу почалась навала численних кочових племен, відомих як „гіксоси”, які захопили майже всю країну і володіли нею близько 200 років.

Після вигнання гіксосів у середині II тис. до н.е., єгипетські збройні сили значно виростають кількісно та змінюються якісно. Головну ударну силу

війська стали становити колісниці. Важко озброєні піхотинці були озброєні великими щитами, які захищали майже все тіло, та довгими списами. Частина піхотинців була озброєна круглими щитами та довгими мечами з видовженим трикутним лезом. Набуває поширення практика використання найманців з сусідніх країн, які одержували платню та частину військової здобичі. Є данні про те, що єгипетські війська розподілялись на загони по 6, 40, 60, 100, 400 та 600 воїнів. За бойових умов вони зводились в підрозділи по 2, 3 та 10 тис. осіб.

Бойовий порядок того часу являв собою оточену з усіх боків колісницями колону важкої піхоти, глибина якої перевищувала протяжність по фронту.

Хетська держава виникає на межі III - II тис. до н.е. на території Малої Азії. Найвищого розквіту Хетська держава досягає у другій половині II тис. до н.е., коли її межі поширилися до території сучасного Лівану на півдні і середньої течії р. Євфрат на сході.

Проведення активної зовнішньої політики передбачало наявність збройних сил, достатніх для відстоювання хетських інтересів. За умов проведення загального походу проти зовнішнього ворога збройні сили країни складались з підрозділів намісників підлеглих міст, власної дружини царя та загонів найманців з сусідніх племен та народів.

Спочатку хети мали тільки піхоту. Важкоозброєні піхотинці прикривались чотирикутними або вісімкоподібною форми щитами та мали на озброєнні списи. Для ближнього бою призначалися короткі мечі з кривим лезом та невеликі сокири. Легкі піхотинці користувались переважно дистанційною зброєю. Згодом вирішальну роль у бойових діях починають відігравати бойові колісниці, а піхота виконує допоміжні функції. Колісниці хетів були досить легкими, двоколісними і мали екіпаж з 2-3 осіб. Хетські полководці намагались будь за що заставити ворога битися на відкритій місцевості, де хетські колісниці мали всі переваги.

Ассирійське царство виникло на початку II тис. до н.е. на півночі Месопотамії. Згодом воно перетворилося в світову ассирійську імперію, яка існувала до 605 р. до н.е.

Збройні сили Ассирії спочатку являли собою ополчення вільних общинників, які з часом перейшли на професійні засади і складались переважно з представники титульної нації. Іноземці з числа давно підкорених народів допускались лише до складу легкої піхоти. Ветерани військ несли гарнізонну службу і розміщувались у найбільш значних та стратегічно важливих містах, а також на захоплених землях, де вони ставали осередками влади серед ворожого населення і використовувались для придушення опору.

До складу збройних сил входили бойові колісниці, піхота, кіннота та допоміжні підрозділи, на яких покладались постачальні, будівничі та обслуговуючі функції.

Колісниці спочатку являли головну ударну силу війська, але поступово вони відходять на другий план, поступаючись кінноті. Ассирійські колісниці були більше та важче як за хетські, так і за єгипетські.

Ассирійська піхота розподілялась на важку та легку. До складу важкої піхоти входили списоносці та лучники, оснащені металевими шоломами,

лускатим захисним обладунком на шкіряній основі та шкіряними сорочками. Списоносці мали списи довжиною до 2,5 м, великі металеві щити та короткі мечі. Лучники замість списа були озброєні луком та стрілами, які носили у сагайдаку за спиною. Легку піхоту складали списоносці з легкими плетеними щитами, лучники та пращники.

Згодом, з набуттям досвіду верхової їзди, важливу роль у бойових діях починає відігравати кіннота. Як і важкі піхотинці вершники мали на озброєнні списи, мечі, луки та стріли, а також захисний обладунок.

Співвідношення родів військ було встановлено таке: 1 колісниця – 10 вершників – 100 піхотинців. Найпоширенішим бойовим порядком був такий, коли важка піхота шикувалась підрозділами у центрі позиції, попереду діяли колісниці, а фланги захищали загони легкої піхоти та кіннота.

Зі значним розширенням театру бойових дій під час утворення великих імперій змінюються тактичні прийоми ведення бою. Якщо раніше долю битви вирішував фронтальний удар важкої піхоти, то тепер на перший план виходять намагання охопити з флангів і оточити ворога. Маневр стає основою тактичної майстерності.

Прикладом успішного здійснення маневру і застосування фактору раптовості є битва біля м. Кадеш на півночі Сирії (1312 р. до н.е.) між військами хетського царя Муваттала і єгипетського фараона Рамзеса II. В цій битві військо єгиптян зазнало значних втрат і виявилось розділеним на дві частини, але й хети мали ворога з фронту і тилу. Декілька днів противники зберігали позиції і утримувались від рішучих дій, поки єгиптяни скрито, вночі не відступили. Хети їх не переслідували. Об'єктивно, битву виграли хети, але це не завадило і єгиптянам оголосити свою перемогу.

На стародавньому Сході пріоритет в запровадженні кінноти належить ассирійцям, які вперше почали використовувати її як самостійний вид війська і доручати їй виконання тактичних завдань. В свою чергу, ассирійці завдячували поширенню кінноти східноєвропейським племенам киммерійців та скіфів, які неодноразово вторгалися в Малу Азію.

Зовсім в іншому полягала роль кінноти у битві біля с. Тулліз, неподалік від м. Сузи на схід від Міжріччя (655 р. до н.е.) між військами ассирійського царя Ашшурбаніпала та еламського царя Теуммана. Сили сторін були приблизно рівні, але ассирійці мали значно більше кінноти. В переломний час битви Ашшурбаніпал ввів до дії флангові загони вершників, які буквально розірвали фронт еламського війська навпіл. Наступ піхоти довершив розгром еламітів. В битві при Туллізі кіннота вперше була використана для нанесення розсічного удару.

Яскравим прикладом тактичної майстерності є Тімбрейська битва (541 р. до н.е.) між засновником перської держави царем Кіром та царем держави Лідія Крезом. Крез мав численну найману армію, яка налічувала за даними письмових джерел 300 бойових колісниць та більше 500 тис. воїнів, в числі яких близько 60 тис. кінноти. За основу армії правила важка піхота, загальною кількістю 120 тис. бійців.

Тімбрейська битва є яскравим прикладом ретельної підготовки до бою, створення бойового порядку, здатного в умовах чисельної переваги противника протистояти його намаганням щодо оточення своїх військ, вмілого вибору напрямку і часу нанесення розсікаючих ударів, організації тісної взаємодії всіх родів військ, застосування нетрадиційних засобів ведення бою.

На стародавньому Сході високого рівня розвитку досягло мистецтво облоги та оволодіння фортецями та укріпленими містами. Найбільш досконалу техніку оволодіння містами-фортецями використовували асирійці. Перш за все, вони намагались оточити місто щільним колом і запобігти будь-яким стосункам противника з зовнішнім світом. Їх лучники під прикриттям великих щитів наближались до оточеного міста і обстрілювали захисників, а спеціальні команди вишукували вразливі місця в фортечних стінах та баштах. Потім підвозились стінобитні пристосування – тарани, які починали методично руйнувати оборонні споруди. Під час штурму використовувались приставні дробини, високі башти, з яких на стіни перекидалися містки та стінобитні пристрої. Удосконалення облогової техніки спонукало розвиток фортифікаційних споруд і деякі міста, відомі за сучасними археологічними дослідженнями, являють собою зразки інженерного забезпечення.

2. Воєнна справа і воєнне мистецтво у кочовиків Євразії.

Східноєвропейський степ є лише частиною великого степового поясу Євразії, що простягнувся від Карпат та пониззя Дунаю до Далекого Сходу. Здавна в степах мешкали кочові племена та народи, основою господарства яких були різні форми тваринництва. Вони створювали своєрідний симбіоз з прилеглим осілим населенням, оскільки і ті і інші потребували продукти господарства сусідів. Природне оточення, соціальний устрій, та особливості господарства позначились на своєрідній військовій організації та складі збройних сил, що, в свою чергу, вплинуло на характер воєнного мистецтва.

У найдавніші часи кочовики причорноморсько – прикаспійських степів перебували на стадії родинно – племінних відносин, за умов яких військова організація являє собою народ – військо, коли кожний дорослий чоловік є потенційним воїном і повинен з власною зброєю та на власні кошти за необхідністю виступати на захист громади. На чолі племінних ополчень знаходились військові вожді. Племена добровільно чи під впливом обставин складали союзи, котрі вже являли значну воєнну силу. Одним з перших таких об'єднань в Північному Причорномор'ї були *кіммерійці*, згадки про яких маються в близькосхідних та грецьких письмових джерелах. Їх поява на арені світової історії, ймовірно, обумовлена активністю зовнішньої політики, зокрема, військовими походами, відноситься до часів Гомера або трохи раніше, в цілому – до кінця II тис. до н.е. Вже в “Одіссеї” згадується країна кіммерійців на краю світового океану, майже на межі відомого світу, завжди окутана хмарами і де ніколи не сходить сонце. Відомості про народ “гамірра” є в асирійських письмових джерелах початку VII ст. до н.е. Мабуть, існування

двох віддалених один від одного районів, де були відомі кіммерійці, вказує на основні напрямки їх вторгнень, які змінювались з часом.

Кіммерійці були переважно легкоозброєними вершниками, дуже швидкими та мобільними, небезпечними, перш за все, на відстані, завдяки майстерності в стрільбі з луків. Здатність на подолання великих відстаней і обумовила далекі походи кіммерійців, головним чином грабіжницькі. Етнічна та культурна близькість кіммерійців до більш відомих скіфів, їх наступників в причорноморських степах, дозволяє припускати, що вони користувались тотожними засобами ведення бою.

Скіфи, що витиснули з Північного Причорномор'я та частково поглинули кіммерійців, набули гучної військової слави під час походів до Передньої Азії, коли вони перемагали війська таких могутніх держав, як Ассирія, Лідія, Мідія і досягали кордонів Єгипту, змусивши фараона Псамметіха відкупатись багатими дарунками. Видатний давньогрецький історик Геродот присвятив опису буття, звичаїв та воєнного мистецтва скіфів окрему книгу своєї "Історії". Скіфське суспільство знаходилося на стадії розкладу первіснообщинних відносин, склалися союзи племен на чолі з військовими вождями – царями, які вже мали авторитарну владу. Дані про такі об'єднання племен є у Геродота, який писав про існування "скіфів кочовиків" і "скіфів царських", вказавши, що останні панували серед всіх скіфів і займали кращі пасовиська. У скіфському середовищі війна вважалась почесною справою, гідною справжнього чоловіка. Наприкінці кожного року, на загальних зборах, воїни, що вбили хоча б одного ворога діставали особливого шанування. Одним з найбільш поважних божеств був бог війни Арес, якому присвячувались навіть людські жертви.

Як і у більшості кочовиків, військо скіфів складалось з кінноти, хоча не можна виключати існування нечисленної піхоти з незаможних верств населення, яка виконувала допоміжні функції. Переважала легка кіннота. Легкі вершники не мали захисного обладунку і діяли переважно дистанційною зброєю. За свідченнями сучасників, особливої майстерності скіфи досягли у використанні лука та стріл. Скіфський лук був невеликим, зручним для дій з коня, складним та дуже тугим, що давало змогу далеко надсилати стріли. Стріли були оздоблені бронзовими наконечниками та мали оперення, що стабілізувало стрілу в польоті та покращувало прицільність пострілу. Характерним для скіфських кінних лучників був засіб прицільної стрільби назад, що вони робили повертаючись на повному ході. На середній та близькій дистанції використовувались металльні списи, при безпосередньому зіткненні в діло йшли короткі мечі - акінаки та кинджали або бойові ножі. Важко озброєні вершники мали захисний обладунок, часто грецького походження – шоломи, панцері, кнеміди, а також шкіряні сорочки з лускатим покриттям з бронзових чи залізних платівок, бойові паски з товстої шкіри, невеликі плетені щити, часто з лускатим покриттям. З наступальної зброї вони мали довгі списи для колючих ударів, акінаки, кинджали, бойові сокири. Сполучення численної легкої кавалерії та загонів важко озброєних вершників визначало головні тактичні заходи ведення бою.

Відповідно до характеру озброєння та складу війська, слід вважати, що за основу бойового строю правили щільні врядування важкої піхоти, тоді як легкі вершники і легкі піхотинці виконували допоміжні функції. Вузлами оборони лісостепових землеробів були укріплені селища – городища, з системою ровів, валів та дерев'яних стін, розташовані вздовж кордонів.

У IV – III ст. до н. е. внаслідок внутрішніх протиріч скіфська держава слабне і зі сходу, з-за р. Танаїсу (Дону) (за р. Танаїс грецькі географи та історики вважали пониззя р. Дону та русло р. Сіверського Дінця) починаються вторгнення сарматів, які займали степи від Північного Кавказу до Аральського моря. Це були родинні скіфам іраномовні племена, близькі за культурою та звичаями; існувала легенда, що сармати з'явилися внаслідок шлюбів між скіфськими юнаками та жінками-амазонками. Спочатку їх вторгнення мали характер грабіжницьких набігів, але згодом вони витискають скіфів з Північного Причорномор'я, примусивши їх зосередитись в пониззі Дніпра та степовому Криму.

Військо сарматів являло собою племінні ополчення на чолі з військовими вождями. Воно складалось з піхоти та кінноти. В творах античних авторів є дані про те, що під час одного з сарматських походів до Скіфії вторглися десять тисяч вершників та втричі більше піших. Судячи з археологічних даних, піхота мала переважно легке озброєння і діяла дистанційним знаряддям. Кіннота розподілялась на важку та легку. Легкі вершники являли загони кінних лучників, швидкі та мобільні. Важко озброєна кіннота мала захисний лускатий обладунок, металеві шоломи, списи, пристосовані для колючого удару, довгі мечі, які можна було використовувати для рубання. Поступово важка кавалерія концентрується в дружинах “царів” і перетворюється в постійні контингенти професіоналів, які беруть участь в далеких походах. У II – IV ст. н.е. в сарматській піхоті набуває поширення великий лук, з якого можна було вразити ворога на далекій відстані, навіть через захисний обладунок. В той же час, вирішальну роль у війську починає відігравати важка кавалерія - *катафрактарії* (воїни – вершники в захисних обладунках, зі щитами і довгими списами, згодом – з захисним оснащенням для коня). Римські джерела свідчать, що майже жодне врядування не могло встояти перед ударом сарматської важкої кінноти. За часів “великого переселення народів” (IV – V ст. н.е.) сарматські загони доходять до Франції.

Однією з видатних подій за часів Стародавнього світу була досить добре відображена в письмових джерелах війна між наймогутнішою державою того періоду - Перським царством та скіфами Північного Причорномор'я, яка відбулась в 514 р. до н.е. Похід царя Дарія I на скіфів мав суто стратегічне значення. По-перше, войовничі скіфи являли постійну загрозу з півночі перським володінням, через добре їм відомі кавказькі шляхи та Передню Азію, по-друге, замиривши Європейську Скіфію Дарій одержував змогу завдати удару своїм безпосереднім небезпечним сусідам – азіатським скіфам – саме з того боку, звідки вони найменш цього очікували, по-третє, він забезпечував собі спокійний тил для дій на Балканському півострові. Безумовно, перська розвідка зібрала певний обсяг інформації про розміри та природні умови країни

скіфів, тому для Дарія не були несподіванкою безмежні причорноморські степи.

Найбільш вірогідна чисельність перської армії – 50 – 75 тисяч осіб. Сухопутні сили складались з піхоти, кінноти та загонів бойових колісниць. Основу піхоти, яка переважала у складі військ, складали підрозділи важко озброєних воїнів, у тому числі – царська гвардія – “безсмертні”. Легкі піхотинці були оснащені переважно луками зі стрілами та списами. У кавалерії головну роль відігравали важко озброєні вершники, тоді як за легку кінноту правили кінні лучники. Перетнувши через наведений міст р. Істр (Дунай) і домовившись з союзними фракційцями про його охорону впродовж 60 діб, Дарій повів військо вглиб скіфського степу. В поході, на перепочинках а також для ночівлі, перси створювали укріпленій табір, розташували по колу вози і прикривши проміжки між ними вертикально встановленими щитами. Численні в узбережжі водні припони форсували по бродах або з допомогою підручних засобів, зокрема плотів та наповнених повітрям бурдюків. У цілому, перські війська були досить організовані і мали бойовий досвід.

Чисельність скіфів остаточно визначити важко, вірогідно, до бойових дій були залучені всі дорослі чоловіки, але значна кількість воїнів була залишена для охорони кочовищ та догляду за стадами. Не виключено, що допомогу скіфам надали деякі лісостепові племена. Організаційно скіфське військо складалось з трьох частин під командуванням царів Іданфірса, Скопасіса і Таксакіса, хоча воєнні обставини такого поділення не вимагали. Можливо, окремі частини війська відображали існуючі в Скіфії племінні союзи, недаремно ж Іданфірса вважали “головним царем”, як ватажка царських скіфів. Саме він від імені всіх скіфів вів переговори з Дарієм. Угруповання Іданфірса і Таксакіса діяли разом і складали головні сили, тоді як на військо Скопасіса покладались функції тактичної розвідки та дій на комунікаційних лініях персів. Очевидно, що скіфи склали уявлення про бойові якості перських військ і розуміли, що мають незначні шанси на перемогу у відкритій сутичці. Тому вони обрали стратегію заманювання, що базувалась на наявності величезних степових просторів та обізнаності в місцевості: не відриваючись від персів далеко, що було б неважко серед безкраїх степів, залишаючись на відстані денного переходу (близько 30 км), вони поволі відходили на схід, випалюючи на шляху персів рослинність та руйнуючи криниці. В той же час, вони тримали ворога в постійній напрузі діями легкої кінноти і створювали перешкоди постачанню.

Просування персів вздовж узбережжя Чорного та Азовського морів пояснюється не зухвалим бажанням будь-що наздогнати скіфів і примусити їх до бою, для цього було достатньо повернути в північному напрямку, куди попрямували кочовища, а виконанням головного стратегічного задуму – в обхід Каспійського моря потрапити до володінь середньоазіатських саків. Не втрачаючи надії зустрітися зі скіфами в битві, Дарій вперто рухався випаленими степами на схід. Через 20 діб його військо опинилось на узбережжі Азовського моря, приблизно в районі сучасного м. Бердянська. Не зустрівши ворога і маючи великі проблеми з постачанням і станом війська, Дарій

зупинився і побудував укріплений ровами та валами табір, сподіваючись дати виснаженим воїнам відпочинок та провести рекогносцировку. За його наказом кіннота здійснила рейд на схід, за річку Танаїс, але зіткнулась з опором місцевих племен і спаливши якесь дерев'яне укріплення повернулась назад. Пройшло дві третини визначеного на похід терміну, проте вдалося подолати невелику частину загального шляху; попереду були погано відомі землі і вороже налаштовані племена, тоді як втрати в армії від виснаження та хвороб були великі. Дарій прийняв рішення повертатись до Дунаю. Вночі він таємно покинув табір, залишивши напризволяще хворих, поранених і весь обоз та з боєздатною частиною армії стрімко рушив на захід. Спроби скіфів домовитись з фракійцями, які згідно з договором охороняли міст через Дунай, і зруйнувати його, що означало б оточення та повну загибель перських військ, успіху не мали і Дарій з залишками армії залишив Скіфію. Похід провалився, жодне з поставлених завдань не було виконано.

Майже весь час походу скіфи знаходились в бойових зіткненнях з противником. Загони вершників на швидких витривалих конях кружляли навколо перського похідного порядку, ні на мить не випускаючи його з поля зору. Збирати провіант та фураж перси могли тільки під охороною сильних загонів. За даними Геродота, під час дрібних сутичок скіфська кіннота завжди перемагала перську і остання знаходила порятунк за піхотними врядуваннями. Без сумніву, мова йде про зіткнення легких вершників, за умов чисельної переваги скіфів. Коли ж Дарій спрямував важку і легку кінноту на рекогносцирування за Танаїс, скіфи навіть не зробили спроби її розбити. Декілька разів скіфи демонстрували готовність до битви і шикувались в бойовий порядок, але під різними приводами ухилялись від бою. Як відкрити зневагу до себе розцінили перси випадок, коли перед скіфським військом пробіг заєць і вони, порушивши шиккування, почали полювання на нього та покинули поле битви. Скіфи з повної міри використовували свої переваги в швидкості, мобільності загонів і досконалому знанні місцевості. Вони тримали ворога у постійній напрузі, не залишаючи в спокої ні вдень, ні вночі, нічні напади значно збільшували психологічний тиск. Фактично, скіфи обрали тактику “малої”, партизанської війни, зберігаючи основні сили для вирішальних подій.

Згідно зі звичаями, у центрі скіфського бойового порядку знаходився цар разом з важко озброєними вершниками - дружиною, а крила створювала легка кіннота. Таке врядування було виправдано у зіткненні з кінним противником, посилений центр дозволяв розірвати ворожі порядки, а легка кіннота розвивала успіх. Використовувалось також заманювання противника у засідку удаваною втечею. В діях проти важкої піхоти, зокрема фаланг гоплітів грецьких колоній Північного Причорномор'я, використовувався інший тактичний засіб – атака розгорнутим лінійним врядуванням – *лавою*. Наблизившись до ворога, скіфи осипали його зливою стріл і, якщо він зберігав устрій, відкочувались назад, повторюючи атаку багато разів поспіль, хвиля за хвилею. Декілька годин такого тиску, втрати від обстрілу виснажували противника і тоді до дії вдавалась

важка кіннота, що шикувалась клином чи глибокою колоною і наносила удар щільною масою.

Подібні процеси розвитку збройних сил та воєнного мистецтва відбувались і у кочовиків східної половини євразійського степового поясу, з тією різницею, що комплекс озброєння з заліза поширюється там трохи пізніше, ніж на заході, наприкінці I тис. до н.е. Відповідно до удосконалення зброї змінюються тактичні засоби ведення бойових дій.

Найбільш сильну степову державу в III – II ст. до н.е. створили племена хунну, які мешкали на території сучасної Монголії і тримали в сфері свого впливу численні кочові угруповання Південного Сибіру. Збройні сили хунну являли собою народне ополчення, що складалось з племінних ополчень на чолі з власними вождями. З китайських джерел відомо, що хунну могли виставити 300 – 400 тисяч вершників. Верховне командування належало Великому хану – шаньюю. Військо за територіальною ознакою розподілялось на ліве (східне) та праве (західне) крило, які очолювали вищі воєначальники – "сянь-вані", зазвичай ближні родичі шаньюя. Їм були підпорядковані командири 10-тисячних загонів – туменів, що формувались по племенах, проте не мали чітко означеної чисельності, кількість бійців в тумені залежала від "сили" вождя – ваньці, та коливалась від декількох тисяч до декількох десятків тисяч осіб. Темники самі призначали підлеглий командний склад – тисячників, сотників, десятників, а також своїх помічників – своєрідний штаб. Китайські джерела повідомляють, що в цілому було 24 темники, посада яких успадковувалась. Тобто, військо формувалось за так званою азіатською десятковою системою: було розподілене на десятки тисяч (тумени), тисячі, сотні та десятки, до яких були приписані всі дорослі чоловіки. Окремий підрозділ складали охоронці шаньюя, котрі завжди перебували при його ставці. До складу війська входили також загони, сформовані з підкорених племен та народів. Питання війни та миру, напрямку походів та головних завдань конкретних кампаній належали до ведення шаньюя, він же вирішував питання про призначення воєначальників. Були випадки, коли хунну вели відразу декілька війн, діючи окремими арміями.

Археологічні дані, зображення та письмові джерела дозволяють охарактеризувати хуннський збройний комплекс, як єдиний комплекс легкоозброєного вершника. Воїни мали складний лук зі стрілами, оснащеними залізними, бронзовими та кістяними наконечниками, спис, для ближнього бою - залізний палаш (прямий однолезовий меч), булаву, кинджал з тригранним в перетині клинком. Тіло захищав хутровий чи шкіряний одяг, іноді з нашитими залізними чи бронзовими платівками, та легкий, плетений з лози щит.

Скласти уявлення про тактику бою дозволяють, з одного боку, відомості про збройний комплекс, з іншого – повідомлення письмових китайських джерел, які досить повно описують війни з хунну. Військо останніх складалось з вершників, озброєних переважно луками, тому основу їх тактики складав дистанційний бій в розсипному врядуванні. Для вдалих дій численним лучникам був потрібний оперативний простір, тому вони намагались виманювати ворога на відкриту місцевість, охоплювати його з флангів,

використовуючи підвищену далекобійність своїх луків. Одним з улюблених тактичних засобів була вдавана втеча. Прицільна стрільба здійснювалась з дистанції польоту стріли, тому, вражаючи ворога самі лучники залишались практично недосяжними. Послабленого та деморалізованого ворога вершники атакували лавою. Така тактична схема ведення бойових дій мала і свій зворотній бік, оскільки численна хуннська кіннота була недостатньо пристосована для ближнього бою і не мала надійних засобів захисту. Якщо противник виявляв стійкість під обстрілом та атакував не порушуючи врядувань, то вона майже завжди вдавалась до безладної втечі. У 200 р. до н.е. в провінції Пхін-чен китайське військо було оточене з усіх боків значно переважаючими силами шаньюя Моде, проте, стійкість і активність китайців в обороні змусила останнього відступити.

Наведені особливості хуннського війська значною мірою зумовили і стратегію його дій. Для неї були характерні раптовість нападу, спустошення території противника, глибоке проникнення в його тил, захоплення здобичі та полонених і стрімкий відступ, бажано, без суттєвих втрат. Головними стратегічними цілями походів було встановлення контролю за Великим шовковим шляхом, примушення китайської імперії Хань до виплати данини, підкорення кочових племен Центральної Азії та Південного Сибіру. У I ст. н.е., внаслідок посилення внутрішніх протиріч, держава хунну розпадається на декілька ворогуючих володінь; частина населення відкочовує на захід, у райони Аральського моря, звідки через декілька століть починають рух відомі в Європі “гунни”, інші залишаються на місці і поступово розчиняються серед сусідніх племен.

3. Воєнна організація та воєнне мистецтво стародавнього Китаю

Китай є одним з найдавніших осередків державності. Перші невеликі державні утворення виникають там ще в III тис. до н.е., а на початку II тис. до н.е. в басейні нижньої течії р. Хуанхе формується Шанське царство на чолі з царем – Ваном, яке мало велику армію та вело постійні війни з оточуючими племенами. Наприкінці тисячоліття Шанське царство було підкорене сусідами і виникла більш велика держава Чжоу. Внутрішні чвари та напади кочовиків з півночі привели до того, що держава розпадається на безліч дрібних царств, ворогуючих між собою. Врешті решт утворилось 5 сильних держав, які вели боротьбу за об'єднання країни. Цей період своєї історії китайці визначають як епоху “П'яти гегемонів”, він співпадає з опануванням заліза, що вирішальним чином позначилось на розвитку озброєння та військового мистецтва в цілому. Наприкінці III ст. до н.е. посилюється царство Цінь у верхів'ях р. Хуанхе, яке перемагає конкурентів і об'єднує країну в велику імперію Цінь. З діяльністю імператора Цінь-Шихуанді пов'язаний початок будівництва Великої китайської стіни, що простяглась на 6,5 тисяч кілометрів вдовж північних кордонів держави для захисту від набігів кочовиків.

У Китаї воєнне мистецтво досягло високого рівня розвитку; взагалі воєнні теоретичні праці вважались одним з відгалужень філософії, оскільки

розглядали суто воєнні питання на широкому фоні соціально-політичної та морально-етичної проблематики. У XI ст. н.е. складається “семикнижжя” - зведення 7 трактатів з воєнного мистецтва, з яких чотири, найбільш змістовні твори Сунь-цзи, У-цзи, Вей-Ляоцзи та Сима Фа, виникають ще в VI – IV ст. до н.е. і дають досить повне уявлення про збройні сили Китаю та воєнне мистецтво того часу. Слід зауважити, що праця Сунь-цзи “Трактат про воєнне мистецтво” входила в програму підготовки офіцерів багатьох азіатських країн аж до початку XX ст.

У період VIII – V ст. до н.е. військо Китаю являло народне ополчення, яке формувалось за своєю рідною рекрутською системою, основою на адміністративно – господарському розподілі держави. Нижчою ланкою вважалась сусідська община з 8 господарств, чотири общини складали селище, чотири селища – село, чотири села – волость. З початком війни кожна община повинна була поставити до війська одного спорядженого воїна, а також брати участь у постачанні армії. Волость повинна була надати 3 важко озброєних латників, 72 легких піхотинця, 1 бойову та декілька вантажних колісниць, 4 коней та 12 волів. У випадку затяжної війни можливий був повторний набір. Згодом, у IV – III ст. до н.е., внаслідок майнового розшарування общин та зuboжіння більшості селян, які складали основу війська, відбувається поступовий перехід до використання найманців, тобто, армія з ополчення перетворюється на постійну і професійну.

Військо складалось з піхоти, бойових колісниць, кінноти та обслуги (нестройовий склад). Піхота кількісно переважала і правила за основу армії, проте головною ударною силою вважались колісничі з екіпажем з трьох важко озброєних воїнів, на які покладалось завдання порушення бойового порядку ворога. Кіннота виконувала функції тактичної розвідки, шкодила комунікаціям, переслідувала відступаючого чи розбитого противника.

Організаційна структура військ базувалась на “п’ятичній” системі: в піхоті нижчою організаційною ланкою була п’ятірка воїнів, наступну ланку складали 25 воїнів і т.д. Основним тактичним підрозділом був корпус (“цзюнь”) з 12 500 осіб, вищим – армія з 3-х корпусів, кожен з яких мав визначене тактичне призначення – авангард, центр та ар’єргард. Кількість армій залежала від можливостей держави, наприклад, цар держави Чжоу мав у розпорядженні 6 корпусів. Подібна система була запроваджена в організації бойових колісниць: нижча ланка – 5 колісниць, наступна – 10 колісниць, потім підрозділи з 50 та 100 колісниць. Кіннота поділялась на п’ятірки, десятки, загони з 100 та 200 вершників.

Чітка організаційна структура, наявність підготовленого командного складу, від молодших командирів (сержантів) до старших командирів і радників (штабу) полководця, сприяли управлінню військами і підтриманню дисципліни. Належна увага приділялась навчанню армії. В піхоті, яка розподілялась за озброєнням на окремі підрозділи лучників, списоносців з довгими чи короткими списами, воїнів озброєних *алебардами* (вид рублячої

зброї з широким лезом та довгим держакон), воїнів з бойовими сокирами, воїнів з бойовими тризубами, навчали швидко шикуватись в бойовий порядок, зберігати врядування, суворо виконувати накази командирів. Лучників вчили індивідуальній, груповій стрільбі та стрільбі бойовими порядками. Колективні дії були властиві також колісницям. Військові трактати рекомендували вчити піхоту та колісницю “правильному бою”, тобто, у складі врядувань, а кінноту – маневреним операціям.

У цей період складаються головні риси бойового порядку, яке стає типовим на довгий час. В його основу було покладено сполучення колісниць та піхоти, причому, невеликі піхотні підрозділи діяли попереду та по флангах кожної колісниць. Це не виключало можливості відокремлення колісниць і використання їх щільними врядуваннями для прориву ворожих порядків. Ідеальний армійський бойовий порядок в цілому мав вигляд прямокутника: у центрі розміщувався полководець з одним чи двома корпусами, по одному корпусу знаходилось попереду, на флангах та в тилу, що нагадувало шахове шикуння. Між підрозділами залишались більш-менш великі проміжки, які дозволяли здійснювати маневрування під час битви. В перших рядах зосереджувались колісницю і важка піхота, позаду – легкі піхотинці. За таких умов вирішальне значення набував перший удар, який вирішував подальший перебіг подій і долю битви. В бойових умовах команди загонам віддавались голосом, управління з'єднаннями – за допомогою звукових приладів, прапорів та бунчуків. Наприклад, биття в барабани означало наказ наступати, звук великого гонга наказував припинити наступ чи відступати, прапорами та бунчуками вказувався напрям руху та порядок ладнання. Вночі поряд зі звуковими приладами використовувались вогні.

Китайські воєнні теоретики серйозно ставились до війни, підкреслюючи, що війна є рівнозначною питанню про існування чи загибель держави, тому приділяли велику увагу підготовці і загальному плануванню бойових дій. Мудрий володар повинен знати минуле, щоб вірно оцінювати свої можливості і передбачати майбутнє. Стратегічна концепція війни базувалась на обов'язковому урахуванні ряду факторів, позначених в характерній для китайського світогляду образній манері:

Вищий ступінь військового мистецтва – перемогти противника без бою, шляхом порушення його планів та розладнання його союзів, найкраще – дипломатичними заходами. Наступний рівень військового мистецтва – розгромити армію ворога на відкритій місцевості, оскільки саме важке та невдячне діло – облога ворожих фортець. Тривала війна веде до виснаження господарства, тому слід прагнути швидкої перемоги. На війні дуже багато залежить від швидкості дій, яка дає елемент раптовості. Слід намагатись захопити те, до чого ворог ще наблизився, рухатись шляхами, про які він не підозрює. Бойові дії краще вести на території противника, залишаючи свої володіння недоторканими, що робить воїнів більш впевненими, бо вони спокійні за свої сім'ї. Розумніше, у тій місцевості, куди прийшли війська, не

чинити шкоди мешканцям, щоб не спонукати їх до опору, проявляти милість та прихильність до тих, хто підкорився.

Головні види стратегічних бойових дій – напад та оборона, що прямо залежить від стану війська. Якщо армія боєздатна, вона наступає, якщо організація військ недостатня і моральний стан воїнів низький, вони здатні тільки боронитись. Доля війни найчастіше вирішується наступом. Важливішим чинником в стратегічній обороні є організація і дисципліна, які дозволяють зберігати бойовий порядок перед переважаючими силами противника і вигравати час.

Таким чином, головні риси стратегії: моральний стан суспільства і порозуміння між владою та народом, що є вирішальним для ведення війни, талант і підготовленість полководця, організація та навченість військ, підтримання дисципліни розумним співвідношенням нагород та покарань, знання театру бойових дій і вірний вибір пори року. Невід’ємним елементом стратегічного планування є обміркована оцінка противника, виявлення його переваг та вразливих місць. Відомий полководець і теоретик У-цзи відзначав, що між політичною системою держави, психологічними особливостями населення і станом війська існує пряма залежність, з’ясувавши яку можна отримати перемогу. Наприклад, якщо держава багата, влада сувора, народ войовничий, хоробрий та непоступливий, то неодмінно виникають внутрішні чвари та суперечки. У такому випадку слід показати ворожому війську вигоду, збудити його жадобу і, залишивши якусь здобич, відступити, вдаючи безладну втечу. Воїни противника почнуть переслідування і порушать бойові ладнання. Тоді слід організувати засідки, використовувати раптові напади, знищувати ворожі підрозділи поодиночі.

Тактика базувалась на уявленні, що війна – це обман. Обман – це хитрість, яка дозволяла перемогти ворога.

Тактика ведення бою дістала детально розробку в воєнних трактатах, оскільки саме битва найчастіше вирішує долю кампанії. В бою велике значення набуває чисельна перевага. Тому при десятикратній перевазі розумніше оточити ворога з усіх боків, при п’ятикратній – напасти і подавити чисельністю, при двократній – атакувати одночасно з фронту та тилу. За цих трьох умов можна примусити противника капітулювати без опору. При рівновазі сил перемога цілком залежить від полководця, від його вміння та досвіду. Якщо ворог має чисельну перевагу, головне – зберігати цілісність свого війська і маневруванням змусити його розділити сили, причому, слід уникати відкритої місцевості, де він отримає можливість реалізувати свою перевагу, заманювати його в тіщини та незручні місця. Коли ціль досягнута, треба атакувати, зосередивши зусилля на головному напрямку. Важливе значення має також вибір місця для битви. У відкритій місцевості слід зайняти підвищення з сонячного боку і охороняти шляхи сполучення, у пересічній місцевості належить утримуватись від нападу. Гориста місцевість більш зручна для оборони, коли невеликими силами можна затримати армію ворога.

Щоб з'ясувати бойові якості противника, корисно було перед битвою здійснити розвідку боєм: хороброму командиру надати легкій відбірний загін і наказати напасти на ворога, а потім відступити. Якщо вороже військо поводить ся організовано та виважено, зберігає шиккування і не вдається до необачних дій, то слід утриматись від битви. Якщо ж ворог починає хвилюватись, втрачає порядок, прямує натовпом, прагнучи як скоріше отримати здобич, то ворожий полководець нездатний до керівництва і його легко перемогти.

Вважалось, що важливіші якості воїнів – лютість та жадоба, прагнення до грабунку противника. Це потрібно було використовувати з максимальним ефектом, захоплюючи їх до битви. В то же час, обирати позицію для битви треба було таким чином, щоб при перевазі ворога воїнам нікуди було відступати чи втекти, що примушувало битися і перемагати.

Таким чином, битві передував комплекс заходів, спрямованих на формування, організацію та навчання війська, налагодження постачання, безпеку пересування, використання особливостей місцевості та збір інформації про збройні сили противника і якості їх полководця. В інформаційному забезпеченні велике значення надавалось розвідці. Для стеження за діями та пересуваннями ворога використовувались місцеві мешканці, які за винагородження сповіщали необхідні дані (місцеві розвідники). Часто здійснювався підкуп або вербування чиновників з державного апарату суперника (внутрішні розвідники). Виявлені розвідники ворога належали перевербуванню і використанню у власних інтересах (розвідники, що повертаються). Підготовлена агентура діяла на території противника (розвідники життя). Використовувались розвідники, які під виглядом перебіжчиків надавали ворогу фальшиві дані про плани військового командування (розвідники смерті).

Певні відомості про розвиток стратегії та тактики маємо з аналізу боротьби китайських держав зі степовими кочовиками, які створювали постійну загрозу з півночі та північного заходу. Спочатку її намагались подолати в межах стратегічної оборони, за для чого була побудована Велика китайська стіна, яка простягалась від узбережжя Ляодунської затоки майже на 6,5 тисяч кілометрів. На певній відстані одна від одної знаходились двоповерхові вежі, додатково захищені виступами стіни, призначеними для фланкування підступів. Декілька веж мали постійну залогу з найманців, що одержували неподалік земельні ділянки, на яких мешкали їх родини. Залози складались з 145 воїнів на чолі з командиром. Перед стіною, у степу розміщувались замасковані пункти спостереження, які сповіщали про появу ворога димовими сигналами. При виникненні загрози кінні кур'єри спрямовувались до губернатора провінції та сусідніх залог.

Пасивна стратегічна оборона нездатна була ліквідувати блискавичні набіги кочовиків, тому згодом стратегічна концепція протидії їм змінюється. За часів імператора У-Ді (140 – 87 рр. до н.е.) китайці починають вдаватися до активних

наступальних дій. Була створена численна кіннота, яка за бойовими якостями не поступалась степовій, але на відміну від останньої була впорядкована і дисциплінована. Її підтримувала оснащена луками та великими щитами піхота. У 119 р. до н.е., після чергового набігу племен хунну, китайські війська двома колонами вдерлися в північний степ. Кочовики спочатку відступали, сподіваючись на те, що китайці невдовзі повернуть назад, але втративши значні пасовиська, врешті решт вимушені були битися і зазнали нищівної поразки. Перехід до активної оборони дозволив значно зменшити тиск на північні кордони держави. У I ст. н.е., після декількох походів китайців вглибину степу, племена хунну були остаточно переможені і частково скорилися, частково – покинули свою країну і втекли на захід.

У галузі тактики китайці використовували випробувані бойові порядки, польові укріплення, за якими розміщувались лучники та кіннота, досить складні та ефективні металеві знаряддя. Згідно з основними постулатами воєнної теорії, китайські полководці вдавалися до дезінформації ворога, введення його до омани. В цьому відношенні показовим є один випадок, коли на височині перед готовими до бою кочовиками з'явилися актори, музиканти та співачки, які почали виставу. Простодушні степовики захопились небаченим видовиськом і не побачили, як китайська кіннота здійснила обхідний маневр і вийшла до їх тилу. Затиснуті з двох боків, вони були вщент розбиті, хоча і мали значну кількісну перевагу.

Таким чином, стародавнім кочовикам євразійських степів була властива найпростіша форма військової організації у вигляді племінного ополчення на чолі з воєнним лідером – вождем. Склад війська та характер озброєння обумовили складання "степової" традиції ведення бойових дій – раптовість нападу, масове використання дистанційних засобів поразки, постійно зростаючий тиск на ворожі врядування, намагання знесилити противника обстрілом з далекої відстані, вдаванням відступом заманити його у засідку, у слушний час – атака щільними врядуваннями важко озброєних вершників. Головні риси тактики кочовиків зберігались в степу впродовж століть.

У стародавньому Китаї, одному з перших осередків державності в Азії, військова справа одержала всебічного теоретичного обґрунтування і практичного втілення. З притаманних для китайського світогляду позицій дістали висвітлення питання про природу війни, як соціально-політичного явища, її значення в державній політиці та суспільному житті, були розроблені основні проблеми стратегії і тактики ведення бойових дій. У китайській теорії затвердився підхід до військової справи як до мистецтва, якому необхідно навчатись і в якому слід постійно вдосконалюватись.

Лекцію розробив:

Начальник кафедри загальновійськових дисциплін
полковник

Станіслав КОРОЛЬОВ

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО
ВІЙСЬКОВО-ЮРИДИЧНИЙ ІНСТИТУТ**

Кафедра загальновійськових дисциплін

ЛЕКЦІЯ 3

Навчальна дисципліна: “Історія війн та воєнного мистецтва (у т.ч. історія українського війська)”

Блок змістових модулів 1. Воєнне мистецтво у війнах I-III поколінь

Змістовий модуль 1.1. Воєнне мистецтво у війнах I покоління

Заняття 3. Війни і воєнне мистецтво стародавнього світу доби Античності.

Харків

Зміст

I. Вступ.

II. Основна частина.

1. Засади формування та організація збройних сил стародавньої Греції .
2. Війни і воєнне мистецтво стародавньої Греції .
3. Воєнна організація та воєнне мистецтво доби стародавнього Риму.
4. Зародження права війни у стародавньому світі.

III. Заключна частина.

Література:

1. Історія війн та військового мистецтва – Харків, 2007, 2010, 2012.
2. Строков А.А. Історія воєнного мистецтва у 3-х томах, т.І., К.: - 1995.
3. Меринг Ф. Нариси з історії війн и воєнного мистецтва. –К.: 1997.
4. Сунь-Цзи „Мистецтво війни” . Трактати., К.: 2007.
5. Макіавеллі „ Про воєнне мистецтво”,- К.: - 1999.
6. Світова мережа Internet.

Вступ

Близько середини I тис. до н. е. епіцентр світової історії поступово переміщується з Азії до Європи, де на Балканському півострові, а пізніше – на Апеннінському, формуються рабовласницькі держави, які справили величезний вплив на подальший хід суспільного розвитку. На відміну від попередніх світових імперій вони мали осередковий характер і, як правило, складались із міського центру та довколишньої сільської округи; всі вільні мешканці таких держав були громадянами і мали рівні права. У Греції такі утворення звалися “поліси” – міста-держави. Свою країну громадяни різних грецьких полісів звали “Еллада”, а себе – “елліни”. Обмежені економічні можливості полісів знайшли безпосереднє відображення в особливостях їх військової організації. Вона базувалась на *міліційних* засадах – системі, коли збройні сили являють собою тимчасову сукупність озброєних громадян, тобто громадське ополчення. Виконання військових функцій було правом та громадським обов’язком кожного дорослого чоловіка, ухилення від них вважалось недопустимим та суворо каралось. Зброю та захисний обладунок громадяни купували за особисті кошти і повинні були з’являтися з ними в обумовлене місце збору війська, маючи при собі намет для ночівлі та запас їжі на декілька днів або тижнів. Між воїнами розподілялись також необхідний шанцевий реманент. Тому за грецькими військами завжди рухалась велика кількість рабів, що переносили скарб. Фактично міліційна система означала повернення до народного ополчення, але на більш високому рівні, оскільки існували певні вимоги до характеру озброєння і здійснювалось навчання військ у мирний час. Вона не стала універсальною, поряд з нею в деяких країнах продовжували використовуватись і інші засоби формування збройних сил, зокрема набір найманців. Часті міжусобні війни дедалі більше відволікали від господарства значну частину населення полісів, тому вже в IV ст. до н.е. громадські ополчення поступово почали замінюватись на підрозділи професіоналів-найманців, яких залучали лише на час ведення бойових дій. Згодом, у II ст. до н.е., відбувається перехід до постійних найманих армій. Засоби формування збройних сил залежали від багатьох факторів, у тому числі, від форми правління державою, економічних можливостей, кількості населення, цілей війни, тому можливі були різні їх сполучання та різновиди. Наприклад, у Македонії за часів царів Пилипа та Олександра рекрутський набір поєднувався з залученням найманців, пізніше цар Пилип V, після поразки в боротьбі з Римом, маючи значні обмеження кількості військ, фактично вдався до введення строкової військової служби: кожний рік він розпускав більшу частину армії та набирив новобранців, яких після річного навчання звільняв у запас. В цілому, міліційна система формування збройних сил властива добі Стародавнього світу, тоді як епоха античності характеризується переходом до постійних найманих армій.

1. Засади формування та організація збройних сил стародавньої Греції .

У VII - V ст. до н. е. найбільш могутніми державами Еллади були Афіни та Спарта, які стали двома полюсами політичного тяжіння. Їх військові організації, при загальній схожості, мали деякі відмінності, обумовлені факторами соціально-економічного характеру та історичними традиціями.

В Афінах військовозобов'язаними вважались всі повноправні громадяни у віці від 18 до 60 років. Молодь, від 18 до 20 років, проходила обов'язкове воєнне навчання в спеціальних таборах – ефебах, де її вчили вправам зі зброєю та діям у складі бойового врядування. Після закінчення навчання вони складали присягу на вірність державі і вважались повноправними громадянами. Збереженню доброго фізичного стану сприяли постійні фізкультурні вправи та змагання, як місцевого, так і міждержавного рівня, наприклад, Дельфійські чи Олімпійські ігри. Їх переможці нагороджувались лавровими вінками, у їх честь встановлювались статуї на міських майданах, вони користувались загальною повагою. Щоб звести можливість узурпації влади в республіці до мінімуму, загальне керівництво афінським військом доручалось колегії з 10 стратегів, котрих обирали з найбільш досвідчених громадян на загальних народних зборах, лише на період ведення бойових дій (по 1 представнику від 10 фратрій – залишків колишніх племен, поєднаних в державі). Стратеги очолювали військо по черзі, яка визначалась жеребкуванням, кожний одну добу. За цей період стратег ніс персональну відповідальність за свої дії та вчинки перед народними зборами. До його компетенції входило: пересування військ, вибір місця для польового табору, підтримання порядку і дисципліни, шиккування армії в бойові врядування. У день свого командування стратег мав право самостійно прийняти рішення про напад на ворога. У період розквіту Афінської республіки вона мала змогу зібрати 52-тисячну армію і виставити понад 300 бойових суден (трієр).

Спартанські чоловіки-громадяни були зобов'язані довічною військовою службою і повинні були постійно перебувати у стані боєздатності. Це пояснюється тим, що спартанці були завойовниками, які підкорили місцеве населення (ілотів) та лишили його громадських прав, фактично примусивши працювати на себе. Вони знаходились у потенційно ворожому оточенні і максимально воєнізували побут. Хлопчики у віці 7 років вилучались з сімей і до 18 років перебували у військових школах-інтернатах, які відзначались строгою дисципліною та суворими умовами навчання. Достатньо вказати, що вихованці одержували на рік коротку сорочку без рукавів (хітон) та тонкий плащ, який вночі правив за покривало, годували двічі на день. Виховання спартанських юнаків було спрямовано на підготовку міцного, сміливого, витривалого і невимогливого воїна, з розвинутим почуттям обов'язку та військової честі. Грамотність, обізнаність в мистецтві, що так цінувалось в Афінах, у Спарті вважались зайвими. Саме воєнізація суспільного життя обумовила існування чотирьох вікових класів: у віці від 7 до 17 років хлопчики вважались дітьми, у віці від 18 до 20 років – юнаками, від 20 до 30 років чоловіки вважались

молодими воїнами і лише з досягненням 30-річчя, коли наступала фізична та духовна зрілість, вони ставали “дорослими мужами”.

На чолі військової організації перебували два царя із представників старої племінної аристократії. Їх функції були обмежені командуванням військами та деякими жрецькими обов'язками; один з царів очолював армію в поході, а інший постійно перебував на території держави, на випадок внутрішніх ускладнень, раптового нападу або повстання підкореного населення – ілотів. Спартанці дотримувались суворої дисципліни, тому за бойових умов цар мав великі повноваження, аж до винесення смертних вироків за провини. За діями царів спостерігала особлива колегія з 5 ефорів (спостерігачів), які мали право винести питання про перевищення влади на загальні народні збори і притягти царя до відповідальності. Обидва царя входили також до вищої політичної установи держави – ради старійшин (герусії). За необхідністю спартанці мали змогу зібрати 50-тисячну наземну армію. Військово-морський флот у них був нечисленний, бо вони не мали достатнього досвіду дій на морі.

У середині IV ст. до н.е., внаслідок тривалих і виснажливих міжусобних війн за гегемонію, грецькі поліси послабли і були підкорені Македонією.

1.1 Македонське царство

Македонська держава була розташована на півночі Балканського півострова; македонці відносились до тієї ж самої групи індоєвропейців, що і греки, за мовою було близькі до них, але самі греки вважали їх варварами і ставились досить зневажливо. Цар Пилип з династії Аргеадів значно поширив межі держави на півночі та сході, завдавши жорстоких поразок сусіднім племенам іллірійців, пеонів, фракійців. Оволодіння фракійськими золотоносними родовищами дозволило йому здійснити воєнну реформу і створити найсильнішу в Європі армію. Він відмовився від традиційного народного ополчення і перейшов до *рекрутської* системи формування збройних сил. Вся країна була розділена на 12 воєнних округів, кожний з яких повинен був за рахунок місцевих бюджетів виставити обумовлену кількість важко і легкоозброєних піхотинців в повному бойовому спорядженні. З них на засадах земляцтва формувались великі підрозділи важкої піхоти – таксиси. Тобто, рекрутська система означала введення колективної адміністративно-територіальної відповідальності за кількісне та якісне формування збройних сил.

Основу піхоти складали важко озброєні воїни – *педзетайри*, які мали захисне та наступальне озброєння: великий бронзовий щит, коротку кірасу, металевий шолом з волосяним гребенем, кнеміди, довгий спис, меч та кинджал. Середньо озброєні піхотинці – *гипасисти*, були оснащені легким щитом та мечем, на відміну від грецьких *пельтастів*, які мали ще дротики. Легка піхота діяла дистанційною зброєю – луком та стрілами, дротиками, пращами.

Особливе значення надавалось створенню важкої кінноти, яка формувалась за державні кошти з представників македонської аристократії і звалася *гетейри* (друзі). Гетейри мали захисний обладунок, довгий спис для колючих ударів та подовжений меч (*махайру*). Важка піхота і важка кавалерія складали основу македонських збройних сил, у той же час, Пилип притягав до служби загони

найманців з різних областей Греції та сусідніх племен і народів. Наприклад, значну кількість легкої кінноти складала фессалійці, які вважались кращими вершниками в Європі. У македонській армії існували особливі “інженерні” підрозділи, які обслуговували важку металеву зброю.

1.2 Склад збройних сил та розвиток озброєнь

У Стародавній Греції військо складалось із важкої та легкої піхоти і нечисленної кінноти. *Показово, що найдавніші греки, часів Троянської війни, якразово описаної Гомером, не знали верхової їзди; видатні герої та воєначальники пересувались та вступали до бою на колісницях і діяли металевими списами, луком та стрілами.* В цей історичний період у Греції колісниці майже не використовувались в бойових діях, хоча були відомі як транспортний засіб. Кіннота ж складала окремий вид збройних сил. Наприклад, в Афінах кожна з 10 фратрій повинна була оснастити по 120 вершників, придбавши відповідну кількість верхових коней. Проте, кіннота в Греції не одержала поширення, оскільки природні умови не сприяли конярству і місцеве населення не мало достатніх навичок пересування верхи на конях.

Основа грецьких військ становила важка піхота. Важко озброєний піхотинець – *гопліт* – мав комплекс захисного і наступального озброєння. Захисний обладунок складався з металевого шолома, іноді з волосяним гребенем, металевого панцера, кнемідів та щита. Найбільш розповсюджені в Греції були щити двох типів: круглі (афінські) та овальні, ускладнені двома напівкруглими вирізами по боках – беотійські. Зовнішній бік щита був опуклим, а внутрішній мав дві петлі для тримання. Наступальною зброєю гопліта були два списи та меч. Один спис, довжиною 2 – 2,2 м, призначався для ближнього бою, другий, довжиною 1,5 – 1,6 м, для метання, ефективного на відстані до 40 м. Вони мали дерев'яні держакі і листоподібні залізні наконечники; наявність залізної обковки протилежного кінці держака свідчить про те, що списи могли використовуватись для тичкових ударів. Мечі були короткі (в середньому 0,55-0,65 м), з видовженим трикутним двозезовим клинком, призначені переважно до колючих ударів. Легкі піхотинці – *псиліти*, мали лише металеві чи шкіряні шоломи та зброю дистанційної дії – луки та стріли, дротики, праці.

На початку IV ст. до н.е. афінський полководець Іфікрат вперше сформував середньо озброєну піхоту – *пелтастів* (від пелта – невеликий легкий щит). Вони мали металеві шоломи, шкіряні чи полотняні панцери з нашитими металевими платівками, щити, списи, дротики і мечі. Характер озброєння дозволяв їм діяти в розсипних в'ярдуваннях, поза межами бойових порядків. Особливого поширення середні піхотинці набули в македонській армії, де вони виконували самостійні тактичні завдання і звалися *гіпастистами*.

Якщо в збройних силах грецьких полісів існували лише нечисленні загони легкої кінноти, озброєної переважно металевим знаряддям, то в Македонії надавалось велике значення розвитку і удосконаленню кавалерії. Вперше на Балканському півострові там з'являється важка кіннота – *гетейри*. Вони були оснащені металевими шоломами, панцерами, списами для колючого удару та

подовженими мечами для рубання – *махайрами*. Основною тактичною одиницею в кінноті був *іл* – підрозділ з 64 вершників, вищим об'єднанням – *епітагма* з 64 ілів. Олександр Македонський вперше запровадив загони універсальної важкої кінноти – *дімахів*, які були спроможні діяти і в піших врядуваннях, попередників майбутніх драгунів. Під час перського походу склад іла був збільшений до 150 осіб та додатково створено два підрозділи (*таксиси*) важкої кавалерії – македонський та фессалійський, по 1500 вершників кожний. В македонській армії ідеальним вважалось таке співвідношення родів військ: гопліти – псиліти – вершники, відповідно 1 до 0,5 до 0,25.

1.3 Бойові порядки

Вже в військах найдавніших держав Сходу простежувалась тенденція до щільних бойових порядків важкої піхоти, що дозволяло повніше використовувати її ударну міць. У найдавніший період грецької історії також існували подібні бойові порядки. У поемі Гомера “Іліада” згадується, що славетний герой Ахілл привів до Трої 2500 воїнів і до бою вони шикувались так, що плече притискалось до плеча, а щит – до щита. Але слабкість будь якого щільного врядування полягає в тому, що воно скуте власною масою, не здатне до швидкого маневрування і у випадку охоплення з флангів чи оточення виявляється беззахисним. Вихід з такого становища полягав у максимальному збільшенні фронту. Так складається *фаланга* – розгорнутий по фронту суцільний і щільний лінійний бойовий порядок важкої піхоти. Фаланга складалась з рядів та шеренг: воїни поставлені в потилицю один одному утворювали ряд, ті, що стояли плечем в плече – шеренгу. Фронт фаланги вимірювався кількістю бійців в шерензі, глибина – кількістю осіб у ряді. Існували два основних різновиди фаланги: аттична (дорійська) та македонська.

Аттична (дорійська) фаланга не мала сталих стандартів, її протяжність по фронту регламентувалась тільки кількісними показниками, глибина коливалась від 8 до 24 шеренг. Всі гопліти мали однакове озброєння, перший воїн у ряді і наступні за ним непарні звалися *протостатами*, другий і наступні за ним парні – *епістатами*. Існувало розділення фаланги на більш-менш дрібні підрозділи, але вони мали організаційне значення і призначалися лише для прискорення шиккування. Відстань між шеренгами в обороні дорівнювала 0,5 м, в атаці – 1 м. Для збереження порядку воїни повинні були рухатись синхронно, додержуватись рівняння в шерензі і ряді. Цьому сприяли військова музика і розмірний спів. В усіх випадках фаланга являла собою єдину тактичну одиницю, призначену для нищівного фронтального удару і майже нездатну для складного маневрування. Простіші перешикування полягали у розширенні чи звуженні фронту, зміні фронту назад півобертом кожного фалангіста, висуненні чи відтягуванні одного з флангів заходженням плечем вперед. З наближенням до противника фаланга переходила зі звичайного шагу на прискорений, потім – на біг, що збільшувало силу першого удару. Найбільш вразливими місцями фаланги залишались її фланги, тому, зазвичай, там розміщувались загони вершників. Легкі піхотинці займали місце перед фронтом і починали бій, намагаючись завдати ворогу максимальних втрат дистанційною зброєю, а потім

переміщувались на фланги, підкріплюючи кінноту, або зосереджувались в тилу врядування і діяли метальною зброєю через голови фалангістів.

На пересічній місцевості використовувались *прямі лохоси* – тактичне врядування відповідне колоні. Загони – *лохоси* (в середньому 100 осіб) шикувались так, що мали глибину більше ніж фронт (зазвичай 8 воїнів в шерензі та 12 в ряді), на деякій відстані один від одного. Це дозволяло швидко реагувати на ситуацію що склалась. Врядування у вигляді аттичної фаланги не виключало наявності тактичного резерву. У битві 400 р. до н.е. у Кальпійській бухті в Азіатській Фракії грецький полководець Ксенофонт останні три шеренги фаланги, кожна чисельністю близько 200 осіб, вивів у резерв і розмістив трьома загонами за флангами та центром фаланги, зважаючи на можливість оточення переважаючими силами противника.

Македонська фаланга відрізнялась від аттичної визначеними стандартами і якісними показниками. Глибина фаланги була встановлена в 16 шеренг, воїни одного ряду утворювали нижчий організаційний підрозділ – *лох*. Начальник – *лохарг* – ставав першим у ряді і надавав приклад своїми діями підлеглим, а його заступник – *урагос* – займав останнє місце і стежив за дисципліною. Два суміжних ряди створювали наступну організаційну одиницю – *ділохію* і так далі, за принципом подвоювання. Організаційна структура дозволяла значно прискорювати шиккування і підтримувати дисципліну. Основним тактичним підрозділом була мала фаланга – *фалангархія* – з 4096 воїнів (256 осіб по фронту і 16 у глибину). До неї звичайно додавалось 2048 легких піхотинців та 16 ілів кінноти. Дві фалангархії утворювали *рог* – половину армії і вищим тактичним підрозділом була повна фаланга, що складалась з двох рогів. У бойовому порядку між рогами залишався проміжок близько 30 м, між малими фалангами – близько 15 м.

Олександр Македонський змінив озброєння фалангістів. Традиційне оснащення гоплітів зберегли лише воїни двох передніх та двох останніх шеренг, інші були позбавлені щитів та одержали довгі списи – *сарісси* (довжиною до 7,1 м), котрі тримали обома руками, та мечі з подовженим лезом для рукопашної схватки. У бою воїни перших шести шеренг тримали списи горизонтально, наступних – піднімали вістрям угору. Противник опинявся перед суцільною стіною щитів та шістьма рядами списів. Ударна міць македонської фаланги була значно більшою, ніж у аттичної.

Зазнають змін і загальні бойові порядки армії. Центр врядування становить фаланга гоплітів, яка наносила фронтального удару. На одному з флангів зосереджувалась важка кіннота, що підтримувалась підрозділами середньої піхоти, інший фланг прикривався легкими вершниками і легкими піхотинцями, частина з яких у розсипних строях діяла перед фронтом фаланги. Важка кавалерія атакувала ілами, по 16 вершників в 4 лінії, або більш великими підрозділами.

Фаланга, як важкий молот, могла розтощити ворожі врядування, але як і він була повільна, неповоротка і нездатна до складного маневрування. Крім того, сила фаланги полягала у щільності шеренг та рядів, втративши єдність вона неминуче перетворювалась на юрбу озброєних людей. Тому виникла

необхідність розчленування бойового порядку, що дозволяло водночас із могутнім фронтальним ударом досягати переваги за рахунок маневру.

2. Війни і воєнне мистецтво стародавньої Греції .

Факти свідчать, що у добу Стародавнього світу вже існувало мистецтво планування війни в цілому – *стратегія*. За головними цілями та змістом дій стратегія розподілялася на наступальну та оборонну. Як і в попередні часи, наступальна стратегія могла бути спрямована на виснаження чи на розтрощення противника. Саме стратегії розтрощення притримувався перський цар Ксеркс в намаганні підкорити Грецію на початку V ст. до н.е. Зважаючи на величезну чисельність своєї армії, він розділив її на три частини, які просувались паралельними шляхами. Запаси харчів та фуражу заздалегідь були створені у містах Фракії та Македонії, на шляхах просування. Функції постачання виконував також численний флот (понад 3000 кораблів), що прямував вздовж східного узбережжя Греції. Яскравий приклад стратегії розтрощення надав Олександр Македонський у ході перського походу. Незважаючи на загрозу персів відкрити “другий фронт” на кордонах Македонії і тим самим змусити його повернутись для захисту Вітчизни, він стрімко просувався вглиб Персії, долаючи величезні відстані і будь що намагаючись примусити царя Дарія III Гістаспа до вирішальної битви. Дуже гнучкої стратегії притримувався Гай Юлій Цезар під час підкорення Галлії (сучасної Франції). Поступаючись в чисельності війська гальським племенам, він уникав сутичок з їх об’єднаними силами, віддаючи перевагу маневрам, які дозволяли долати ворогів поодинці.

Зіткнення двох стратегій простежується в Пелопонеській війні 431 – 404 рр. до н.е. між Афінами та Спартою за домінування в Греції. Спартанці, маючи більш сильну та боєздатну армію, прагнули до вирішальної битви, сподіваючись разом вирішити проблему. Афінський лідер Перікл запровадив стратегію виснаження, згідно з якою афіняни уникали прямих сутичок, не зашкоджували вторгненням спартанців, та користуючись своєю перевагою в військово-морському флоті, висаджували десанти на території ворога, завдаючи великої шкоди його господарству. Також стратегію виснаження пропонував видатний грецький полководець на перській службі Мемнон Родоський царю Дарію III коли македонські війська в 334 р. до н.е. вдерлися до Малої Азії. Він радив відступати, знищуючи на шляху македонців всі припаси та водні джерела, використовуючи засіб “спаленої землі”.

Під час 2-ї Пунічної війни між Римом та Карфагеном (218 - 201 рр. до н.е.), коли непереможного Ганнібала підтримали більшість міст південної Італії, римський консул і диктатор Квінт Фабій вдався до активної оборони, сповідуючи стратегію виснаження. Римські війська всюди переслідували армію Ганнібала, проте ухилялись від зіткнення, укриваючись в укріплених таборах. Створюючи постійну загрозу противнику та його комунікаціям, вони, водночас,

де силою, де обіцянками переманювали на свій бік карфагенських союзників, лишаючи Ганнібала опори.

Різновидом активної стратегічної оборони є “мала війна” з використанням партизанських дій дрібними загонами. Саме так вчинив вождь германського племені херусків Арміній в I ст. н. е. у відповідь на вторгнення римських легіонів на свої землі. Марно втрачаючи час на пошуки основних сил ворога і постійно відчуваючи небезпеку своїм комунікаціям, римляни були вимушені щоразу восени повертатись за р. Рейн, котрий правив за кордон між римськими та германськими володіннями.

Пасивна стратегічна оборона опиралась на лінії штучних перешкод – ровів з валами, кам'яних стін, засік тощо, з системою добре укріплених фортець, в яких розміщувались гарнізони. Прикладом може бути “стіна Траяна” на правому березі Дунаю чи “вал Адріана” на півночі Великої Британії.

Основним тактичним бойовим порядком періоду Стародавнього світу та початку античної епохи була фаланга важко озброєних піхотинців, розрахована на фронтальний удар. Щільність шикуння та рівномірне розподілення сил по фронту майже виключали можливість складного маневрування. Тому досягнення переваги над противником можливо було або нарощуванням потужності лобового удару, що досягалось збільшенням глибини фаланги, або охопленням ворога з флангів за допомогою поширення фронту врядування. Легка піхота та кавалерія завжди обмежувались виконанням допоміжних завдань. За таких умов, вирішальними чинниками ставали чисельне співвідношення, навченість та моральний стан війська. Після зіткнення двох армій, тактичне керівництво ними виявлялось майже неможливим і полководці могли лише спостерігати за перебігом подій.

Наочно перевага щільного врядування важкої піхоти проявилась у Марафонській битві на початку вересня 490 р. до н.е. Приводом для війни між Перським царством та Афінами стала допомога останніх повсталим грецьким колоніям в Малій Азії. Наприкінці серпня перський флот висадив 20-тисячний десант біля невеликого міста Марафон, у 42 км. на південь від Афін. До його складу входило близько 10 тисяч легкої піхоти та понад 10 тисяч важко озброєних вершників, під загальним командуванням мідянина Датіса.

Вістка про висадку персів застала афінян зненацька, вони вимушені були навіть озброїти рабів, але спромоглися зібрати лише близько 10 тисяч воїнів, з яких тисяча мала легке озброєння. Тисячу гоплітів надіслало невелике місто Платея. Допомоги обіцяли також спартанці, проте, згідно своїм звичаям, вони могли виступити в похід лише після повного місяця, тобто через 4 доби. Час не чекав і афінське військо прискореним маршем рушило до Марафону. Один зі стратегів, Мільтіад, наполягав на рішучих діях, йому вдалося переконати колег і він очолив військо у битві.

Мільтіад вишикував військо на невеликій височині при вході на Марафонську рівнину, так що його фланги примикали до гірських схилів, на яких розташувались легкі піхотинці. Це практично виключало можливість флангових охоплень перською кіннотою. Центр бойового врядування складала фаланга глибиною у 8 шеренг, але з обох боків до неї впритул були поставлені

фаланги глибиною в 16 шеренг. Перси в центрі поставили фалангу піхотинців, по флангах – угруповання важкої кінноти. Задум полягав в тому, щоб скувати греків в центрі діями піхоти, водночас ударами кінноти розгромити їх фланги і оточити.

Битва почалась фронтальним зіткненням армій. Перси при наближенні почали обстрілювати фалангу з луків, але греки, використавши перевагу розміщення на височині, одним кидком вийшли з під обстрілу і з ходу атакували перські врядування. У той же час, перська кіннота не змогла подолати глибоко ешелоновані флангові угруповання греків, зазнала великих втрат і відійшла. Завдяки чисельній перевазі, персам вдалося потіснити центр грецького бойового порядку, проте, зазнавши флангових ударів і опинившись в напівоточенні, перська піхота не витримала і вдалася до втечі. Нездатність фаланги до швидкого пересування із-за загрози втратити щільність бойового порядку призвела до того, що коли греки наблизились до перського табору, ті вже встигли погрузитись на кораблі і відплисти від берега. У цілому, втрати персів склали 6 400 воїнів, греків – близько тисячі, з яких лише 192 вбитими.

Переваги щільного шиккування важкої піхоти в обороні повною мірою проявились в Фермопільській битві 480 р. до н.е. Величезна перська армія царя Ксеркса просувалась з півночі Балканського півострова. Потрапити до Центральної Греції можна були лише через Фермопільський прохід, що являв собою вузьку долину довжиною близько 12 км, обмежену з одного боку горами, з іншого – берегом моря та болотами. Союзні війська під керівництвом спартанського царя Леоніда, загальною кількістю 7 тисяч гоплітів і декілька тисяч легких піхотинців, заступили шлях персам. Вишикувавшись у фалангу греки два дні боронились, завдавши персам великих втрат і не відійшовши ні на крок. Лише після того, як зрадник вказав персам шлях через гори, положення союзників стало безнадійним. Леонід звелів грекам відступити, а сам з тисячею воїнів вночі здійснив напад на перський табір. У бою було вбито двох братів Ксеркса, сам він врятувався втечею. На світанку спартанці були оточені і оскільки намагання прорвати їх врядування виявились марними, Ксеркс наказав здалеку розстріляти їх стрілами.

Рівномірне розподілення сил по фронту фаланги, її протяжність та відсутність в бойових порядках тактичного резерву об'єктивно обумовили пошуки засобів її прориву концентричним ударом на вузькій ділянці. Вперше це вдалося видатному полководцю Епаміонду в битві при Левктрах в 371 р. до н.е. Події розгорнулись під час Беотійської війни 378 – 362 рр. до н.е. між 2-м Афіньським морським союзом та Пелопоннеським союзом на чолі зі Спартою за домінування в Греції. Знесилені в попередній війні Афіни поступово починають ухилятися від активних дій і ведуча роль в союзі переходить до міста Фіви – великого міста в Центральній Греції, в області Беотія. Вірні своїм звичаям, спартанці прагнули вирішальної битви і разом зі своїми союзниками вдерлися до Беотії. Противники зустрілись біля невеликого міста Левктри поблизу Фів. Військо Пелопоннеського союзу на чолі з спартанським царем Клеомбротом налічувало 10 тисяч гоплітів, з яких приблизно половину складали спартанці, і тисячу вершників. Клеомброт вишикував гоплітів в лінію,

двома фалангами глибиною 12 шеренг кожна, з невеликим інтервалом між ними. Правий фланг складала фаланга спартанців, лівий – фаланга їх союзників. Кіннота, загонами у 100 вершників, зайняла місце перед фронтом піхоти.

Фіванська армія, яку очолював Епамінонд, мала всього 6 тисяч гоплітів та 1,5 тисячі вершників. Зважаючи на чисельну перевагу ворога та високі бойові якості спартанців, Епамінонд відмовився від традиційного рівномірного розподілу сил, оскільки його врядування в будь-якому випадку програвали в протяжності фронту противника і виникала реальна загроза охоплення з флангів. Притиснувши свій правий фланг до схилів сусідньої височини, він вдався до зменшення глибини фаланги з 12 до 8 шеренг, а звільнених внаслідок цього гоплітів розташував на лівому фланзі у вигляді колони з 40 осіб по фронту та 50 шеренг у глибину. Тил цього врядування – ембалону (прямокутника) – прикривав загін із 300 відбірних воїнів, так званий “священний загін” з представників фіванської аристократичної молоді.

Битва почалась зіткненням кінноти, в якому більш численні і більш досвідчені фіванські вершники відкинули спартанців. Відступаючи, спартанські вершники дещо порушили свої ж піхотні порядки. Фіванці їх не переслідували, а зосередились на лівому фланзі ембалону, прикривши його таким чином. Союзники почали наступ, причому, спартанська фаланга поступово загинала крило, здійснюючи охоплення позиції фіванців. У цей час атака ембалону, спрямована у центр спартанської фаланги, порушила її фронт, практично розірвавши його навпіл. Втративши бойовий порядок, спартанці мужньо боронились але вимушені були в безладді відступати. В битві загинув цар Клеомброт. Побачивши поразку спартанців, їх союзники припинили битву і вдалися до втечі. У битві при Левктрах Епамінонд вперше застосував принцип концентрації сил та засобів на напрямку головного удару, який став одним з основоположних у тактиці бойових дій.

Подальшого розвитку засіб створення флангового ударного угруповання одержав у діяльності видатного полководця Олександра Македонського, хоча він не відмовився від рівномірного розподілу сил в піхотних врядуваннях і відводив глибоко ешелонованій фаланзі роль стабілізуючого центру бойового порядку. Для нього було характерно навмисне посилення одного з флангів за рахунок сполучення важкої кінноти та середньо озброєних піхотинців – *гіпаспистів*. Важким вершникам відводилась роль тарану, який мав на меті розтрити протилежне крило ворожих врядувань, тоді як мобільні гіпасписти закріплювали успіх і не дозволяли противнику зімкнутись і відрізати кавалерію від основних сил. Іноді з цією ж метою використовувались *дімахи*. Завдання фаланги полягало в сковуванні центру бойового порядку ворога і запобіганні маневру силами та засобами.

Дещо ускладнене бойове врядування, за збереженням головного тактичного засобу нанесення розтинаючого удару важкою кіннотою при підтримці гіпаспистів, було запроваджено Олександром Македонським у битві при Гавгамелах в 331 р. до н.е. Перед битвою Олександр вишикував свою армію (40 тис. піхоти і 7 тис. кінноти) у дві лінії. Центр бойового порядку склали фаланги

важкої піхоти. На правому фланзі була зосереджена ударна група, яка складалася з важкої кінноти, на лівому – середня легка кіннота. У другій лінії були розташовані загони середньої піхоти, які отримали завдання прикрити тил головних сил від ударів кінноти противника. Попереду у розсипному строю розміщувалася легка піхота. Замисел македонського полководця складався у тому, щоб нанести головний удар по лівому флангу противника. Перська армія, за підрахунками різних істориків, мала до 80 тис. піхоти і 15 тис. кінноти, 200 бойових колісниць та 15 бойових слонів. Перський цар Дарій III вишикував свою армію у дві лінії, маючи у центрі піхоту, а на флангах – кінноту. Попереду головних сил розташовувалися колісниця та слони.

Наступ почали перси. Македонські війська відбили атаку, проте війська сильного правого флангу персів потіснили македонську легку піхоту і кінноту. Кіннота персів прорвалася до македонського табору. Македонська піхота у ході битви розгорнулася у сторону противника. Щоб надати допомогу військам свого лівого флангу Олександр Македонський увів у бій важку кінноту. Та нанесла потужного удару персам і прорвалася у тил перської армії. Ударом з фронту і тилу перська армія була розгромлена. Македонська армія одержала перемогу завдяки зосередженню сил на вирішальній ділянці і застосуванню на напрямку головного удару важкої кінноти.

3. Воєнна організація та воєнне мистецтво доби Стародавнього Риму.

Історія Стародавнього Риму охоплює понад тисячу років і розподіляється на три основних періоди: 1) царський; 2) республіканський; 3) імператорський. На початку своєї історії, за царського періоду, Рим являв собою невеликий поліс у центральній частині Апеннінського півострова. Його збройні сили формувались на міліційних засадах із повноправних громадян – патриціїв, котрі представляли корінних мешканців міста. Інша частина населення – плебеї, представники громад, що добровільно або примусово увійшли до складу держави, були позбавлені громадянських прав, отже і виконання військових функцій. У VI ст. до н.е. цар Сервій Тулій здійснив воєнну реформу, згідно з якою патриції та плебеї були порівняні в правах, що дозволило майже вдвічі збільшити армію. Все населення за майновими ознаками було розділене на 5 розрядів, від самих багатих (1 розряд) до бідних (5 розряд). Кожний розряд повинен був споряджати за власні кошти певну кількість центурій (сотень) до складу війська; тобто була запроваджена колективна відповідальність за озброєння та кількість воїнів. Заможні розряди поставляли вершників та важку піхоту, бідні – легких піхотинців. Загальна кількість армії була визначена у 193 центурії, ще 2 центурії формувались із міських ремісників і 2 центурії з акторів та музикантів. Громадяни, що не мали нерухомості і гарантованого заробітку та не потрапили до майнових розрядів – пролетарі, використовувались на допоміжних роботах, будівельних, постачальних та інших. У разі необхідності вони притягались до ополчення і споряджались за державні кошти. Відбуття військової повинності було обмежено віком від 17 до 46 років, чоловіки більш похилого віку могли притягатись лише для гарнізонної служби. Від служби

звільнялись особи, які в складі піхоти брали участь не менш ніж в 16 походах, у складі кавалерії – не менш ніж в 10 походах. Основною тактичною одиницею стає *легіон*, підрозділ з 4200 піхотинців (3000 важко озброєних і 1200 легкоозброєних) та 300 вершників, поділених на 10 загонів – *турм*. Після встановлення в Римі наприкінці VI ст. до н.е. аристократичної республіки, збройні сили складались з двох консульських армій, по 2 легіони кожна та 4-х легіонів союзників. Два консули, що обирались терміном на рік серед патриціїв, по черзі здійснювали головнокомандування. Згодом, після важких для Риму війн з сусідніми племенами самнітів, на початку III ст. до н.е. піхота легіону починає ділитись на 30 нижчих одиниць – *маніпулів*, які мали переважно організаційне значення. Молодь та представники нижчих майнових розрядів складали легку піхоту – *велітів*. Важка піхота ділилась за віковими ознаками на три категорії: наймолодші – *гастати* (від гаста – вид спису), більш досвідчені – *принципи* (перші) і ветерани – *триарії* (треті). Майстерність та досвід ветеранів могли вирішити долю битви, тому їх вводили до бою останніми.

Наприкінці V ст. до н.е. вищий політичний орган Римської республіки – Сенат затвердив невелику грошову платню для воїнів, як своєрідну компенсацію за відрив від господарства, а трохи пізніше було налагоджено централізоване постачання харчів. Це були перші кроки від громадського ополчення до професійної армії. Але остаточно цей процес завершився лише наприкінці II ст. до н.е. воєнною реформою видатного полководця і державного діяча Гая Марія, згідно з якою військо повністю переходило на державне утримання. Воїни отримували повне бойове оснащення, харчування і грошову платню. Це відкрило шлях до армії численному прошарку пролетарів, для яких військова служба стала єдиним засобом існування. Термін служби було встановлено у 16 років, після чого ветерани мали змогу звільнитись і отримати земельну ділянку з державного фонду. Ті, що не залишали службу користувались значними привілеями і могли займати командні посади. Змінюється структура війська та уніфікується озброєння. Чисельність легіону збільшується до 6 000 осіб, основною тактичною одиницею стає *когорта* з 600 воїнів, яка складається з 3 *маніпулів* по 200 осіб (гастатів, принципів і триаріїв). Згодом розподіл піхоти за віковими ознаками було скасовано.

За часів імперії значно збільшується чисельність війська і, як наслідок, змінюються його якісні показники. За часів правління імператора Септімія Севера (початок III ст. до н.е.) збройні сили складались вже з 33-х легіонів. До армії одержали доступ раби та колони, до служби притягались цілі варварські племена. Це негативно впливало на боєздатність війська, яке поступово втрачало римські бойові традиції.

У Римі за часів республіки та імперії сухопутне військо складалось з піхоти, кавалерії та допоміжних підрозділів, у тому числі інженерних, які обслуговували складну металеву та стінобитну зброю. Піхота одержала одноманітне полегшене озброєння, що дозволило ліквідувати середню піхоту. Важкі піхотинці мали металевий шолом, коротку металеву кірасу, бойовий пояс з товстої шкіри, щит. Римляни значно удосконалили списи; замість звичайних були запроваджені *пілуми* – списи довжиною від 1,8 до 2,2 м, у яких дерев'яне

ратовище складало менше половини довжини, а наконечник являв собою довгий залізний стрижень з трикутним загартованим вістря на одному кінці і втулкою на іншому. Кожний важкий піхотинець мав довгий пілум для рукопашної сутички і короткий – для метання. Улюбленою зброєю піхотинців був *гладіус* – короткий дволезовий меч, пристосований для кóлючих та рублячих ударів. Фехтування в римській традиції базувалось переважно на кóлючих ударах, оскільки за умов щільних врядувань амплітуда руху руки для широкого замаху була обмежена. Вершники мали шоломи, короткі панцери, легкі пілуми та мечі. У походах війська завжди розміщувались в укріплених таборах, які являли собою досить досконалі фортифікаційні споруди зі сполучення рову, валу та дерев'яної огорожі.

3.1. Бойові порядки Римської армії

На початку III ст. до н.е. в римській армії складається принципово новий, *маніпулярний бойовий порядок*. Легіон, як основний тактичний підрозділ, шиковався у три лінії маніпулів. Першу лінію складали 10 маніпулів гастатів, по 120 осіб в кожній, другу – 10 маніпулів принципів тієї ж кількості і третю лінію – 10 маніпулів триаріїв по 60 осіб у кожній. Маніпули утворювали міні фаланги глибиною 10 і 6 шеренг. Інтервал між сусідніми маніпулами дорівнював їх фронту, маніпули другої і третьої ліній займали місце напроти проміжків між маніпулами попередньої лінії, так що у випадку необхідності могли посунутись вперед і утворити суцільний фронт, як у фаланзі, або стати в потилицю попереднім і створити колони чи каре. Тобто, розташування маніпулів нагадувало чергування клітин на шаховій дошці. Легкоозброєні піхотинці, веліти, розподілялись по 40 осіб між маніпулами і першими починали бій, а потім займали місце у проміжках між ними. Таким чином маніпулярний стрій виявлявся розчленованим як по фронту, так і в глибину. Належні до кожного легіону 10 турм вершників двома загонами прикривали фланги. Легіони могли ставати в одну лінію, чи ешелонувати свої порядки в глибину.

Наприкінці II ст. до н.е., після воєнної реформи Гая Марія, нижчою тактичною одиницею стає когорта з 600 воїнів, яка вже могла виконувати самостійні дії в ході бою. Відповідно змінюється шахове врядування: першу лінію складають 4 когорти, другу і третю – по три. Розташування та завдання легкої піхоти та кінноти залишаються без змін. Поступово віковий розподіл між легіонерами ліквідується і когорти стають однорідними. Веліти виводяться зі складу легіону, вони здебільшого вербуються з підкорених народів і зводяться в окремі підрозділи, які виконують допоміжні функції. В епоху імперії стає помітною тенденція до зменшення інтервалів між когортами однієї лінії, тоді як відстань між лініями зростає. Наприкінці існування єдиної Римської держави розчленовані бойові порядки, які свого часу надали римлянам славу непереможних, деградують і відбувається фактично повернення до глибокої фаланги і дій легким металевим зброям. Це пов'язано з “варваризацією” збройних сил та відмовою від регулярного навчання, без якого складні і тактично гнучкі врядування виявились неможливими.

3.2 Розвиток воєнного мистецтва у Стародавньому Римі

Показові з точки зору воєнного мистецтва події розгорнулись під час 2-ї Пунічної війни 218 - 201 рр. до н.е. між Римом та Карфагеном – великим містом у північній Африці, за домінування у Середземномор'ї (пунами римляни звали мешканців Карфагену, фінікійців). У ході 1-ї Пунічної війни римляни завдали Карфагену поразки на морі, заволоділи Сицилією, але могутній економічний потенціал Карфагену робив його ще дуже грізним суперником. Тому римляни збирали сили для висадки в Африці і перенесення бойових дій на територію ворога. Призначений намісником карфагенських володінь в Іспанії молодий полководець Ганнібал вирішив випередити римлян і нанести їм несподіваного удару з того боку, звідки вони менш за все очікували. Він пересік Піренеї, пройшов територією Галлії (сучасної Франції) і восени 218 р. до н.е. засніженими гірськими перевалами перетнув Альпи, втративши значну частину кавалерії та більшість виведених з Африки бойових слонів. Римляни відреагували досить швидко і спрямували на північ майже всі свої сили – дві консульські армії під керівництвом Публія Сципіона і Семпронія Лонга та війська союзників. Збереглась легенда, що перед першою битвою з римлянами Ганнібал запропонував полоненим горцям – галлам прилюдно битися між собою, пообіцявши переможцю волю, зброю та коня. Після закінчення схватки, він звернувся до війська з промовою, вказавши на цьому прикладі, що їм, затиснутим між горами і двома морями, маючи перед собою сильного ворога є лише один вихід – перемогти, інакше – смерть.

У грудні 218 р. до н.е. противники опинились один перед одним по різні боки мілководної річки Требія. Римляни мали, разом з силами союзників, 32 тисячі піхотинців та 4 тисячі вершників. На пагорбі правого берега річки вони збудували укріплений польовий табір. Військо Ганнібала, до якого під час переходу примкнули загони настроєних вороже до Риму галлів, налічувало близько 30 тисяч піхоти, 10 тисяч кінноти та декілька слонів. Головну ціль Ганнібал бачив у тому, щоб виманити римлян з табору на рівнину, де його більш численна кіннота одержувала перевагу. Зважаючи на гарячність та честолюбність молодого консула Семпронія Лонга, в день, коли той здійснював головнокомандування, Ганнібал наказав вершникам та легким піхотинцям напасти на римських фуражирів, а коли римляни вислали декілька маніпул на допомогу, в удаваному безладді відступити. У запалі римляни залишили табір, під крижаним вітром по бродам перетнули річку і почали шикувати бойовий порядок. Весь цей час карфагеняни грілися біля вогнищ і вишикувались до бою лише в останню мить.

Римляни вишикувались в одну лінію. Центр врядування склали легіони в звичайному маніпулярному строю. На правому фланзі зосередились піхота та вершники союзників, на лівому – римська кіннота. Центр карфагенського врядування займала фаланга галлів з загонами важко озброєних лівійських найманців по боках, на флангах розмістились підрозділи вершників та бойові слони. Трохи попереду свого правого флангу, у порослій лісом лощині, Ганнібал приховав резерв у тисячу добірних піхотинців та тисячу вершників, під загальним командуванням свого брата Магона.

Битва почалась зіткненням легкої піхоти. Балеарські найманці – пращники розсіяли римських *велітів*, а коли легіони перейшли у наступ, відійшли назад і зосередились на флангах фаланги. У той же час карфагенська кіннота нанесла удар римській і вимусила її відступити. Фронтальна атака римських легіонів мала частковий успіх, їм вдалося прорвати фронт фаланги там, де розміщались легко озброєні галли, але на флангах вони були зупинені лівійцями та слонами. Тоді Ганнібал увів до дії загін Магона, який атакував римські врядування з тилу. Його підтримали вершники, що повернулись після переслідування римської кінноти. Задні лінії римських маніпулів були зім'яті і розтрошені, проте передні продовжили рух і зберігши порядок кружним шляхом відійшли до м. Плаценції. Врятувалось близько 10 тисяч римлян.

Вже у битві на р. Требія виявилось намагання Ганнібала створити потужні флангові угруповання, з метою наступного охоплення противника. Остаточного втілення цей засіб набув у битві біля невеликого міста Канни на півдні Італії 2 серпня 216 р. до н.е. Оговтавшись після декількох поразок, римляни прибігли до тотальної мобілізації і набрали велику армію, сподіваючись вирішити справу однією вирішальною битвою. Вони мали 55 тисяч важкої піхоти, 9 тисяч велітів та 6 тисяч вершників. Протиставити їм Ганнібал міг лише 32 тисячі важко озброєних, 8 тисяч легко озброєних піхотинців і 10 тисяч кінноти.

Консул Гай Теренцій Варрон, який у той день здійснював головнокомандування, вирішив розгромити карфагенян концентрованим фронтальним ударом щільно зімкнутих підрозділів. Він вважав, що глибоко ешелоноване врядування дасть йому змогу як прорвати бойовий порядок ворога, так і заподіяти можливим фланговим ударами його численної кінноти. Легіони були вишикувані у звичайному маніпулярному шаховому бойовому порядку, у три лінії, але намагання звузити фронт та збільшити глибину призвело до того, що у цілому глибина порядків склала 48 шеренг. Оскільки інтервали між маніпулами були значно зменшені, шикування римської піхоти почало нагадувати глибоку фалангу або суцільне каре. Веліти розташувались перед фронтом, правий фланг, що примикав до р. Ауфід, прикривали 2400 вершників, інші зосередились на лівому фланзі.

У відповідь Ганнібал вдався до нерівномірного розподілу сил по фронту. Центр його врядування склали 20 тисяч іберійських, кельтських та галльських піхотинців, вишикуваних в одну лінію, глибиною в 10 шеренг, у вигляді півмісяця, вигнутого в бік противника. На флангах до них щільно примикали два угруповання важких лівійських піхотинців, по 6 тисяч кожне, глибиною 16 шеренг. На своєму лівому фланзі проти 2400 римських вершників Ганнібал зосередив 8 тисяч кінноти, на правому поставив уславлену важку нубійську кінноту. Легкі піхотинці розташувались перед фронтом. Здалеку карфагенські порядки здавались суцільною фалангою.

Битва розпочалась зіткненням легкої піхоти та зустрічними атаками кінноти по флангах. Римські вершники правого флангу не витримали удару карфагенської кінноти і вдалися до втечі, завдяки чому остання одержала змогу здійснити обхідний маневр і з тилу нанести удару римській кавалерії протилежного флангу. Римські вершники в безладді відступили і згодом

залишили поле бою. У цей час центральне угруповання римської піхоти значно потіснили карфагенську центральну фалангу, тоді як важка лівійська піхота утримала позиції. Одержавши перевагу у центрі та залишившись без флангового прикриття, римляни мимоволі втягнулись у пастку. З обох боків на них натиснули лівійці, з тилу атакувала кіннота, яка швидко повернулася після переслідування римської кавалерії. Легіони опинились у оточенні. Положення погіршувалось тим, що боронитись мали змогу лише зовнішні шеренги, тоді як решта воїнів була затиснута на обмеженому просторі і опинилась у безпорадному положенні. Винищення римлян тривало декілька годин, лише невеликій частині легіонерів вдалося прорвати ряди галлів і врятуватись втечею. Втрати римлян склали близько 40 тисяч тільки вбитими. Римська республіка водночас лишилася майже всіх збройних сил і здавалася беззахисною. Карфагенські воєначальники радили Ганнібалу скористатись цим і захопити Рим, а коли Ганнібал відмовився, послаючись на відсутність облогової техніки, начальник його кінноти Магарбал вигукнув: “Перемагати ти вмієш, Ганнібале, а користуватись перемогою – ні”.

Битва при Каннах увійшла в історію воєнного мистецтва як класичний приклад оточення за допомогою посиленних флангових угруповань та узгоджених дій різних видів військ.

Подальший розвиток ешелонованих врядувань і ускладнення їх особливим тактичним резервом добре простежується в битві біля міста Фарсал на півночі Греції в 48 р. до н.е. між Гаєм Юлієм Цезарем та його колишнім союзником, а потім головним суперником в боротьбі за владу Гнеєм Помпеєм. Військо Помпея складалось з 40 тисяч піхотинців і 4 тисяч вершників, тоді як Цезар мав лише близько 30 тисяч піхоти і 1 тисячу кінноти. Місце битви являло собою рівнину, з одного боку обмежену заболоченою долиною невеликого струмка.

Помпей розташував свої легіони в шаховому врядуванні в три лінії когорт, кожна з яких мала глибину в 10 шеренг. Правий фланг, що примикав до долини струмка, захищали легкі піхотинці – лучники та пращники, на лівому, рівнинному, була зосереджена кіннота. Помпей розраховував переважаючою кіннотою охопити правий фланг Цезаря, притиснути до струмка і знищити.

Цезар також вишикував свої війська в три лінії когорт, але передбачаючи наміри противника, всю легку піхоту та вершників зосередив на правому фланзі, залишивши лівий фактично відкритим. Вважаючи ці заходи недостатніми, він вдався до деякого послаблення центру бойового врядування: третю лінію, що складалась з когорт досвідчених ветеранів, він розділив майже навпіл, половину залишив на місці, а 6 когорт поставив за правим флангом, розвернувши фронтом вправо, під прямим кутом до піхотних ліній.

Битва почалась фронтальним зіткненням легіонів, Кіннота Помпея легко потіснила вершників противника і вони вдались до втечі, зникнувши з поля зору. Охоплюючи правий фланг ворога, кіннота наштовхнулася на щільні врядування резервних когорт і вимушена була призупинитись. Резервні когорти Цезаря перейшли в наступ і переслідуючи вершників в свою чергу охопили протилежний фланг Помпея. Їм допомогла легка піхота і кіннота, що повернулася після вдаваного відступу. У той же час, решта ветеранських когорт

третьої лінії пройшла в інтервали між когортами перших двох ліній і раптово атакувала противника з фронту. Зазнавши одночасних ударів з фронту та лівого флангу, легіони Помпея втратили бойовий порядок, почали відступати і наприкінці стали тікати. Паніка була така велика, що воїнам Цезаря вдалося з ходу захопити навіть укріплений табір Помпея. Сам Помпей втік до Іспанії, де його невдовзі підступно вбили.

Бойове врядування римських легіонів, розчленоване по фронту та в глибину, неодноразово доводило свою перевагу у зіткненнях з рівноцінним ворогом. Навіть Ганнібал, після вражаючих перемог 218 – 216 рр. до н.е., реформував своє військо за римським зразком. Але воно мало й вразливий бік, зокрема, не було пристосоване до протидії численній кінноті за умов відкритої місцевості. Це з'ясувалось під час парфянського походу Марка Антонія Креса в 53 р. до н.е. Парфяни мали переважно кінне військо з легких та важко озброєних вершників і обрали стратегію заманювання та тактику дистанційного бою. Уникаючи прямого зіткнення, вони виснажували противника постійними наскоками легкої кінноти і обстрілом здалеку. За умов щільного врядування когорт, це спричиняло великі втрати, а недосяжність ворога впливала на моральний стан війська. Знесиливши римлян, парфяни атакували їх врядуваннями важкої кінноти і вщент розгромили.

4. Зародження права війни у Стародавньому світі.

Виникнення міжнародного гуманітарного права пов'язано з тим історичним періодом, коли вкорінені в життєдіяльність людства війни і збройні сутички зазнали перших спроб регуляції на прийнятих для всіх засадах людяності та милосердя. Витоки гуманітарного права слід шукати в певному смислі впродовж всієї історії еволюції війни, як однієї з найдавніших форм колективної діяльності людей. Але до того часу, коли людяність та милосердя стали могутньою рушійною силою, що заступила місце доблесті переможця, матеріальним стимулом завойовника, слухняності дисциплінованого вояка, пройде багато тисяч років. Становлення права війни в цілому співпадало з еволюцією моралі, воєнної політики, інших галузей міжнародного права, воєнної сфери буття суспільства в цілому.

Вже на ранніх стадіях розвитку суспільства збройні конфлікти були важливим елементом архаїчної культури людства, необхідним атрибутом життєдіяльності спільності, різновидом боротьби за певними правилами людяності. Навіть у ті далекі часи принципово відрізнялись **два види** збройних сутичок.

У першому виді деструктивний елемент військової діяльності значно переважав над всіма іншими, а учасники збройної боротьби не визнавали своїх противників людьми, навпаки – вважали їх “варварами”, або “невірними” і вели війну без правил на тотальне знищення, тобто за “законами джунглів”. Перемога сильнішого супроводжувалась не тільки завоюванням здобичі, а правильніше б сказати – захопленням всього, що належало раніше противнику, але і кривавою різаниною, звірячими проявами насильства.

У другому виді збройного конфлікту норми і правила боротьби визнавалися всіма ворогуючими сторонами, а мілітарна діяльність могла розглядатись як ігровий, соціокультурний елемент життєдіяльності. Про війну як функцію культури ми можемо говорити лише тоді - коли вона проводиться в межах певного кола, члени якого визнають один одного рівними чи бодай рівноправними". У цей стародавній період мали місце прояви милосердя до поранених, до противника, який просив пощади. Існують археологічні дослідження, що доводять практику надання найпростішої медичної допомоги пораненим в епоху неоліту (обробка ран, вправлення суглобів і навіть трепанація черепа). Щодо права війни, то є підстави стверджувати, що це був етап примітивного права, який відповідав міжплеменним відносинам родового суспільства з слабкою центральною владою, метою якого було підтримання миру. Правові, моральні, релігійні і мілітарні відносини були вплетені одна в одну.

Слід зауважити, що термін "варварський", який вживається для характеристики не цивілізованого стану первісних суспільств, має дещо інший смисл при аналізі гуманітарних аспектів їх мілітарної діяльності. Так, в Папуа, де "нецивілізовані" племена постійно боролись між собою, противника попереджували про майбутні бойові дії, які не починались до тих пір, поки не наставала готовність обох сторін. Збройні сутички припинялись на декілька днів за умов хоча б одного вбивства і правил перемир'я завжди дотримувались так ретельно, що ворогуючі сторони навіть не виставляли вартових. Таким чином, встановлення перемир'я, очевидно, має "варварські" витоки, значно давніші, ніж миротворча олімпійська традиція.

У ті часи з'являються і перші спроби регулювати застосування зброї: наконечники стріл не мали зубців для зменшення страждань пораненим. Деякі вчені зокрема, вважають, що війни первісних народів вже давали приклад упровадження перших міжнародних правил ведення війн: встановлювались підстави для початку й кінця бойових дій, визначались час, місце та методи ведення збройної боротьби і навіть правила оголошення війни поза законом. Біблійні оповідання також містять цікаві для нас відомості щодо проявів гуманності до воюючих та поранених, надання можливості переховуватись за стінами храмів, охорони будівель і садів. І навіть більше: в Старому Заповіті розказується про звичай не брати до лав вояків молодих людей, які не мали сім'ї, не побудували будинку, не встигли зібрати врожаю. Варто відзначити, що в стародавніх арміях за допомогою музики не тільки збуджувались морально-бойові якості, але в необхідних випадках і заспокоювалась надмірно агресивна поведінка.

Шумерська цивілізація широко використовувала працю рабів, а основним способом їх отримання були чисельні війни. Воєнні дії починались з оголошення війни, передбачались: недоторканість парламентерів, підписання мирних угод. Вавилонський цар Хаммурапі знаменитий кодекс законів починав зі слів: "Я встановлюю ці закони для того, щоб не дати сильним підкорити слабших". Існував також звичай брати заручників, але було і правило дарувати їм волю після внесення викупу. Однак світоглядні підвалини такого ставлення

до жертв і учасників війни не такі одномірні – у вавилонських і асирійських уявленнях війна давалось як Божа заповідь знищувати інші народи заради ще більшої божественної слави, а згідно до того ж кодексу законів Хаммурапі ухилення від військового обов'язку каралось смертю. Доречно нагадати, що у “варварські”, не цивілізовані часи у Месопотамії, зокрема, вважалось, що “Воїни без царя – це вівці без чабана”.

В давньому Єгипті відомі “Сім Діянь Істинного Милосердя” проголошували необхідність поховати загиблого у війні, звільнити полоненого, не чинити шкоди гостю, навіть якщо він є ворог.

В цивілізації, яка зародилась на території сучасної Індії, в суспільній свідомості існували найбільш вражаючі і для нашого часу гуманістичні цінності, вплетені у високу духовну культуру та мистецтво мілітарної діяльності. Кодекс вояка, що спирався на давньоіндійські закони Ману (Манав-Дхарма-Шастра) та епос Махабхарата, можливо набагато випередив свій час (XII століття до Р.Х.). Вже в ті древні часи воякам – кшатріям (варні вояків) радили вирішувати суперечність між вимогами ненасильства і військовим обов'язком на користь останнього: «Приняв во вниманье свой долг, не нужно тебе колебаться, ведь для кшатрия лучше нет ничего иного, чем справедливая битва...»

Проте, воякам заборонялось вбивати поранених і тих, хто здався в полон. Після одужання поранених вимагалось відправити їх на батьківщину, заборонялись отруйна зброя, стріли із зазубнями та запальним наконечником. Існували навіть правила реквізиції, а війна не могла бути розпочата без оголошення про помилування. Окрема VII глава Законів Ману була присвячена обов'язкам царя по захисту свого народу.

Дослідники відзначають також початок розробки правил медичної етики у князівстві Ману: лікування всіх поранених було обов'язковим, а в медичних трактатах, зведених у збірники “Аюрведа”, не ділили поранених на своїх і чужих.

Давньокитайські імперії мали глибоку гуманістичну спадщину Лао-Цзи, Кун-Фу-Цзи, проте ми маємо небагато свідчень прояву її в мілітарній практиці. Відомо, що милосердя було одним з визначених принципів давньокитайської конфуціанської доктрини, але важливішим в контексті нашого дослідження є думка Вчителя про суперечливий зв'язок милосердя та хоробрості. Так, Конфуцій вчив: “Кто полон милосердя, тот непременно храбр, кто храбр, не обязательно полон милосердя”.

Сунь-Цзи в книзі “Мистецтво війни”, написаній приблизно в IV столітті до н.е., сформулював, крім визнаних у середовищі військових теоретиків і воєнних політологів глибоких стратегічних настанов, деякі правила гуманності, які потрібно проявляти в бойових діях, зокрема: добросердечність, гуманність, повагу до полонених. Військовий начальник повинен намагатись отримати перемогу без нанесення шкоди цивільному населенню противника. Серед необхідних якостей полководця Сунь-Цзи виділяв гуманність та неупередженість.

Стародавня Греція була і залишиться в пам'яті людства високим взірцем побудови суспільства на засадах розуму і гармонії. Однак найбільш суперечливе ставлення до звичаїв гуманної поведінки зародилось також там. З одного боку ще Гомер описував війни, які велись за “чесними” правилами, з перемир'ями. З повагою до загиблих. Проте саме в Греції захоплений в полон ставав власністю переможця, а в творах Платона і Арістотеля рабство теоретично освячувалось “природністю” такого становища. Олександр Македонський у своїх походах гуманно ставився до переможених, пощадив сім'ю Дарія, але після придушення повстання в Пелопоннесі спартанці повбивали всіх чоловіків, а жінок зробили рабнями.

Стародавній Рим прославився крім всього іншого своєю найпотужнішою військовою організацією. Впродовж 700 років існування римської імперії храм Януса, що відкривався з початком бойових дій, закривався тільки двічі у мирні дні. Римляни створили найдосконалішу для свого часу військову організацію, вищим втіленням і основою якої були легіони. Ця організація на протязі віків дозволяла їм утримувати військову перевагу над своїми сусідами. У римському війську кожний легіон мав свого медичного начальника. Разом з тим, природне право поширювалось тільки на римлян, а варвари були поза законом. У Карфагені ніхто не був помилуваний. захоплені в полон та цивільне населення нерідко зазнавали мордування. Навіть після прийняття християнства, римська традиція ще довго воліла жорстоко розправлятися зі своїми ворогами. В 185 році після повстання рабів в Апулії близько семи тисяч з них були розп'яті.

Безумовно, не тільки жорстокість панувала в римському моральному та правовому полі регуляції збройного насильства. Базовими підвалинами гуманного ставлення до суб'єктів збройної боротьби були римське право та елліністична філософія. Рим сотні років царював у світі не тільки за допомогою сили і організації, але й завдячуючи закону, який був на нечуваній у світі висоті. Природне право (*jus naturale*) охороняло права римських громадян, право іноземців (*jus gentium*) давало певний захист тим, хто мешкав у Римі, але не був римляном. Особливий правовий статус був у латинів (найдревніші жителі Лаціуму), пелігнів (сусідні з Римом підкорені народи). Народи ворожих держав були поза законом, переможені могли лише сподіватись на добрий норів та настрої римських командувачів.

У “змагання” за становлення гуманістичних засад ведення війн з римським правом вступила римсько-елліністична філософія, особливо доктрина стоїків. Її прибічники стверджували, що війна не обов'язково тягне за собою скасування всіх законів, виступили за зміну гасла “людина людині вовк” (“*Homo homini lupus est*”) на принципово нові лозунги: “життя людини священне” (“*Homo homini res sacra*”), страждаючий ворог- не ворог” (“*Hostes dum vulnerati tratres*”). Історично склалось так, що ідея справедливої війни, як і ідея не починати збройну боротьбу без законної підстави (*justa causa*) привели до освячення самого інституту війни.

Відомості про організацію римської армії, її оснащення знаходять в багатьох джерелах, в тому числі і в Дігестах Юстиніана. В змісті Дігестів Юстиніана збереглися фрагменти творів римських юристів в кінці II - поч. III ст. до н.е., які

присвячені військовому праву. В них розглядаються військові злочини, правовий статус військовослужбовців та їх обов'язки. В якості джерел, автори використовували військові статути Августа і Аріана, імператорські постанови та інші документи, а також спиралися на особистий досвід. Трактати призначалися для вищого командного складу в якості практичного керівництва. Тому в них річ йде про найбільш типові ситуації.

Флавій Веґецій Ренат (IV - поч. V в. н.е.), його трактат був написаний в часи правління Феодосія I (379-395 р.р. н.е.). Веґецій призвав імператора відродити стару військову організацію, а разом з нею і велику міць Рима. Він викладав зміст творів і документів, які не дійшли до наших днів.

Друга книга присвячена організації і оснащенню римської армії. Головна увага приділяється "стародавньому легіону". Джерелом по другій книзі Веґеція послуговували юридичні твори "Про військову справу", військові устави, імператорські постанови та інші документи. Описуючи "стародавній легіон", Веґецій характеризує організаційну структуру, прийняту в римській армії в другій половині III ст. н.е.

Заключна частина

За часів Стародавнього світу та епоху античності військова організація та воєнне мистецтво досягли значного розвитку. Впродовж цього періоду громадські ополчення змінилися постійними регулярними найманими арміями, здатними до бойового навчання і вже цілком професійними. Відбувся перехід від суцільного лінійного врядування у вигляді фаланги до розчленованих по фронту та в глибину порядків, було відкрито один з основоположних в тактиці принципів концентрації сил та засобів на напрямку головного удару, набуто досвіду у створенні та використанні тактичних резервів. Оцінюючи воєнне мистецтво тих часів, відомий воєнний історик Ф. Мерінг писав: "Варвари мають перед цивілізованими народами ту перевагу, що розпоряджаються для військових потреб некерованою тваринною силою. Цивілізація робить людину більш витонченою, більш вразливою, разом з тим зменшує його військову цінність – не тільки фізичну міць, але й духовну мужність. Цей недолік, що породжений цивілізацією, повинен бути відшкодований за допомогою (воєнного) мистецтва. Дисципліна повинна зробити витончені нації здатними протистояти грубим".

Лекцію розробив:

Начальник кафедри загальновійськових дисциплін

полковник

Станіслав КОРОЛЬОВ

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО
ВІЙСЬКОВО-ЮРИДИЧНИЙ ІНСТИТУТ**

Кафедра загальновійськових дисциплін

ЛЕКЦІЯ 4

Навчальна дисципліна: “Історія війн та воєнного мистецтва
(у т.ч. історія українського війська)”

Блок змістових модулів 1. Воєнне мистецтво у війнах I-III поколінь

Змістовий модуль 1.1. Воєнне мистецтво у війнах I покоління

**Заняття 4. Воєнна організація та воєнне мистецтво
країн Європи в середньовіччі (V - XVI ст.).**

Зміст

I. Вступ.

II. Основна частина.

1. Воєнна організація та воєнне мистецтво у війнах періоду раннього середньовіччя.

2. Воєнна організація та воєнне мистецтво у війнах періоду розвинутого середньовіччя.

3. Воєнна організація та воєнне мистецтво у війнах періоду пізнього середньовіччя.

4. Право війни у середньовічній Європі.

III. Заключна частина.

Література:

1. Історія війн та військового мистецтва – Харків, 2007, 2010, 2012.
2. Строков А.А. Історія воєнного мистецтва у 3-х томах, т.І., К.: - 1995.
3. Меринг Ф. Нариси з історії війн и воєнного мистецтва. –К.: 1997.
4. Сунь-Цзи „Мистецтво війни” . Трактати., К.: 2007.
5. Макіавеллі „ Про воєнне мистецтво”,- К.: - 1999.
6. Світова мережа Internet.

Вступ

Кінець доби античності співпадає з кризою Римської імперії, останнього велетня стародавнього світу. В 395 р. імператор Феодосій розділив державу між синами: західну частину зі столицею в Римі він заповів Гонорію, східну, з новою столицею, Константинополем - Аркадію. З цього часу починається історія Східної Римської імперії, яку за назвою стародавньої грецької колонії Візантія на місці м. Константинополя (сучасне м. Стамбул) стали звати Візантією. Незважаючи на те, що Римська держава формально залишалась єдиною і закони приймалися за підписами обох імператорів, відносини між Заходом і Сходом були досить напруженими. В 409 р. германські племена вестготів, які спочатку мешкали у Північному Причорномор'ї і були витиснуті звідти гунами (хунну за східними джерелами), константинопольським урядом були нацьковані на Західну Римську імперію і захопили Італію, а в 410 р. вождь вестготів Аларіх оволодів Римом. В 455 р. союз германських племен вандалів знову захопив Рим і піддав його нечуваному двотижневому грабунку. Міць Західної Римської імперії була остаточно зламана, на її руїнах виникають варварські держави – вест готське королівство в південній Франції, вандальське – на півночі Африки, бургундське – на сході Франції. Нарешті, в 476 р. вождь германського племені скирів Одоакр скинув останнього римського імператора малолітнього Ромула Августула і відіслав імператорські ознаки у Константинополь. Єдиною спадкоємицею Великого Риму залишилася Візантійська імперія, якій, після тривалих війн, вдалося опанувати більшістю колишніх володінь і стати сильнішою державою світу. Падіння Західної Римської імперії вважається межею між добою античності та середньовіччям і саме з цієї дати починається відлік більш ніж тисячолітньої історії середніх віків.

За соціально – економічними ознаками доба середньовіччя розділяється на три періоди: раннє (кінець V - кінець XI ст.), розвинуте (XII – XIV ст.) та пізнє (XV – XVI ст.) середньовіччя. Кожному з цих періодів відповідає певний рівень військової організації, складу збройних сил та військового мистецтва.

1. Воєнна організація та воєнне мистецтво у війнах періоду раннього середньовіччя.

1.1 Особливості військової організації раннього середньовіччя.

Засоби формування збройних сил не були однаковими в різних країнах світу. Якщо в Азії простежувалась спадкоємність в розвитку військової організації, то Європа, скаламучена “великим переселенням народів” II – V ст., зазнала певної деградації соціально – економічних і політичних відносин. Антична цивілізація з її громадянським суспільством, обміркованою системою законодавства, визначеними засобами формування збройних сил і підготовки військ, змінюється варварськими державними утвореннями, в яких зберігаються численні пережитки родинно – племінних відносин, зокрема у військовій справі. Тому ранньосередньовічний світ надає декілька моделей військової організації, які найбільш яскраво були представлені у *Візантійській імперії*. Візантійська військова організація у ранньому середньовіччі базувалась на поєднанні поселених територіальних контингентів, рекрутських наборів та різних форм найманства, від імператорської гвардії до варварських племен – федератів. Разом з тим, зароджуються і поступово дістають розвитку феодальні елементи в формуванні збройних сил, зокрема система проній, яка нагадує західноєвропейську практику бенефіцій та феодин.

1.2. Воєнне мистецтво доби раннього середньовіччя

Війни початку середньовіччя в цілому характеризуються великим обсягом театру бойових дій, переселенням значних масивів населення. За таких умов стратегія була спрямована на захоплення цілих областей колишньої Римської імперії, в першу чергу – міст, які були адміністративними, виробничими та культурними центрами провінцій. Захопивши їх, варвари розподіляли між собою землі і фактично поглинали місцеве населення, надаючи йому рівні права і врешті решт утворювали нові народності. Доба “великого переселення народів” корінним чином перекроїла політичну карту Європи і завершилась утворенням нових державних утворень. Країни, що зберегли свою незалежність, наприклад Східна Римська імперія – Візантія, в більшості випадків обмежувались стратегічною обороною.

Часті війни раннього середньовіччя засвідчили значне спрощення військового мистецтва, обумовлене якісним станом військ, загальним поверненням до родинно-племінних засобів їх формування. Навіть найсильніша держава того часу – Візантійська імперія віддавала перевагу використанню варварських племен федератів, з їх загальною невпорядкованістю та різноманітним озброєнням. В бойових врядуваннях піхоти знову переважають лінійні шиккування у вигляді глибокої фаланги, зростає значення дистанційних засобів

ведення бою, зокрема – використання великої кількості лучників. Тактика зводиться до фронтального удару з намаганням прорвати ворожі порядки в рукопашній сутичці. В той же час, збільшується значення кінноти, яка поступово набуває характеру вирішального чинника в битві. Сполучення піхоти та кінноти в бойових врядуваннях стає нагальною проблемою військового мистецтва.

2. Воєнна організація та воєнне мистецтво у війнах періоду розвинутого середньовіччя.

2.1 Розвиток військової організації розвинутого середньовіччя

Впродовж X – XI ст. в Західній Європі формується новий суспільно-політичний лад – феодалний, що базувався на великому землеволодінні та натуральному господарстві. Кожний маєток був самодостатньою економічною та політичною структурою, в якій поєднувались крупне землеволодіння і дрібні селянські господарства, а володар зосереджував в своїх руках всю повноту влади.

Основою економічних відносин стає *феод* – земельна ділянка, що надавалась у власність за виконання певних, перш за все – військових, обов'язків. До феодинів прирівнювались також гірські перевали, річні переправи, ярмаркові місця та інше, тобто, ділянки, за користування якими належало сплачувати особливий податок. Вже в IX – X ст. європейські королі, які мали величезні володіння в межах державного фонду, починають наділяти своїх наближених маєтками на засадах приватної власності, вимагаючи від них виконання військової функції на постійній основі. Ці заходи значною мірою біли вимушені, оскільки піші ополчення з вільних селян-общинників, що правили за основу збройних сил в період утворення “варварських” королівств, зазнали занепаду, внаслідок швидкого майнового розшарування населення. Для ефективного захисту держави були потрібні професійні і досить мобільні війська, які б не залежали від господарського циклу робіт. Одержувач феодину – феодин – був повністю відокремлений від господарства, він повинен був за власний рахунок придбати одного чи декількох бойових коней, повний комплект захисної та наступальної зброї і утримувати декількох озброєних та навчених слуг. Кошти для цього він одержував від власного маєтку та за рахунок податків з населення, що мешкало в межах його володінь. Збройні слуги рекрутувались з підвладних селян або, частіше, з найманців - професіоналів.

Тобто, на початку доби розвинутого середньовіччя відбувається перехід від народного ополчення до феодинального ополчення, яке формувалось з феодинів – рицарів та їх обслуги. Соціальний шар носіїв військової функції значно звужується і поступово перетворюється на замкнену касту – дворянство. В цілому, чисельність війська зменшується, але його якісні показники поліпшуються. Відповідно до соціального розшарування суспільства і появи привілейованого військового прошарка, складається нова, феодинальна, ієрархія відносин. На чолі держави стояв король, який вважався верховним сюзереном

своїх підданих. На щаблю нижче знаходилась титулована знать – найбільші світські та духовні посадовці – герцоги, графи, єпископи, що одержували безпосередньо від короля в управління великі області держави. Хоча їх обов'язки відносно короля були обумовлені в спеціальних угодах, в межах своїх володінь вони зосереджували всю повноту влади і були фактично незалежні. Області – герцогства чи графства – розподілялись на менші адміністративні округи – баронства, на чолі з баронами. Нижчу щаблю феодальної ієрархії займали прості, “однощитні” феодалі – рицарі (від німецького Ritter – вершник), маєтки яких часто обмежувались одним селом чи навіть частиною села та замком.

В суспільстві, де “сила народжувала право і меч був володарем” великого значення набула система *васалітету* – таких взаємовідносин між феодалами, коли більш слабкий отримував заступництво більш сильного натомість виконання деяких обов'язків на користь сеньйора, перш за все – військових (звичайно не більше 40 днів на рік). Васалітет мав особистий характер і його зміст позначався формулою “васал мого васалу – не мій васал”. За васалом зберігалось право розірвати угоду з сеньйором і перейти до іншого.

Відповідно до васальної системи визначається організаційна структура війська.

Нижчою організаційною ланкою стає “спис” – власно рицар та його озброєні кінні та піші слуги (від 1 – 2 до 15 – 18, залежно від достатку). Основною організаційною і тактичною одиницею був “стяг” – певна кількість рицарів з однієї місцевості, васалів одного сеньйора, який мав право розгортати власний прапор і очолював загін. Кількість “списів” у “стязі” була обумовлена лише розмірами володінь барона, герцога або графа (звичайно від 25 до 80). Великі сеньйори мали також власні дружини з найманців. Збройні сили держави в цілому складались з “стягів” аристократів та королівського війська з його власних васалів та найманців. Наприклад, у Франції XI ст. налічувалось близько 30 великих феодальних володінь, відповідно військо складалось з 30 стягів, які могли виконувати самостійні завдання під час битви. В цілому феодальні війська були нечисленні, в великих битвах брали участь не більше 1 – 2 тисяч рицарів. Значно більше було найманої піхоти, яка складалась з списоносців, лучників, арбалетників, але вона була відтиснута рицарською кіннотою на другий план і обмежувалась виконанням допоміжних функцій. З часу хрестових походів помітну роль у суспільному та політичному житті Європи починають відігравати рицарські військово - *чернецькі ордени*, які були відокремлені від держав, знаходились під особистим патронатом Римського Папи і призначались для захисту християнської віри та боротьби з язичниками. На початку XII ст. у захопленій хрестоносцями Палестині виникають ордени Тамплієрів (храмовників) та Іоаннітів, пізніше – Тевтонський (німецький) орден. В 1202 р. в Прибалтиці формується орден Мечоносців, призначений для підкорення литовських та північних слов'янських земель, після евакуації з Близького Сходу Тевтонського ордену, вони зливаються і одержують назву Лівонського ордену.

До складу ордену входили рицарі, священослужителі та численна обслуга. Стати рицарем ордену могла тільки особа дворянського походження. Від

ордену рицар одержував бойового коня, зброю та зброєносця, натомість був зобов'язаний перебувати в постійній боєготовності, виконувати устав ордену і мешкати в одному з орденських замків (фактично на казарменому становищі). На чолі ордену знаходився Великий Магістр, його заступником по військовим справам був ландмаршал. В ті часи рицарські ордени являли собою досконалі військові організації і мали значний вплив на політичне життя Європи.

До військової справи рицарі залучались з дитинства і все життя удосконалювали майстерність. По суті справи, вони уособлювали тип професійного воїна, для якого війна була єдиною справою. До числа рицарських мистецтв входили фехтування, володіння списом, стрільба з луку, вміння добре триматись на коні. Все це досягалось роками постійних тренувань. В мирні часи підтриманню фізичних та бойових кондицій сприяли своєрідні змагання – турніри, участь в яких була почесною та вигідною справою, оскільки переможець одержував зброю переможеного або великий викуп.

Рицарське спорядження коштувало дуже дорого і було майже недоступне для більшості населення. Захисний обладунок складався з засобів захисту тіла – металевих лат, нарукав'я, покриття ніг, шолома з забралом, великого чи малого щита, звичайно з зображенням родового гербу. З XII ст., після хрестових походів, поширення набуває кольчужний обладунок. Захисне обладнання мали також рицарські коні, згодом намагання надійно захистити коня і вершника призвело до значного збільшення ваги обладунку, що зумовило поступовий перехід до використання коней особливих порід – важковозів. До засобів поразки входили лук або арбалет, важкий спис, звичайний та великий дворучний меч, булава, сокира, бойовий цеп чи кистень, кинджал з довгим та вузьким лезом. Досконалість захисного обладунку, професіоналізм у володінні зброєю значною мірою сприяли індивідуалізму рицарського світогляду, що позначалось на характері ведення бойових дій і накладало відбиток на війни цієї епохи.

Часті війни доби розвинутого середньовіччя в цілому визначались невеликим обсягом театру бойових дій, боротьба переважно точилась за оволодіння певними територіями і мала повільний характер. Головні зусилля були спрямовані на оволодіння ключовими осередками цих територій – фортецями чи окремими замками. Противники не намагались будь що розгромити один одного, великі битви траплялись досить рідко і не набували вирішального значення, оскільки особливості важкої рицарської кавалерії не дозволяли здійснювати ефективне переслідування ворога і той зазвичай зберігав сили. Таким чином, війни мали в більшості випадків осередковий характер і стратегія була скоріше спрямована на виснаження противника, ніж на його розстроєння. Розвиток військового мистецтва в Західній Європі був прямо обумовлений складом збройних сил та характером озброєння. Набування важкою кіннотою властивостей вирішального фактору в бойових діях позначилось на змісті бойових врядувань та функціональному призначенні різних родів війська. Бойова підготовка та професіоналізм рицарів дозволяли їм самостійно вирішувати долю битви, тому бойові порядки базувались на використанні

особливостей саме важкої кінноти, тоді як піхота призначалась другорядна роль. При зіткненні з рівноцінним ворогом – такою ж важкою кіннотою – рицарі могли шикуватись в *частокіл* – розгорнуте по фронту лінійне врядування в одну чи декілька шеренг [рис.]. Відстань між сусідніми рицарями складала 5 – 7 м, що дозволяло вільно маневрувати конем та діяти довгим списом. Позаду розміщувались зброєносці, пажі, кінні та піші слуги. Таке шиккування зберігалось лише до зіткнення з противником, після чого сутичка перетворювалась на окремі двобої. Часто рицарі вели бій діючи загонами, що мали глибину більшу, ніж фронт – *колонами*. Першу шеренгу складали декілька рицарів на невеликій відстані один від одного, що дозволяло завдавати сильного фронтального удару. Друга та наступні шеренги знаходились трохи позаду, на відстані кінського тулуба і в разі необхідності мали змогу поміняти фронт півобертом чи підкріпити першу шеренгу.

Деякі інші врядування і тактика ведення бою були використані в битві при Гастингсі в 1066 р., в якій вирішилась доля Англії. Бездітний король англосаксів Вільгельм Сповідник заповів корону нормандському герцогу Вільгельму, в подяку за неодноразову допомогу в минулому, але англосакси на народних зборах обрали королем брата померлого, Гарольда. Вільгельм Нормандський, який невдовзі одержав прізвисько Завойовник, в вересні 1066 р. перетнув Ла-Манш і розпочав бойові дії на території Англії. Його військо, окрім нормандських рицарів, складалось з найманої легкої та важкої піхоти, а також з численних рицарських загонів з усіх областей Франції. Залишивши в укріпленому таборі запаси харчів та зайве оснащення, нормандці посунули в глибину Англії.

Новий король англосаксів Гарольд спромігся протиставити важкій нормандській кінноті лише піше ополчення, проте компенсував цей недолік вдало обраною позицією. Він розмістився на височині, яка мала спадисті схили в бік противника і більш круті з тилу, де знаходився великий ліс. Піхота була впорядкована у вигляді фаланги на гребені височини, перші шеренги складали воїни, оснащені великими дерев'яними щитами. Перед фронтом розсипним строем розміщувались лучники. В ніч перед битвою англосакси побудували огорожу у вигляді високого тину з трьома воротами попереду та двома позаду. Битва розпочалась вранці 15 жовтня 1066 р. Вільгельм почав наступ трьома колонами, спрямованими проти фронтальних воріт. В кожній колоні попереду діяли лучники та арбалетники, за ними рухалась важка наймана піхота і позаду розміщувались загони рицарів. Під прикриттям лучників важкі піхотинці намагались зруйнувати огорожу та ворота, тим самим відкрити шлях рицарській кінноті, але зазнали великих втрат від обстрілу англійських лучників і в безладі відступили. Невдалою виявилась також спроба рицарів самотужки подолати перепону і атакувати ворога: піхотна англосаксонська фаланга посунулася вперед і зустріла їх суцільним рядом списів. Кожна колона нормандців діяла самостійно і врешті решт відступила. Тоді Вільгельм вміло використав тактичний засіб виманювання ворога, за його наказом важка піхота та частина рицарів знову атакували англосаксів і після нетривалої сутички вдалися до безладної втечі. Англійці сприйняли це як перелом в ході битви і,

щоб закріпити успіх, залишили укріплені позиції на височині та почали переслідування. На відкритій місцевості вони зазнали раптового удару свіжих загонів рицарської кінноти, були зім'яті і вщент розгромлені [рис.]. В битві загинув король Гарольд і англійською короною заволодів Вільгельм Завойовник.

В битвах при Бувіні і при Гастингсі піхота виконувала допоміжну роль, в першому випадку вона створювала штучну перешкоду на шляху ворога, в другому була призначена для розчищення напрямку атаки важкої кавалерії. Головне ж завдання по розгрому противника покладалось на рицарську кінноту, на її здатність наносити нищівні фронтальні удари. В деяких випадках рицарі могли діяти в піших бойових порядках, найчастіше в обороні, за умов чисельної переваги противника, як наприклад це відбулося в битві при Крессі 1346 р. під час Сторічної війни між Англією та Францією (1337 – 1453 рр.). Переважно проти суцільного фронту піхоти ворога використовувалось бойове врядування *клин*, або *кабаняча голова* – ешелоноване в глибину шикування важкої кінноти. Першу шеренгу складали декілька найбільш досвідчених рицарів, що ставали впритул один до одного. Наступні шеренги налічували кожна на два рицаря більше, так що флангові мали перед собою вільний простір, а середні шикувались в потилицю попереднім. Глибина такого врядування залежала від кількості вершників. Кінні та піші слуги, а також найманці, займали місце за останньою шеренгою і по боках оточувались одним рядом рицарів, які замикали стрій з тилу [рис.]. Зважаючи на захищеність коней та вершників, клин за рахунок маси та швидкості був здатний прорвати навіть щільні бойові порядки піхоти.

3. Воєнна організація та воєнне мистецтво у війнах періоду пізнього середньовіччя.

3.1 Воєнна організація і збройні сили пізнього середньовіччя

Пізнє середньовіччя відзначається суттєвими змінами в засобах формування та складі збройних сил, в характері озброєння військ. Це було безпосередньо обумовлено економічними та політичними процесами становлення абсолютних монархій. В боротьбі за централізацію влади королі вже не могли покладатись на феодалні ополчення, в яких завдяки існуючій системі васалітету, рицарі виявлялись більш тісно зв'язаними з безпосередніми сеньйорами, ніж з королем. Тому виникла об'єктивна потреба в створенні регулярних найманих підрозділів, які були б вільні від феодалних взаємовідносин і здатні стати надійною опорою влади. Розвиток товарно-грошових відносин в суспільстві створив необхідні економічні умови для поширення найманства. Перевага віддавалась найманню іноземців, які не були пов'язані з місцевим середовищем і відзначались вірністю роботодавцю. Гучною славою в Європі користувались швейцарські, німецькі, італійські, шотландські найманці. Найбільш показово нові тенденції у засобах формування збройних сил проявились у Франції, одній з наймогутніших держав того часу. В середині XV ст. королівським указом в країні був запроваджений постійний

прямий грошовий податок – талья, призначений для утримання найманих контингентів. Водночас, на основі обмеженого рекрутування створюються постійні піхотні підрозділи *вільних лучників*. Вони набирались примусово, по одній особі з 80 господарств, і озброювались з державних арсеналів. Назву одержали від того, що їх родини звільнялись від державних податків. Спочатку вони мали лише луки та арбалети, згодом одержали списи, алебарди, вогнепальну зброю. При особі короля існував окремий військовий контингент – *пансионарії*, з дворян, які отримували грошову платню за виконання військових обов'язків на постійній основі. В разі необхідності скликався *бан* – ополчення з васалів короля та міські ополчення, озброєні за власний рахунок.

В XV ст. з'являється та набуває поширення явище *кондотьєрства* – *наймання великих військових підрозділів з визначеною внутрішньою структурою, системою підпорядкування та професійним командним складом. Формування кондотьєрських загонів йшло по низхідній: особа, що мала певний військовий досвід (кондотьєр) підбирав собі полковників, командирів піхотних та кінних полків, узгоджував з ними умови найму, чисельність і склад підрозділів.*

Полковники особисто призначали капітанів – командирів рот, які опікувались підбором нижчого командного складу – лейтенантів та капралів. Останні здійснювали в межах інструкцій найняття особистого складу. Найманці, піхотинці і вершники - рейтари, повинні були мати власну зброю і необхідне оснащення, тобто серед них переважали професійні вояки. Вони одержували грошову платню і самі дбали про харчування. Для перевезення майна кожні 10 піхотинців і 4 вершників могли мати одного воза.

Кондотьєрські загони не мали визначених стандартів, їх чисельність та склад цілком залежали від конкретних обставин та цілей. В стосунках з наймачем вони являли окрему військову одиницю, скріплену корпоративними інтересами і уособлену в кондотьєрі. Використання професійних загонів мало значні переваги перед в цілому аморфними та слабо дисциплінованими феодалськими ополченнями, але коштувало набагато більше. Тому термін контракту зазвичай обмежувався періодом ведення бойових дій і не перевищував півроку.

Поширення практики використання кондотьєрських загонів означало остаточний занепад системи формування збройних на основі феодалських ополчень. З кінця XV ст. найманство стає головним засобом комплектування військ.

Структура найманих армій залишалась ще недосконалою, полки та роти не мали визначеною чисельності і були скоріше організаційними, ніж тактичними одиницями. Декілька полків створювали основний тактичний підрозділ – бригаду, яка в бойових врядуваннях могла діяти самостійно. Полк складався з 10 рот; у Франції до роти входило в середньому 150 осіб, у німців та італійців – 300- 400. Тому чисельність полків коливалась в широких межах.

Значні зміни у складі збройних сил спричинили поява і відносно швидкий розвиток вогнепальної зброї. Перші зразки гармат, зроблених з окутих обручами залізних смуг і закріплені на важких дерев'яних станках, були випробувані на початку XIV ст. при осаді фортець та замків. За дальністю дії вони не перевищували знаряддя для метання каміння, відомі ще з доби

античності, але мали значно більшу руйнівну силу. В XV ст. гармати почали виливати з бронзи, що зробило їх більш надійними та зручними в використанні, а в XVI ст. – із заліза та чавуну. В середині XV ст. в Швейцарії був сконструйований двоколісний гарматний лафет. Цей винахід дав змогу застосовувати гармати в польових бойових діях і тим самим сприяв остаточному формуванню артилерії як окремого роду військ. *Гармати великого калібру з відносно довгим дулом звалися бомбардами, з укороченим стволом – мортирами, гармати менших калібрів – веґлерами, краподами, кулевринами.* Вони могли стріляти камінними чи чавунними ядрами, а також шматками заліза, на зразок картечі.

В другій половині XIV ст. з'являється ручна вогнепальна зброя. Спочатку вона мала вигляд короткої залізної трубки, завареної з одного боку і прикріпленої до прямого дерев'яного прикладу. Такі рушниці, точніше самопали, заряджались з дула круглими важкими кулями. Пороховий заряд підпалювався через запальний отвір зверху казенної частини, для чого використовувався гніт, який стрілець тримав в правій руці. Дальність пострілу сягала 50-60 кроків. Навіть такі недосконалі рушниці користувались попитом і набули розповсюдження. В далеко не самому великому ремісничому осередку Італії – м. Перуджія в 1364 році було виготовлено на продаж 500 рушниць з довжиною ствола 20 см. Удосконалення ручної вогнепальної зброї йшло в напрямку збільшення довжини ствола, зменшення калібру і удосконалення системи підпалення пороху. В 1521 р. було сконструйовано мушкет – рушницю з довгим (до 180 см) стволом, калібром до 23 мм, вагою 8-10 кг., що робило необхідним використання особливої підпірки. Він заряджався з дула, запальний отвір був зміщений на правий бік. Кругла куля вагою до 50 г. зберігала вбивчу силу на відстані до 250 – 300 кроків. Згодом, винайдення кремінно-ударного замку вирішило проблему прицілювання і дозволило розповсюдити використання вогнепальної зброї на кавалерію, з'явилися рушниці з укороченим дулом – карабіни та пістолети.

Недосконалість перших рушниць – розміри, велика вага, складність та тривалість зарядження, передбачали використання обох рук стрільця, тому він виявлявся беззахисним в ближньому бою. Це спричинило розділ піхоти на дві категорії: стрільців (*мушкетерів*) та *п'кінерів* – солдатів, озброєних довгими списами (піками), алебардами, мечами, шпагами чи палашами. Вони мали захисний обладунок і призначались для рукопашної схватки. Співвідношення кількості стрільців та п'кінерів поступово змінювалось на користь перших. Якщо в середині XV ст. швейцарські найманці мали на тисячу піхотинців лише 100 стрільців, то наприкінці XV ст. мушкетери складали половину піхоти. Певним зразком удосконалення найманих армій стали Нідерландські провінції, що в той час входили до складу величезної держави – Священної Римської імперії німецької нації на чолі з королем Іспанії. Це відбулось під час Нідерландської буржуазної революції (1566 – 1609 рр.) завдяки діяльності визначного полководці Мориця Оранського, який в 1587 р. очолив армію Північних провінцій (сучасної Голландії). Він запровадив єдиний польовий статут і налагодив регулярне навчання військ. Серед голландських солдат

переважали добровольці, тому армія відрізнялась дисциплінованістю і вражала сучасників здатністю до швидких перешикувань та вмінням зберігати бойові врядування. *Основною тактичною одиницею став піхотний полк у складі десяти рот.* Кожна рота налічувала 120 рядових: 75 мушкетерів і 45 пікінерів. Командний склад роти – капітан, лейтенант, прапорщик, 3 сержанта і 3 капрала – відповідали за бойову підготовку і одержували підвищену платню. Мориць Оранський фактично ліквідував важку рицарську кавалерію і натомість створив кірасирів – вершників, озброєних пістолетами та палашами і оснащених полегшеним захисним обладунком – металевими шоломами, кірасами, нарукав'ям. Основною тактичною одиницею в кінноті став ескадрон (120 – 140 осіб), що розділявся на 3 корнети. Артилерія була зведена в окремі підрозділи. За похідних умов використовувались укріплені польові табори.

3.2 Воєнне мистецтво пізнього середньовіччя

Поширення найманства, як основного засобу формування регулярних військ, об'єктивно відобразилось на складі збройних сил і, відповідно, на змісті бойових дій. Ведуча роль на театрах війни остаточно переходить до піхоти, яка неодноразово доводила свою перевагу над рицарською кіннотою. Відносна ненадійність найманих підрозділів, які могли припинити дії з-за порушень умов контракту, зокрема затримки платні, обмежені матеріальні ресурси робили неможливим ведення війни на широкому просторі та обумовили "осередковий" характер стратегії. Головна ціль полягала в оволодінні ключовими пунктами на території противника, укріпленими містами чи фортецями, що дозволяло контролювати навколишні місцевості. До них стягувались головні сили і навколо них розгортались основні події. Це робило театр воєнних дій обмеженим у просторі, а самі війни – у часі, оскільки вони велись лише в теплу пору року, а з приходом зими війська розходились по "зимових квартирах". Тактичні засоби багато в чому залежали від вмілого використання піхоти, при в цілому допоміжній ролі кавалерії. Поява стрільців зробила актуальними питання їх найбільш ефективного застосування. Спочатку стрільці виконували функції легкою піхоти попереднього часу – лучників та арбалетників – і часто діяли разом з ними. Їх метою було завдати якомога більше шкоди противнику з далекої та середньої відстані, а головний удар наносила піхота з холодною зброєю – пікінери, при підтримці кінноти. Одними з перших піхотні врядування для наступальних дій запровадили швейцарці, на той час головні постачальники найманців для країн Європи. Їх бойовий порядок (*швейцарський*) складався з великих квадратних шиків пікінерів, розташованих на певній відстані одне від одного. Перед фронтом в декілька шеренг розміщувались в цілому нечисленні стрільці, а в проміжках між ними займали місце загони кінноти. Тобто, відбувається перехід від суцільних піхотних врядувань, властивих попередньому часу, до розчленованого по фронту строю [рис.]. Досвід швейцарців швидко набув розповсюдження, напрямок його подальшого розвитку полягав збільшенні кількості колон пікінерів.

Удосконалення вогнепальної зброї та поступове зростання чисельності стрільців – мушкетерів спричинили появу більш досконалого, *угорського*

бойового порядку. Його основу складали великі прямокутні колони пікінерів – баталії, чисельністю 9-10 тисяч осіб кожна. В проміжках між баталіями або на флангах розміщувались загони кавалерії. На відстані 20-30 м все врядування по периметру оточувалось 3-6 шеренгами стрільців, з декількома проходами по фронту для кавалерії. Перед фронтом мушкетерів могли пересуватись гармати [рис.39,2]. Угорський бойовий порядок відзначався сталістю та великою пробивною здатністю, проте був дуже повільний та неповороткий.

Невдовзі виникає іспанський бойовий порядок, що відрізнявся більшою гнучкістю та маневреністю. Воно вже було розосереджено не тільки по фронту, але й в глибину. Основу його складали невеликі квадратні шикуння пікінерів – терції, в середньому по 900 осіб кожна, що були розміщені в шаховому порядку. Кожна терція по периметру оточувалась 2-3 шеренгами мушкетерів, перед фронтом ставились гармати. Кіннота зазвичай охороняла фланги [рис.]. Суттєві недоліки цих врядувань значною мірою були подолані в нідерландському бойовому порядку, запровадженому Морицем Оранським. Основною тактичною одиницею на полі бою став полк, нижчою – напівполк. Стрій в цілому складався з трьох частин – авангарду, головних сил та ар'єргарду. Головні сили займали центр, авангард примикав спереду справа, утворюючи праве крило, ар'єргард – позаду зліва, утворюючи ліве крило. Кожна з цих частин була розосереджена по фронту та в глибину. При найпростішому три полковому складі, першу лінію складали два напівполки с інтервалом між собою, позаду, на відстані до 100 м, розміщувались ще два напівполки на значній відстані один від одного, так що кожний був правіше та лівіше підрозділів першої лінії. Далі, на відстані 120-150 м, в потилицю першій лінії займали місце два напівполки третьої лінії. Кіннота могла знаходитись в середині бойового порядку, по флангах або бути виведеною за третю лінію і складати тактичний резерв. Гармати розміщувались залежно від задумів командуючого [рис.].

Дуже важливо, що в нідерландському бойовому порядку мушкетери не доповнювали пікінерів, а утворювали власні щільні врядування глибиною 6-9 шеренг, розгорнуті фронтом в бік ворога. Це дозволяло використовувати максимальну кількість стволів і досягати вражаючого ефекту від залпового вогню, що перетворило мушкетерів на головну силу піхоти. Підрозділи пікінерів розміщувались по боках і мали завдання лише захищати стрільців при наближенні противника.

Ефективність дій мушкетерів прямо залежала від організації залпового вогню, оскільки відсутність мушки на стволі робила прицільний постріл неможливим, а тривалість заряджання зброї залишала стрільців на деякий час беззахисними. Існувало багато різновидів залпової стрільби, але найбільш поширеними були декілька.

Караколь – при шикунні стрільців в декілька шеренг, мушкетери першої шеренги після пострілу робили крок в бік, повертались на 180° і в проміжок між рядами уходили назад, де займали місце за останньою шеренгою і заряджали рушниці. В той же час, друга шеренга просувалась вперед і займала

місце першої, після чого процедура повторювалась. Ведучи вогонь врядування в цілому залишалось на тій же позиції.

Слимаковий засіб – при такому ж врядуванні стрільців, остання шеренга в проміжок між рядами виходила вперед і здійснювала залп, після чого залишалась на місці, а перед ними виходила передостання шеренга. Врядування в цілому повільно просувалось в бік противника.

Шеренговий засіб – був доцільний за умов зменшення глибини шикування стрільців. Перша шеренга після пострілу опускалась на одне коліно і заряджала зброю, тоді як друга та наступні стріляли понад головами попередніх. В деяких випадках три шеренги могли стріляти одночасно: перша лежачи, друга з коліна, третя – стоячи.

Активне використання вогнепальної зброї було властиво вже чеським повстанцям-таборитам під час гуситських війн (1419 – 1432 рр.). Ставши на чолі національно-визвольної боротьби професійний воїн Ян Жижка на базі народного ополчення створив боєздатну армію чисельністю до 50 тисяч осіб, що складалась з піхоти, кавалерії, бойових возів та польової артилерії. Основою врядування таборитів був рухливий табір з бойових, гарматних та вантажних возів – *вагенбург*. Бойові вози мали високі борти та оковані залізом колеса, запряжені вони були двома кіньми. Екіпаж возу з 7-10 осіб складав нижчу організаційну ланку війська, він мав засоби дистанційної дії, зокрема рушниці, і зброю ближнього бою – мечі, алебарди, сокири, бойові цепі. В поході таборити рухались двома лініями, з двох рядів возів кожна, між возами сунула піхота, зовні – кіннота. В разі небезпеки швидко створювався вагенбург чотирикутної форми. Коні випрягались і вози скріплювались між собою ланцюгами, проміжки закривались дерев'яними щитами. На окремих возах встановлювались безлафетні гармати-бомбарди. В середині табору загонами розміщувалась піхота, обов'язково з сильним резервом, зовні – кіннота. В деяких випадках табір зовні додатково укріплювався ровом та валом, з проходами для військ з протилежних боків. Запровадження укріпленого рухливого табору вирішувало нагальну проблему сполучення польової оборони та наступальних дій в ході битви. Слід зауважити, що жодного разу ворогам не вдалося оволодіти вагенбургом. В 1421 році численне рицарське військо оточило таборитів на горі *Владар*. Багато разів наймана піхота та спішені рицарі атакували табір, але їх відганяли гарматним та рушничним вогнем. Потім до дії були введені таборитські піхотні і кінні підрозділи, а стрімка атака згори вниз бойових возів дозволила прорвати коло оточення. Рицарське військо було знесилене великими втратами і не наважилось переслідувати повстанців. В битві поблизу м. *Ньюпорт* 2 липня 1600 року зіткнулись два бойових порядки – іспанський та нідерландський. Мориць Оранський з 15-тисячною армією північних провінцій обложив м. Ньюпорт у Фландрії, де розміщувалась сильна іспанська залога. Туди ж підійшов голландський військовий флот. Іспанський намісник у Фландрії герцог Альбрехт мав 10 тисяч піхоти та 1,5 тисячі вершників. Вороги вишикувались кожний за своїм звичаєм. Іспанське військо складалось з чотирьох піхотних терцій, розміщених у шаховому врядуванні, і загону кінноти, зосередженому на лівому фланзі. Мориць

Оранський розділив армію на три частини: авангард у складі 43 рот піхоти з 8 гарматами та 3 ескадронів вершників утворював висунутий вперед лівий фланг; головні сили з 25 рот піхоти та 2 ескадронів кінноти знаходились позаду і утворювали правий фланг, ар'єргард у складі 28 рот піхоти на ескадрону вершників розмістився напроти авангарду. [рис.]. Авангард і ар'єргард були впорядковані в три лінії, головні сили – в дві. Кіннота авангарду та головних сил була зосереджена на їх правих флангах. Битва почалась перестрілкою піхоти, причому, перша лінія головних сил голландців посунулась вперед. Водночас голландська кіннота атакувала іспанську. Розширення фронту голландських військ вимусило іспанців ввести до бою всі терції. В слушний час Оранський використав ар'єргард, тоді як у іспанців резервів не залишилось. Це вирішило долю битви на користь голландців.

1. Право війни у середньовічній Європі.

Серед багатьох наслідків союзу християнства з римською державою була згода церкви освячувати та узаконювати війну, або визнавати її несправедливою, тобто незаконною. На початку V століття Аврелій Августин (Блаженний) розробив морально-правову теорію “справедливої війни”. Для того, щоб війна була справедливою, необхідними вважались такі умови: справедлива причина для початку бойових дій (відбиття нападу або відновлення справедливості), рішення законного правителя вдатись до війни. Святий Августин стверджував, що “справедлива війна” – це боротьба між гріхом та справедливістю і будь-яка перемога грішників є образа для переможених”. Хрестові походи стали вагомим аргументом на користь непримиренних критиків теорії справедливої війни, адже обидві сторони в конфлікті були впевнені у “справедливості” своєї місії, а жорстокість, звірячу ненависть і вбивстві не могли змінити самовіддана робота християнських Орденів, жертвна праця простих монахів і таких видатних людей як Францізск Ассізський.

Епоха лицарства, яке в багатьох рисах визначало моральне обличчя Середньовіччя, внесла нові, благородні барви в становлення правил і звичаїв гуманної поведінки на війні. Одним з головних досягнень є той факт, що в свідомість людства саме лицарством була закладена думка, що *війна є різновид небезпечної гри*, яка ведеться згідно з певними правилами. Захоплений у полон, лицар мав право купити свободу, у той час як слуги за використання арбалетів у збройних змаганнях нерідко страчувались. Епоха лицарства залишала у спадок і матеріальні моменти культури гуманності в царині збройних конфліктів, це – недоторканність парламентерів з білим прапором, заборона деяких видів зброї, боротьба до першої крові, а не до безжалісного знищення.

У контексті дослідження історії становлення гуманітарного права хрестові походи склали нову епоху, в якій зіткнулись різні концепції ведення

збройної боротьби. Мова йде про *християнську та ісламську концепцію, лицарський й “варварський підходи”* до поведінки озброєної людини.

Ісламська концепція знайома нам в основному через спробу знайти відмінність між джихадом та газзоватом. І зарубіжні (напр. Проф.Мессінгтон), і вітчизняні вчені (див.напр. дисертаційне дослідження Арзуманяна) погоджуються, що джихад, примітивно тлумачний як “священа війна”, насправді означає загальне напруження енергії, експансію в боротьбі між арабськими спільнотами. Для розуміння змісту боротьби мусульман з невірними, в якій було чимало елементів гуманної поведінки до ворога, правильніше вживати термін “газзоват”.

При аналізі *ісламської концепції права збройних конфліктів* слід зважити на такі моменти. По-перше - право ісламу – це конкретне втілення мусульманського віровчення в царині людських стосунків. Іслам стверджує, що в нероздільному *цілому віри і правопорядку* право є необхідним доповненням віри, яка є першоосновою світогляду й поведінки віруючого. По-друге, право ісламу не знає поділів на галузі, воно виступає монолітним і поширюється на всі зв'язки між усіма людьми. По-третє, головними джерелами права ісламу є священна книга Коран, Сунна, що тісно пов'язана з життям пророка Мухаммеда, а також Іджтіхад (буквальний переклад “наполеглевість”, “сумлінність”) відрізняє *пошук правил поведінки* на основі раціонального тлумачення найбільш загальних настанов або багатозначних положень Корану і Сунни. Іджтіхад (буквальний переклад “наполеглевість”, сумлінність) відрізняє *пошук правил поведінки* на основі раціонального тлумачення найбільш загальних настанов або багатозначних положень Корану і Сунни.

Важливими рисами ісламської концепції гуманітарного права збройних конфліктів є визнання всіх збройних сутичок однаковими для регуляції, а для мусульманських законів розповсюджувалась без винятку в часі й просторі, типу зброї та інтенсивності її застосування, на всі форми збройної боротьби. Закони милосердя, великодушності та співчуття жертвам війни категорично забороняють мусульманину спричиняти каліцтва, допускати тортури та образливі дії.

Одним із визначальних положень ісламської концепції є настанова віруючим ніколи не переступати межі правосуддя і справедливості, які традиційно склались в ісламі. Згідно з цим правилом “ніколи не можна переступати і особливо ніколи не можна перевищити межі правосуддя і справедливості, щоб не встати на шлях тиранії й пригноблення”. Ми вважаємо це правило важливим для подальшого формування ідеї, яка затвердиться вже в ХХ столітті, що демократії між собою не воюють, у той час як тирані і війна взаємопов'язані.

Важливо також зрозуміти, що морально-правові настанови ісламу щодо правил ведення збройної боротьби склались упродовж VII-VIII століть, в яких панували жорстокі сутички і навали, а наруга над пораненими та

вбитими була звичайним явищем. Але одним із вихідних принципів було намагання уникнути завданню зайвої шкоди і встановити справедливість.

Дещо пізніше виникають конфлікти особливого роду - релігійні війни і збройні конфлікти з їх надзвичайною фанатичною жорстокістю. В європейській літературі з міжнародного гуманітарного права підкреслюється “ініціативна” роль *християнських походів* у започаткуванні особливого типу релігійних війн.

Зіставлялись різні гуманітарні підходи - ісламський та лицарський, християнський – до визначення правил й норм ведення збройної боротьби. В *лицарському підході* домінуючим елементом була честь високоповажного лицаря, який несе істинну віру та цивілізацію.

Для закріплення гуманітарних моральних норм шляхом встановлення законів ведення війни були підписані перші *домовленості* між халіфами та Візантією. Згідно з домовленостями полоненим забезпечувалось гуманне ставлення та можливість викупу полонених. А серед християнських вояків у той же час поширювалась впевненість, що домовленості з нехристиянськими країнами можуть розвиватись в односторонньому порядку. Разючим контрастом у порівнянні з поведінкою хрестоносців 1099 року при захопленні Єрусалима були дії військ **Саладдіна** (Салах-ад-Діна) у 1187 році. Його солдати не проявляли жорстокості у повноваженні з місцевими жителями, а спеціальні патрулі стежили за порядком. Багаті полонені були звільнені за викуп. А бідні відпущені. Саладдін дозволив лікарям приходити і лікувати полонених християн в свій табір, а також послав свого лікаря до Річарда левове серце.

Звернемося до стану **бойової моралі**. В ті далекі часи солдата – відособлене знаряддя війни – мало кого цікавила. Дуже часто вояк виконував криваву роботу, в якій пограбування було ніби частковою оплатою його праці. Поранений, він не міг розраховувати на милосердя, навіть двері монастирських лікарень для нього були зачинені. Медичної служби в арміях не було, своїх лишали помирати в муках, а поранених ворогів зазвичай вбивали, як і полонених, якщо не було бажаючих внести за них викуп. Головним надбанням цього періоду стало упорядкування морально-релігійних кодексів професійного вояка.

Зміст моральних кодексів професійного вояка епохи Середньовіччя.

Шанобливе ставлення до мілітарної діяльності як складової етнонаціональної культури в багатьох спільнотах світу вимагало встановлення сукупності етичних норм, які б були особливим показником (окрім суто військових) мілітарних досягнень, мірилом честі й доблесті. Таким чином, - виникла і виросла на античній та християнській основі система міжнародного права. А ці дві ідеї – лицарства та міжнародного права стали родючим ґрунтом для ідеї чистої людськості. Зрозуміло, що лицарський середньовічний кодекс спирався не тільки на ідеї державництва, благородства, але і на власний інтерес. Разом з тим, це не перекреслює

відзначену нами тенденцію переходу від створення моральних кодексів мілітарної поведінки до концепції правоутворення на теренах збройної боротьби.

Розглянемо деякі з моральних кодексів Середньовіччя. Моральний кодекс **Бусідо** отримав розвиток, починаючи з XII століття в Японії та Китаї. Він покладав на військовий стан воїнів-бусі крім суто службових і певні моральні обов'язки.

Вчення Бусідо проголошувало *сім догматів*. Це – чесність, моральна сміливість, гуманність, любов, прямота, щирість, честь, слухняність і вірність вищим ланкам суспільства. Особливим значенням для вояка-бусі наповнювалась честь, яка складала частину честі імператора. Прояв на полях збройних змагань людяності, особливо до слабких, поранених, переможених, завжди вважався достойним для бусі-вояка. Адаші, зокрема, вважає, що раніше знаменитої книги Дюнана “Спогади про Сольферіно”, в якій вказувалось на необхідність допомоги пораненим, вийшов із друку роман японського письменника Такідзави, де наголошувалось на Бусідо віддзеркалював концепцію пасивності, згідно з якою мир слід підтримувати, а до війни звертатись лише у випадках, коли потребується захист країни.

Таким чином, воєнний моральний кодекс Бусідо досить детально розробив правила поведінки вояка-бусі під час збройного конфлікту, а система його передачі та вивчення логічно підводила до висновку про закріплення цих норм у правовому полі держави. Ідеальний стан гуманітарної поведінки вояка-бусі не завжди відповідав реальній бойовій поведінці японського солдата, який згідно із загально прийнятими серед військових поглядами, був фанатичним в обороні, завзятим у наступі, але до військовополонених ставився досить часто зневажливо.

Слід зазначити ще один філософсько-правовий феномен епохи Середньовіччя – *освячення права війни* релігійними вченнями різного напрямку епохи середньовіччя. Так, кодекс Бусідо був схвалений сингоїзмом, а морально-бойовий кодекс арабів – ісламом.

Цивілізований поступ людства не міг не торкатись основ мілітарної практики: відносно стабільна і централізована влада прийшла на зміну нескінченим чварам дрібних князьків; закон дедалі більше ставав законом для всього суспільства; рабство, принаймні на європейському континенті, примхи монархів та їх фаворитів. Виникнення нових цивілізованих держав, зменшення міжрелігійної ворожнечі також сприяло зменшенню кривавого збройного нападу “заради справжньої віри”.

Важливим є три нові моменти в житті народів у період середньовіччя. *По-перше*, це нове, наближене до сучасного, розуміння смислу міжнародного права. Відповідно право іноземців (**jus gentium**) стало міжнародним публічним правом (**jus inter gentes**), у якому політичні й етнонаціональні спільноти зрівнялись у правах. Джерелом права визнається “природне право” людини.

По-друге, розповсюдження вогнепальної зброї та піднесення воєнного мистецтва внесли принципові зміни в *мілітарну практику держав*. Монархи і полководці очолили армії найманців – простих, нешляхетних солдат, у той час як лицарство з полів бранних перекочувало на сторінки лицарських романів. Поступово цивільне населення Європи менше втягувалось у перебіг збройних змагань, армії забезпечувались за рахунок монаршої казни, пограбування міст були заборонені.

По третє, дух науковості, жадоба пізнання зливались із пробудженням гуманізму як концепції, тобто гуманітаризму. Людське життя стає самоціллю, суспільство вперше повернулось до людських проблем та почало їх вирішувати.

З XVI століття в угодах, які підписувались після завершення бойових дій, окремими пунктами, нерідко передбачались: захист поранених, повага до їх особистості та право на власне майно, особливий статус жінок і дітей. Кількість таких договорів нерідко сягала сотень. Але договірна база права війни лише частково обмежувала насильство, належним чином не коригувала бойову мораль. Розв'язана Тридцятирічна війна (1618-1648рр.) в часи Гуго Гроція стала прикладом справжнього стихійного геноциду. В цій боротьбі, яка тривала всіх знесилуючи, мирне населення страждало більше, ніж комбатанти. Врешті решт масове втягнення селян до збройної боротьби, партизанські дії стали вирішальними моментами підписання Вестфальського миру, хоча населення, скажімо, Чехії до того часу зменшилось у чотири рази. Окрім того, старі феодальні збройні сутички не знали таких великих втрат серед солдат як тепер. Після винаходу вогнепальної зброї в перших і найбільших битвах XVI століття під Равенною (1512) та під Павією (1525) було вбито відповідно 10000 і 12000 солдат.

За таких умов поступово *формулася ідея “природного права”* і в царині міжнародних відносин. Вважається, що вона отримала ґрунтовну юридичну розробку в творах Гроція, завдання якого полягало у введенні в тверді рамки міжнародно-правового нормування воєнно-політичних відносин європейських держав. Проте за два роки до виходу в світ його основного твору “Про право війни й миру” (1625) Емерік Крюсе запропонував на широких філософсько-правових засадах правителям Європи покласти кінець вічній ворожнечі. Крюсе вважав, що справедливість, під гаслом якої часто велись війни, має цінність лише в зв'язку з розумом і добротою. Він рішуче виступив проти правомірності зовнішніх війн та їх “справедливості”. Визнаючи правомірність обмеженого кола війн (війни заради відновлення порушеного права чи відшкодування збитків, нанесених ворогом) Крюсе пропонував створити міжнародний орган, головним завданням якого було б мирне розв'язання конфліктів. Слід зауважити, що ідея міжнародного трибуналу, яку висунув Е. Крюсе, у другому тисячолітті не тільки живе, але і отримала новий імпульс внаслідок активного її обговорення в лютому 1998 року. Запропоновано утворення універсального трибуналу в Лондоні, додатково до існуючого в Гаазі з проблем Руанди і колишньої Югославії.

Таким чином, ідею природних засад міжнародного гуманітарного права навряд чи можна вважати випадковою для XVI століття. Вона була підготовлена як еволюцією суспільної думки, що поступово позбавлялась від *“парадигми святенності війни за віру”* (принаймні в Європі) і різким зростанням втрат, зумовлених використанням вогнепальної зброї, новими відносинами між армією та народом, мимоволі втягнутим у збройний конфлікт.

Висновки

Таким чином, за більш ніж тисячолітній період середньовіччя військова організація та воєнне мистецтво зазнали суттєвих змін і подолали значний шлях розвитку. На початку доби середньовіччя військова організація більшості країн Європи являла собою племінні ополчення з провідною роллю піхоти з вільних общинників та глибокими фалангоподібними бойовими порядками. З появою варварських королівств з більш-менш сталими кордонами, нагальні потреби оборони стимулюють переважний розвиток кінноти, в першу чергу – важкої. З розвитком феодальних відносин рицарська кіннота посідає головне місце у складі збройних сил, набуває сталих врядувань і виробляє своєрідну стратегію і тактику бойових дій. З розвитком озброєнь, зокрема появою вогнепальної зброї, знову значно зростає питома вага піхоти. Складання абсолютних монархій обумовлює занепад феодальних ополчень і поширення найманства, як головного засобу формування збройних сил. Бойові порядки базуються на сполученні стрільців та піхоти, оздобленої холодною зброєю, тоді як кіннота зазвичай виконує допоміжні функції. З’являється і швидко набуває поширення новий вид військ – артилерія. Наприкінці середньовіччя зароджуються процеси, які в цілому визначили напрямки розвитку військового мистецтва у наступний час.

Лекцію розробив:

Начальник кафедри загальновійськових дисциплін

полковник

Станіслав КОРОЛЬОВ

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО
ВІЙСЬКОВО-ЮРИДИЧНИЙ ІНСТИТУТ**

Кафедра загальновійськових дисциплін

ЛЕКЦІЯ 5

Навчальна дисципліна: “Історія війн та воєнного мистецтва
(у т.ч. історія українського війська)”

Блок змістових модулів 1. Воєнне мистецтво у війнах I-III поколінь

Змістовий модуль 1.1. Воєнне мистецтво у війнах I покоління

ТЕМА 5. Воєнна організація та воєнне мистецтво Давньоруської держави.

Харків

Зміст

I. Вступ.

II. Основна частина.

1. Воєнна організація та воєнне мистецтво Київської Русі
2. Воєнна організація та воєнне мистецтво татаро-монгольського війська.
3. Розвиток воєнного мистецтва в князівствах Давньої Русі в XIII - XVI ст.

III. Заключна частина.

Література:

1. Історія війн та військового мистецтва – Харків, 2007, 2010, 2012.
2. Строков А.А. Історія воєнного мистецтва у 3-х томах, т.І., К.: - 1995.
3. Меринг Ф. Нариси з історії війн и воєнного мистецтва. –К.: 1997.
4. Сунь-Цзи „Мистецтво війни” . Трактати., К.: 2007.
5. Макіавеллі „ Про воєнне мистецтво”,- К.: - 1999.
6. Світова мережа Internet.

Вступ

Східні слов'яни досить рано стають відомі в Візантії. В III – IV ст. їх загони починають вторгатись на територію імперії, спочатку у складі об'єднаних сил готів та гунів. Ці походи мали цілком грабіжницький характер, захопивши здобич слов'янські ватажки повертались у свої землі. В середині VI ст. вторгнення набувають масового характеру, мова вже йде про переселення цілих племен. В 559 р. слов'яни “у величезній кількості” спустошують північні провінції і піддають грабунку околиці Константинополя. Лише з надмірними зусиллями, мобілізувавши навіть сенаторів, імператору вдалось відтиснути їх від столиці. В південному напрямку слов'яни досить швидко захоплюють більшу частину Греції, їх флот з'являється біля о. Крит і сягає Італії. Зважаючи на постійну загрозу, візантійський уряд намагається притягти до служби окремих слов'янських князів з їх дружинами. В візантійських письмових джерелах згадуються слов'яни Всегорд та Дабрагез, які займали високі посади військових трибунів. Намісником у Фракії був ант Хільбудій, якому доручили обороняти північні кордони, оскільки він добре розумівся на тактиці слов'янських військ. Візантійський уряд вдався до створення оборонної лінії на межі з слов'янськими землями: по правому березі р. Дунаю були побудовані 80 фортець, в яких розміщені постійні залоги. Але це мало допомогло, оскільки, за даними візантійських джерел, слов'яни навчилися воювати краще за римлян і почували себе на захоплених територіях в цілковитій безпеці.

1. Воєнна організація та воєнне мистецтво Київської Русі.

Окремо слід зупинитися на воєнній організації східних слов'ян, що на початку I тис. н.е. займали величезну територію на сході Європи – від узбережжя Балтійського моря на півночі до гирла Дунаю на півдні, від Карпат на заході до Волги на сході, переважно в межах лісової та лісостепової зон. Вони розподілялись на безліч дрібних племен і досить рано почали складати великі союзи, які частіше одержували назву за ім'ям найбільш сильного племені. В соціальному плані слов'янські племена перебували на стадії військової демократії – переході від первісно – общинних відносин до державності. Найбільш важливі питання вирішувались на загальних народних зборах (вічі), виконавча влада зосереджувалась в руках обраних старійшин. Військові вожді – князі здійснювали функції оборони суспільства, опираючись на постійні загони молодих воїнів, які поступово перетворювались на їх власні дружини. За необхідністю скликалось загальне народне ополчення. В слов'янському війську переважала піхота, яка мала на озброєнні списи, дротики, бойові сокири і захищалась великими дерев'яними щитами. Військова аристократія користувалась імпортованим захисним обладунком – панцерами та шоломами. Давнє сусідство з кочовими племенами, участь в їх походах сприяли появі кінноти, але кількісно вона значно поступалась піхоті і під час бойових дій виконувала допоміжні функції. Організаційно військо поділялось на десятки, сотні та тисячі.

Поява першої східнослов'янської держави – Київської Русі означала якісно новий етап в розвитку соціально – економічних відносин, зокрема – в військовій організації. Функції оборони суспільства зосереджуються в княжій дружині, яка вже формується не за віковими та родинними ознаками, а складається з воїнів-професіоналів і діє на постійній основі. Дружинники були відокремлені від господарства, утримувались за рахунок князя, який надавав їм комплекс озброєння та бойових коней. Шлях до дружини був відкритий для представників всіх слов'янських племен та для іноземців. Дружина поділялась на “старшу” та “молодшу”. До старшої дружини входили найбільш досвідчені воїни – “княжі мужі” або “бояри світлі”, вони утворювали найближче коло оточення князя і зосереджували в своїх руках важливіші функції державного управління та військового командування. Молодші дружинники звалися “отроки” і мали можливість зробити кар’єру і згодом перейти до старшої дружини. Дружина складалась з піших воїнів та кінноти.

Найсильніша та найчисленніша дружина була у київського Великого Князя. За необхідністю військо доповнювалось дружинами васальних князів. Перші київські князі використовували загони іноземців-найманців, зокрема мешканців Скандинавського півострова – варягів. В договорах з Візантією згадуються прізвиська таких ватажків найманців – Фарла, Вельмуда, Інегельда та ін. Народне ополчення скликалось лише за надзвичайних умов. Мобілізація здійснювалась не племенами чи родами, як раніше, а на основі адміністративно-територіального поділення на “сотні” та “тисячі”. На чолі підрозділів ставали “княжі мужі” – тисяцькі, пізніше – воєводи. В X ст. з’являється поняття “полк”, як позначення військового загону з певної місцевості (київський полк, новгородський полк тощо). Полки не мали встановленої чисельності і були не структурними, а тактичними одиницями. За основу війська правила піхота, яка за характером озброєння розподілялась на важку та легку. Важко озброєні дружинники мали захисний обладунок – гостроконечні металеві шоломи, сорочки з товстої шкіри, обшиті металевими або кістяними платівками, великі мигдалеподібні щити, що закривали тіло від шиї до гомілок. З X ст. набувають поширення кольчуги – плетені з мілких залізних кілець сорочки, що надійно захищали від ударів і не сковували рухів (в Західній Європі кольчуги з’явилися лише в XII ст., після хрестових походів). З залізних кілець виготовлялись латні рукавиці. Наступальна зброя складалась з списа та дротики, довгого дволезового меча, бойової сокири, кинджала або ножа. Легкі піхотинці з “отроків” діяли луком та стрілами, дротиками, для рукопашної бійки вони мали мечі чи сокири. Вершники за характером озброєння були подібні до важких піхотинців, але мали менші щити та списи для колючого удару. Судячи зі швидкості пересування, княжі дружини використовували коней як транспортний засіб, а до бою спішувались, окрім невеликих кінних загонів, що прикривали фланги. В XI ст. кіннота починає оснащуватись шаблями з однолезовим зігнутих клинком, призначеними для ковзного удару з коня.

Збройним силам Київської Русі, а згодом – удільних князівств з XI ст., доводилось мати справи з кочовиками причорноморських степів, в війську яких

переважала легка кіннота, що робило його надзвичайно мобільним і швидкісним. Це не могло не позначитись на складі руських військ та головних тактичних заходах. Зокрема, це обумовило зростання питомої ваги кінноти у княжих дружинах.

На початку XII ст. припиняє існування найбільша держава Європи – Київська Русь. По смерті Великого князя Мстислава, сина Володимира Мономаха, в 1132 р. руські князівства виходять з підпорядкування Києву і починають існування як самостійні і незалежні державні утворення. Періоду феодальної роздробленості на Русі властиві тривалі та жорстокі міжусобні війни, які послаблювали країну перед зовнішньою загрозою – половцями, рицарями-хрестоносцями, згодом – монгольською навалою. Головна тенденція політичного розвитку Русі полягала в поступовому роздробленні феодальних володінь. Якщо в середині XII ст. існувало 15 незалежних князівств, то через 100 років – вже близько 50, а в XIV ст. – більше 250. Відповідно зменшувався загальний воєнний потенціал країни. Основою збройних сил удільних князівств залишались професійні дружини, що складались з декількох сотень важко озброєних вершників. В випадках необхідності скликалось народне ополчення, яке озброювалось з державних арсеналів. Але недостатня навченість та відсутність бойової злагоженості об'єктивно перетворювали його на другорядну силу, тоді як головні завдання виконувала дружина. Водночас, зростає питома вага феодальної аристократії – бояр, багато з яких мали власні дружини.

На сході Європи все більш активну воєнно-політичну роль відігравала Київська Русь. Перші з відомих київських князів здійснювали централізовані походи на Візантію, прагнучи не стільки здобичі, скільки одержання пільг у торгівлі, яка надавала значну частину державного бюджету. Їх війська складались з піхоти та кінноти, в літописах згадується про те, що піхотинці князя Ігоря під час походу на Константинополь просувались на човнах, а вершники супроводжували їх вздовж берега. Значну частину армії складали загони найманців-варягів.

Найбільш яскраво характерні риси військового мистецтва східних слов'ян простежуються в діяльності князя Святослава Ігоровича (942 – 972 рр.). Це був один з найбільш діяльних та войовничих київських князів, майже все життя він провів в безперервних війнах та походах. Військову “кар’єру” він почав дуже рано: в 4-5 – річному віці він формально очолив київське військо в поході проти племінного союзу древлян, які вбили його батька князя Ігоря, і навіть розпочав битву, кинувши дитячою рукою дротик в напрямку ворога. Досягши повноліття, він набрав велику дружину з “воїнів хоробрих” і все його подальше життя було присвячено головній цілі – звеличенню держави. За дуже приблизними підрахунками, військо Святослава за час походів пододало відстань більше 8 тисяч кілометрів. Літописець наголошує, що князь-воїн пересувався надзвичайно швидко, без обтяжуючих обозів, навіть без польових наметів, ночував на кінській попони, поклавши під голову сідло. Скоріш за все, коні широко використовувались головним чином як транспортний засіб, тоді як бойові дії зазвичай велись в піших врядуваннях, про що прямо свідчать

письмові джерела. Це не виключає можливості існування невеликих загонів вершників.

В стратегічному плані діяльність Святослава мала два основних просторові вектори: східний (волзько - каспійський) та південно-західний (балканський), що було обумовлено нагальною потребою тримати під контролем сухопутні торговельні шляхи між Далеким Сходом та Середньою Азією з одного боку та Європою – з другого, оскільки транзитна торгівля зі сходом мала дуже велике значення для Русі. В Поволжі перепоною для вільного обігу товарів був Хазарський каганат, влада якого монополізувала митні податки і не гребувала навіть відвертим грабунком. Тому один з перших походів Святослава (964 р.) був спрямований саме на схід, у землі слов'янського племінного союзу в'ятичів, які мешкали в міжріччі Оки та Волги і були підпорядковані хазарам, сплачуючи їм данину. Підкорення в'ятичів мало на меті забезпечення тилу для подальших дій проти хазар. В 965 р. Святослав подолавши опір волзьких племен болгар та бургасів по Волзі спустився у володіння Каганату, декілька разів розбив хазарські війська, зруйнував міста Ітіль та Семендер і досяг узбережжя Каспійського моря. Звідти він рушив у передгір'я Кавказу, де підкорив племена ясів (осетин) та касогів (адигейців). Похід завершився на Таманському півострові, який з того часу надовго перетворився на руську Тмутаракань. Звідти військо Святослава кружним шляхом через земля в'ятичів, щоб уникнути зіткнення з печенізькими ордами в Подніпров'ї, повернулось до Києва.

Наслідки походу, що тривав майже 3 роки, були виключно важливими: по-перше, до складу Київської держави увійшли землі в'ятичів; по-друге, з політичної карти Європи назавжди зник Хазарський каганат; по-третє, волзький торговельний напрямок та його важливе відгалуження через Таманський півострів та місто Корчев (Керчь) в Криму опинились в сфері впливу Києва. Але, ці в цілому сприятливі для Русі події мали і зворотній бік: загибель Каганату фактично відчинили шлях на захід новим хвилям тюркомовних кочовиків, зокрема – половцям, які на протязі століть створювали загрозу південним кордонам Київської Русі та руських князівств.

Надзвичайно важливе значення у зовнішній політиці Київської Русі набули її відносини з Візантійською імперією, яку дуже турбувало посилення північної слов'янської держави. Святослав прагнув закріпитись на узбережжі Чорного моря, зокрема – у басейні Дунаю, де мешкало численне слов'янське населення і де перехрещувались важливі торговельні шляхи. В 967 р. Святослав з 30-тисячним військом, в тому числі з найманцями-варягами і союзними загонами печенізької та мадярської кінноти, з'явився в Подунав'ї і досить швидко оволодів східною частиною Болгарського царства. В 970 р. руські дружини перетнули Балкани і створили безпосередню загрозу Константинополю. Наближення осені вимусило Святослава припинити наступ і він зосередився на влаштуванні своїх справ в Болгарії, розосередивши війська залогами в багатьох містах. Імператор Іоанн Цимісхій, вірмен за походженням, вдався до надзвичайних заходів, він здійснив мобілізацію, відкликав війська з Сирії, зібрав численний флот і вже взимку 971 р. перетнув кордони Болгарії.

Святослав не очікував такої швидкої реакції противника, залишив без охорони гірські перевали в Балканах і, як наслідок, втратив стратегічну ініціативу. До того ж, чисельна перевага виявилась на боці візантійців, 50-тисячна армія яких майже на третину складалась з кінноти, зокрема – з катафрактаріїв, тоді як союзники-кочовики залишили Святослава.

Святослав закріпився в м. Доростолі на Дунаї. В гирло Дунаю увійшов візантійський флот, перерізавши шлях можливого відступу. Наприкінці квітня 971 р. під Доростолом відбулась перша битва, котра не виявила переможця, не зважаючи на двократну чисельну перевагу візантійців. Русичі відступили і зачинили брами міста. Намагання Цимісіхія оволодіти містом штурмом виявились марними і коштували багатьох втрат. В один з днів невеликий кінний загін русичів зробив спробу раптовим нападом знищити імператорську ставку, але зіткнувшись з численною ворожою кіннотою відступив. Це єдиний випадок, коли в бойових діях згадується кіннота, не виключено, що це були союзники-болгари. Почалася майже тримісячна облога міста. Візантійці побудували стінобитні пристрої, проте внаслідок нічної вилазки русичів та болгар вони були знищені. Становище обложених погіршувалось за нестачі харчів та хвороб, тоді як до візантійців надходили значні резерви. 22 Липня 971 р. відбулась остання битва біля м. Доростолу, в якій русичі більше ніж вдвічі чисельністю поступалися ворогу.

Святослав вишикував військо “стіною” – розгорнутим по фронту суцільним врядуванням важкої піхоти, що нагадувало фалангу, глибиною 12 - 16 шеренг. Фланги прикривали легко озброєні піхотинці та лучники. Візантійська піхота прийняла врядування у вигляді фаланги, з флангів прикритої підрозділами кінноти. За фалангою розмістились лучники [рис.].

Прикрившись великими “червленими” щитами, русичі атакували візантійців; сам князь Святослав бився попереду, поруч з іншими воїнами. Фронтальне зіткнення піхоти зразу же надало битві запеклого характеру. Під натиском русичів візантійська фаланга позадкувала і лише введення до бою імператорської гвардії дозволило запобігти безладній втечі. Досвідчений полководець Іоанн Цимісіхій скористався тим, що русичі, не маючи надійного флангового прикриття, віддалились від міських мурів і спрямував їм в тил великий загін катафрактаріїв. З появою ворога в тилу, останні шеренги “стіни” зробили півоберт і списами зупинили атаку вершників. Їх активно підтримала частина лучників. Врядування русичів почало поволі відступати, причому, воїни перших шеренг закинули щити за спину, а лучники навісним вогнем тримали на відстані ворожу піхоту. Нарешті, одним кидком русичі прорвали коло оточення і відійшли за міські мури. Зважаючи на обставини що склались, Святослав вимушений був погодитись на мирну угоду, згідно з якою він залишав територію Болгарії, а візантійці звільняли шлях і постачали харчі для війська. Розуміючи, що боротьба не завершена і Святослав неодмінно повернеться з новим військом, візантійці в традиціях своєї політики використали третю силу – печенігів, котрих багатими дарунками схилили до нападу. Навесні 972 р. біля дніпровських порогів Святослав загинув в сутичці з печенігами.

Таким чином, в діяльності князя Святослава досить повно відобразились характерні риси слов'янського військового мистецтва, посилені яскравою особистістю видатного полководця. По-перше, це мобільність і стрімкість в пересуванні, намагання не дати ворогу змоги підготуватись до опору. По-друге, визначена стратегія “розтращення” – знамените попередження Святослава “Йду на Ви” передбачало прагнення до вирішальної битви з основними силами противника. По-третє, переважаюча роль у складі війська важкої піхоти, яка діяла щільними розгорнутими по фронту врядуваннями у вигляді “стіни”. По-четверте, безсумнівний професіоналізм та навченість війська, здатного до досить складних перешиквань в ході битви і збереження бойового порядку у складних обставинах. Нарешті, дуже активна оборона м. Доростола свідчить про наявність неабиякого досвіду в оборонній тактиці.

При наступниках Святослава однією з головних проблем стає оборона проти печенізьких набігів, котрі рік за роком спустошували південні прикордонні території і створювали загрозу навіть Києву. Великий київський князь Володимир Святославович вдався до пасивної стратегічної оборони, головна мета якої полягала в надійному перекриванні шляхів просування кочовиків на Русь. За його наказом створюється щонайменше чотири оборонні лінії по долинах річок, що впадають в Дніпро. Перший рубіж оборони проходив правим високим берегом р. Сули, яка здавна вважалась кордоном між Руссю та степом. В усті річки знаходилась фортеця з красномовною назвою Воїнь, вверх по течії фортеці розміщувались на відстані 25-30 км одна від одної. В фортецях перебували постійні залоги. Другий рубіж проходив по р. Трубіж, в усті якої знаходилось місто Переяслав, наступні – по річкам Остеру да Десні. Якщо кочовикам вдавалось подолати ці лінії оборони, щоб дістатися Києва їм необхідно було перетнути по бродах Дніпро і форсувати його праву притоку – р. Стугну. Але саме по Стугні проходила остання лінія оборони, зокрема на високій горі біля м. Вітичева знаходилась фортеця з дерев'яними стінами та сигнальною вежею, вогонь на якій було видно простим оком в Києві. Далі розміщувались укріплені міста Трипіль, Тумаца, Василів з лініями штучних перешкод у вигляді ровів та валів. Князь Володимир перетворив захист кордонів на загальнодержавну справу, притягуючи до служби представників віддалених слов'янських племен – словен, дреговичів, в'ятичів та ін. Ймовірно, так виник образ одного з найулюбленіших героїв народних казок – Іллі Муромця, який після чудового одужання лише три доби займався селянською працею, а потім викопав воїнське спорядження і подався до київського князя захищати Вітчизну.

Найбільшу і постійну загрозу в XI-XII ст. створювали половці, метою яких було не оволодіння певними територіями, а грабунок і захоплення полону. Оборонні лінії здатні були лише призупинити кочовиків, тоді як для активної протидії їм потрібні були мобільні кінні підрозділи. Тому в дружинах руських князів поступово починає зростати питома вага кінноти, яка за бойовими якостями не поступалась степовій і була тією мобільною силою, яка могла протидіяти набігам кочовиків. Вже в листопаді 1060 р. київський князь Святослав Ярославич, застигнутий половецькою навалою в Чернігові, вивів з міста 3-

тисячну кінну дружину і завдав поразки половцям, яких за повідомленням літопису було більше 12 тисяч. В даному випадку якість взяла верх над кількістю, оскільки важко озброєні дружинники мали всі переваги перед легкими половецькими вершниками. Атакувавши ворога суцільними врядуваннями, вони розітнули його порядки, частину кочовиків порубали, а частину притиснули до болотистої заплави р. Снові. У спробі переплисти річку, багато половців потонуло.

Від походів половців 1092-1093 рр. дуже постраждали південні області Київської Русі. Половці діяли за типовою степовою тактикою: бойові дії починала атака численних кінних лучників, які обстрілом з далекої та середньої відстані намагались завдати якомога більших втрат противнику та порушити його врядування. Під їх прикриттям наближалась важка кіннота, яка складалась з власних загонів ханів та степової аристократії. Вона завдавала удару щільними врядуваннями в вигляді клину чи колони. Саме так трапилось в 1093 році, коли поєднані сили князів Святополка, Ростислава та Володимира Мономаха поблизу м. Трипілля на правому березі Дніпра були вщент розгромлені половцями на чолі з ханом Тугорканом.

Інший тактичний захід використав хан Боняк в битві 1097 р. на р. Вягрі біля м. Перемишля. Зважаючи на те, що центр бойового врядування князя Святополка зайняли кінні загоони союзників-мадярів, Боняк розділив свої сили на три частини, дві з яких приховав в лісах вздовж річки, а однією на чолі з ханом Алтунопою атакував мадярів. Половці почали здалеку обстрілювати ворога, та коли той завдав зустрічного удару, вдалися до безладної втечі. Захопившись переслідуванням, мадяри потрапили у засідку, були несподівано атаковані з флангу прихованими загонами половців, притиснуті до берега річки і майже повністю знищені.

Складність протидії половецьким набігам полягала в великій протяжності кордонів і надзвичайній мобільності кочовиків. За таких умов пасивна стратегічна оборона з опорою на лінію фортець вже себе не виправдовувала. Боротьбу з половцями очолив київський князь Володимир Мономах, застосовавши превентивні (попереджувальні) удари, тим самим перехопивши стратегічну ініціативу і перенісши бойові дії на територію противника. Маючи великий досвід боротьби з рухливим ворогом, Володимир відмовився від суцільного врядування і вдався до розчленування сил по фронту. Центральне місце в бойовому ладнанні належало піхоті, оздобленій великими щитами і розгорнутій фронтом до противника, на флангах розміщувались підрозділи кінноти, які запобігали можливому оточенню, тоді як піхота надавала сталості усьому бойовому порядку. Такий стрій одержав назву “полчного ряду”, в центрі розміщувався полк “чоло”, на флангах полки “правої” та “лівої” руки.

2. Воєнна організація та воєнне мистецтво татаро-монгольського війська.

На початку XIII ст. в Центральній Азії завершується процес консолідації до того розрізнених монгольських племен і формується держава, що на століття

перетворилась на вирішальний чинник світової історії. В 1206 р. на з'їзді монгольської знаті Великим ханом був обраний Темучин, що одержав титул Чингиз-хана. Зовнішня політика монгольської держави визначалась винятковою агресивністю. Підкоривши силою зброї сусідів – уйгурів, евенків, якутів та інших, вони обрушилися на Китай, в 1215 р. оволоділи столицею – Пекіном, а к 1279 завершили підкорення країни. Наступною жертвою на сході стала Корея і лише щасливий випадок – сильний тайфун перешкодив переправі монгольського війська в Японію. Японці назвали цей тайфун “камікадзе”, що означає “божественний вітер”. Одночасно монголи почали просування в західному напрямку і в 1219 – 1220 рр. завоювали найсильнішу державу Середньої Азії – Хорезмське ханство. Переслідування хорезмшаха Мухаммеда, який намагаючись втекти як найдалше загинув на одному з островів Каспійського моря, перетворилось на унікальну розвідувальну операцію. Тридцять тисяч монгольських вершників під керівництвом досвідчених воєначальників Джебе-нойона, Субедей-багадур та принца Тогучара мов вихор пройшли по Персії, с півдня на північ перетнули Кавказькі гори, по дорозі розгромивши грузинське військо царя Георгія Лаша, в перед кавказьких степах підкорили племена аланів і на р. Калці завдали нищівної поразки об'єднаним силам половців та деяких руських князів. Після цього, зустрівши в Поволжі рішучий опір болгар, монголи повернулись до Середньої Азії. Внаслідок цього небаченого марш-броска були одержані важливі данні про народи та держави Східної Європи. По смерті в 1227 р. Чингиз-хана, західні області великої монгольської держави відійшли до його онука Бату-хана, головним радником якого став досвідчений Субедей-багадур. В 1235 р. було прийнято рішення про великий похід на захід, до “останнього моря”. Після розгрому в 1236 р. Волзької Болгарії, під монгольським ударом опинились роздроблені руські князівства. Підкорення Русі було завершено к 1240 р. і монголи, завдавши поразок Польщі та Угорщині, вийшли до бережжя Адріатичного моря. Західну Європу охопила паніка, проте, одержавши повідомлення про смерть Великого хана Угедея, Бату - хан в березні 1242 р. вимушений був повернути назад. Внаслідок монгольських походів у Східній Європі виникає велетенська кочова держава – Золота Орда зі столицею в м. Сарай в пониззі Волги.

Успіхи монголів пояснюються досконалістю їх військової організації та в цілому сприятливими політичними обставинами в роздробленій Європі. Збройні сили монгольської держави базувались на традиційній для Центральної Азії системі народного ополчення, коли кожен чоловік є потенційним воїном і з народження займає певне місце в військовій структурі. Військо розподілялось на десятки, сотні та тисячі, з відповідним командним складом, і було пов'язане круговою порукою та жорстокою дисципліною. Основним тактичним підрозділом була тисяча, вищим – тумен з 10 тисяч вершників, на чолі з темником. Кожен воїн мав складний лук, здатний надсилати стріли на велику відстань, шаблю, спис, бойову сокиру, аркан. За захисний обладунок для більшості правили шкіряні панцері з нашитими металевими платівками, хутрянні шапки чи металеві шоломи. Окремі підрозділи складали важко озброєні

вершники, що використовувались для розтинаючих ударів і вмiли дiяти щiльними врядуваннями. Характерною ознакою монгольського вiйська були його надзвичайна мобiльнiсть та швидкiсть в пересуванні, кожен вершник мав одного чи декiлька запасних коней і змiнював їх не зупиняючись, на ходу. За день вiйсько могло подолати вiдстань близько ста кiлометрiв. В походi тумени рухались паралельними шляхами, на деякiй вiдстанi один вiд одного, маючи попереду польовi дозори з легких вершникiв – так званiм “польотом ворона”, не заважаючи один одному, але перебуваючи в постiйному зв’язку. З часу пiдкорення Китаю, монголи широко притягали до служби китайських фахiвцiв з вiйськової технiки, тому мали в своєму розпорядженнi облоговi пристосування, складнi металнi механiзми, засоби форсування рiчок та iнше. Це надавало їм можливостi оволодiння добре укрiпленими мiстами та фортецями, що було завжди слабким мiсцем кочових спiльностей. Слiд зазначити, що будучи не дуже численним етносом, монголи активно використовували пiдроздiли з пiдкорених народiв для нанесення першого удару, в бiльшостi випадкiв – як “гарматне м’ясо”, призначене створити сприятливі умови для введення в дiю головних сил. В подальшому, створивши велику державу – Золоту Орду, близькi за економiчними укладами та звичаями кочовi угруповання досить швидко злилися в єдиний народ – татар.

3. Розвиток вiйськового мистецтва в князiвствах Давньої Русi в XIII - XVI ст.

Дещо в iншому напрямку нiж у захiднiй Європi йшов процес розвитку вiйськового мистецтва на сходi Європи в перiод розвинутого Середньовiччя, обумовлений, перш за все, вiдмiнним iсторичним оточенням. Перевага розчленованого по фронту врядування у виглядi “полчного ряду” перед захiдноєвропейськими бойовими порядками наочно виявилась в вiдомому “*Льодовому бойовицi*” навеснi 1242 року. Лiвонський рицарський орден цiлеспрямовано намагався захопити пiвнiчно-захiднi руськi землi, зокрема Новгород та Псков. Зважаючи на велику загрозу, до Новгороду було запрошено молодого володимирського князя Олександра Ярославича, за гучну перемогу над шведами прозваного Невським. Він прибув з пiшими володимирськими полками та невеликою власною кiнною дружиною. З метою виманити ливонцiв з укрiплених фортець, Олександр вдерся до Естонiї, яка належала ордену. Як він і розраховував, нiмцi усiма силами, на чолi з Великим магiстром, рушили назустрiч. Головну силу ордену складала рицарська кiннота, до складу якої увiйшли також “гостi” – рицарi з багатьох країн Європи. В вiйську були численнi загони найманцiв - кiнних та пiших “кнехтiв”.

Намагаючись обрати зручну позицію, Олександр вдався до вдаваного відступу. Він зупинився біля східного берега Чудського озера, так що позаду був порослий лісом берег з крутими схилами, попереду – ще скуте льодом озеро. Певне значення мало те, що німцям, які мали наступати з заходу, сонце світило в обличчя. Війська вишикувались в полчний ряд. Центр зайняла в цілому нечисленна володимирська піхота, маючи перед собою кінних та піших лучників – передовий полк. Полки лівої та правої руки складались з новгородського ополчення, яке мало неабиякий досвід боротьби з рицарями. Власну кінну дружину Олександр приховав за сусіднім мисом. Між полком “чоло” та берегом озера він наказав розмістити вози обозу, поставивши їх впритул один до одного та зв’язавши між собою.

Німці, побачивши перед собою пішого противника, використали врядування “клин” або “кабаняча голова”. Вони розраховували одним ударом закутої в залізо маси розрізати ворога навпіл і наступними діями з тилу знищити поодиноці. Вранці 5 квітня німці почали наступ. З далекої відстані їх зустріли лучники передового полку, проте вістря клину з розгону розітнуло навпіл врядування полку “чоло”. Але розвинути тактичний успіх німцям не вдалось, оскільки перед ними виявилась штучна перешкода з возів, на яких зайняли оборону піхотинці. Рицарі втратили темп, за умов впертого опору їм довелось долати перешкоду, а коли вони з допомогою кнехтів розкидали вози, виявилось, що коні не в змозі піднятися по крутих схилах берега. Головні сили німців втяглися в бійку і досягли часткового успіху, але в цей час на них натиснули флангові угруповання новгородського ополчення, а кінна дружина стрімким кидком вийшла до тилу. Рицарі опинились в оточенні, з якого вдалося вирватись лише окремим загонам, зокрема тим, що замикали врядування. Переслідування ворога кінною дружиною тривало на протязі 7 верст, до протилежного берега. Втрати німців склали близько 500 рицарів, багато потрапило в полон.

Подальший розвиток бойових врядувань полягав в збільшенні глибини ешелонуванням військ при збереженні розчленування по фронту. Наглядно ця тенденція проявилась в відомій *битві на Куликовому полі восени 1380 року*. Відмова Великого князя московського Дмитра Івановича сплачувати данину Золотій Орді спричинила похід татар під керівництвом хана Мамаю. Мамай не належав до роду “Чингізидів”, тому його права на ханський престол багатьма не визнавались. Щоб укріпити своє становище, Мамаю потрібен був значний зовнішній успіх, переможна війна. Він уклав воєнний союз з Великим князем литовським Ягайло та рязанським князем Олегом і вже влітку 1380 року зосередив свої сили в Подонні, біля устя р. Воронеж, де дожидався підходу союзників. Військо Мамаю складалось з численної татарської кінноти та найманої важкої піхоти з італійських колоній в Криму – так званої “чорної” генуезької піхоти.

Князь Дмитро Іванович добре розумів небезпеку поєднання сил своїх ворогів, тому він скликав ополчення, до якого згодом приєднались війська удільних князівств, і стрімким маршем рушив назустріч татарам. Водночас, він налагодив стосунки з ханом сибірської Білої Орди Тохтамишем, ворогом

Мамай, який давно зазіхав на золотоординський престол. Тохтамиш мав власні цілі і пообіцяв в слушний час завдати удару зі сходу. Від м. Коломни – місця збору військ, князь Дмитро форсованим маршем попрямував до Дону. Він намагався будь що завадити об'єднанню татар з литовцями, які просувались з Лівобережжя Дніпра. Відстань в 200 км руське військо пододало за 7 днів, в ніч на 8 вересня 1380 р. по наведених мостах та бродами переправилось на правий берег Дону і розташувалось на так званому Куликовому полі, маючи праворуч заболочену заплаву річки Непрядви, ліворуч – великий лісовий масив – Зелену діброву. Куликове поле являло собою рівнину близько 7 км. в перетині між Доном та Непрядвою, розчленовану ярами та долинами невеликих річок та струмків.

Хан Мамай не встиг перешкодити переправі руських військ. Він одержав відомості про появу загонів хана Тохтамиша на правому березі Волги, тому вирішив не чекаючи підходу литовців нанести удар по росіянам і потім повернути всі сили проти Тохтамиша. Мамай майже не ризикував, він мав 150 – 179 тисяч війська, тоді як сили князя Дмитра оцінюються в 100 – 120 тисяч воїнів (за тогочасними дещо перебільшеними оцінками).

Бойовий порядок руського війська був обумовлений вимогами оборони. Центр позиції займав великий полк з підрозділами кінноти по флангах. Праворуч і ліворуч від нього розміщувались переважно кінні полки правої та лівої руки, перед фронтом розмістився піший передовий полк, маючи перед собою кінних лучників сторожового полку. В тилу великого полку, ближче до лівого флангу, знаходився резервний полк, а в Зеленій діброві був потай від ворога зосереджений засадний полк під керівництвом князя Володимира Серпухівського та досвідченого воєводи Дмитра Боброка, родом з Волині. Татари розраховували на перевагу своєї численної кінноти, тому Мамай в центрі розташував ешелоновану вглибину генуезьку піхоту і створив потужні флангові угруповання вершників. За спиною піхоти зайняв місце тактичний резерв. Сам Мамай спостерігав за перебігом подій з високого Червоного пагорба [рис.].

Битва розпочалась опівдні 8 вересня. Намагання татар прорвати в центрі позиції великого полку виявились марними, але на своєму правому фланзі вони досягли значного успіху і відтиснули полк лівої руки. Допомога резервного полку на якійсь час виправили становище, проте введення до дії татарського резерву створило реальну загрозу розгрому лівого флангу і виходу до тилу великого полку, скутого до того ж фронтальною атакою. В той час, коли оборону лівого крила було майже прорвано, раптовий удар засадного полку в тил татарському угрупованню корінним чином змінив ситуацію. Мамай вже використав резерви і не мав змоги підтримати свій правий фланг. Татари вдалися до втечі. Становище центру та лівого флангу їх врядувань стало безнадійним і це спричинило загальний відступ. Російські вершники переслідували ворога впродовж майже 50 км, скільки витримали коні. Велике татарське військо перестало існувати. Одержавши повідомлення про розгром Мамай, литовці і рязанський князь Олег утримались від втручання і повернули назад.

Розвиток збройних сил в російській державі в XV – XVII ст. був зумовлений географічними особливостями положення країни. Велика протяжність кордонів, необхідність боронитись від рухливих та мобільних татарських військ зумовили, на відміну від Західної Європи, пріоритетний розвиток кінноти. Якщо в попередні часи панував "удільний" засіб формування збройних сил, згідно з яким кожен удільний князь приводив власну дружину та керував нею, то з середини XV ст. запроваджується "маєткова" система. Державні землі, разом з селянами, були поділені на "оклади" (в середньому по 50 десятин кожний), які надавались у спадкове володіння дворянам та "дітям боярським". Кожен оклад повинен був надати одного озброєного та оснащеного вершника. З великих маєтків належало поставляти також допоміжний склад - "бойових холопів" з належним озброєнням. Військова служба для дворян починалась з 15 років і була довічною. Маєткове дворянське ополчення сягало 100 і більше тисяч осіб. З наблжених дворян - "кращих слуг" була створена "обрана тисяча" – фактично царська гвардія, з якої в війська постачався командний склад. В той же час, з міських мешканців було сформовано перший регулярний підрозділ – тритисячний загін піших стрільців з пищалей. Це були своєрідні найманці, які одержували від держави озброєння, грошову платню, обмежене харчове утримання і користувались значними пільгами, зокрема в ремеслі та торгівлі. В містах вони оселялись окремими слободами і вели власне господарство. Кількість стрільців постійно зростала і на початку XVII ст. їх було вже 20 тисяч. Стрільці одержали одноманітну форму – довгополі каптани, шапки та чоботи одного кольору. Їх озброєння складалось з гладкоствольної рушниці – пищалі, бердиша (бойової сокири на довгому держаку з великим лезом у вигляді півмісяця) та шаблі. Організаційно стрільці розділялись на полки-прикази, чисельністю до 1 200 осіб, на чолі з стрілецькими головами. Полки розрізнялись кольором форми. При особі царя існували кінні загони - "стременні стрільці". В разі потреби використовувався рекрутський набір, по одній особі у віці від 25 до 40 років з 50, 20 чи 10 господарств. За озброєння та постачання "даточних людей" відповідали місцеві органи влади. За часів Івана Грозного з'явилися "городові" козаки, кінні та піші, що у правовому відношенні майже не відрізнялись від стрільців. З них формувались залоги прикордонних міст. До складу російських військ входили також іррегулярні національні підрозділи – легка кіннота з татар, калмиків, башкир. В війнах Московської держави тривалий час переважала стратегічна оборона, що пояснюється необхідністю захисту кордонів від зовнішньої загрози, перш за все, від південних сусідів – Золотої Орди, а пізніше Кримського ханства. Найбільш яскраве втілення стратегічна позиційна оборона одержала під час "великого стояння" на р. Утрі в 1480 р., після якого була остаточно ліквідована залежність Москви від Золотої Орди. В подальшому позиційна стратегічна оборона використовувалась проти загрози з боку Кримського ханства. Вона базувалась смугах штучних перешкод - "засічних лініях", з розміщеними в ключових пунктах фортецях з сильними залозами. Була налагоджена сторожова

варта зі "станцій" вершників, що просувались далеко в степ і контролювали основні шляхи пересувань татар.

Наступальна стратегія, як і в Західній Європі, полягала в намаганні оволодіти ключовими пунктами на території противника, якими в ті часи були укріплені міста. На головному напрямку заздалегідь створювались бази постачання військ та опорні вузли для наступальних операцій. Готуючись до війни з Казанським ханством, Великий князь Василь III заснував на кордоні фортецю

Васильсурськ, а його син Іван IV з тією ж метою – Свіяжськ. Стратегічні плани завжди передбачували забезпечення і другорядних в той час напрямків, терміни збору, склад та райони зосередження військ, шляхи їх пересування. Розробкою планів займався вищий орган військового керівництва – Розрядний приказ.

Тактика базувалася на узгодженні дій піхоти та кінноти, а бойові порядки були розосереджені по фронту та в глибину. Основу бойового порядку зазвичай складав Великий полк з піхотинців, оснащених спочатку переважно холодною, а згодом і вогнепальною зброєю. Фланги прикривались кінними полками правої та лівої руки, попереду розташовувався передовий полк, перед ним, інколи на значній відстані, сторожовий (дозорний) полк. В тилу чи на одному з флангів розміщувався резервний полк, який іноді використовувався як засідковий.

Функції стратегічного резерву покладались на т. з. "Государів" полк – царську гвардію з московських "ліпших" дворян. Головні тактичні заходи полягали в сталості пішого центру шиккування та мобільності флангових угруповань кінноти. Фланги призначались не тільки для прикриття Великого полку, але й для охоплення противника з боків.

Зі зростанням значення стрілецької піхоти тактичний малюнок бою значно змінюється. Стрільці, оснащені вогнепальною та холодною зброєю, починають відігравати самостійну роль в битвах, користуючись підтримкою кінноти. Вони шикувались в дві лінії, по 4-6 шеренг кожна, розвернуті по фронту і вели вогонь частіше двошеренговим засобом, коли друга шеренга стріляла в проміжках між стрільцями першої. Після залпу обидві шеренги заряджали зброю в положенні "на коліні", тоді як вогонь вели дві наступні. Є відомості про те, що одночасно використовувались 10-12 тисяч рушниць. Оснащеність стрілецької піхоти ефективною холодною зброєю (бердишами та шаблями) практично знімала проблему співвідношення стрільців та пікінерів, дуже актуальну в західноєвропейських арміях. З кінця XV ст. в польових битвах почали використовуватись "гуляй-города" - пересувні укріплення з великих дерев'яних щитів, що скріплялись між собою і рухались на колесах, а взимку – на полозах. В гуляй-городах розміщувались стрільці та гармати; вони мали значення опорних пунктів врядування, за ними мали змогу відновитись і перешикуватись стрільці першої лінії та флангові загони кінноти.

Лекцію розробив:

Начальник кафедри загальновійськових дисциплін

полковник

Станіслав КОРОЛЬОВ

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО
ВІЙСЬКОВО-ЮРИДИЧНИЙ ІНСТИТУТ**

Кафедра загальновійськових дисциплін

ЛЕКЦІЯ 6

Навчальна дисципліна: “Історія війн та воєнного мистецтва
(у т.ч. історія українського війська)”

Блок змістових модулів 1. Воєнне мистецтво у війнах I-III поколінь

Змістовий модуль 1.2. Воєнне мистецтво у війнах II покоління

**Тема 6. Воєнна організація і воєнне мистецтво козацького війська України
в XVI-XVIII ст.**

Харків

Зміст

I. Вступ.

II. Основна частина.

1. Козацтво як історичне явище. Запорізька Січ. Озброєння і бойові засоби українського козацького війська.
2. Воєнна організація реєстрового козацького війська України в XVI-XVIII ст.
3. Воєнне мистецтво українського козацького війська.

III. Заключна частина.

Література:

1. Історія війн та військового мистецтва – Харків, 2007, 2010, 2012.
2. Строков А.А. Історія воєнного мистецтва у 3-х томах, т.І., К.: - 1995.
3. Меринг Ф. Нариси з історії війн и воєнного мистецтва. –К.: 1997.
4. Сунь-Цзи „Мистецтво війни” . Трактати., К.: 2007.
5. Макіавеллі „ Про воєнне мистецтво”,- К.: - 1999.
6. Світова мережа Internet.

1. Козацтво як історичне явище. Запорізька Січ. озброєння і бойові засоби українського козацького війська.

Однією з найбільш яскравих та самобутніх сторінок в історії України є історія козацтва. Українське козацтво - це і великий досвід національного військового будівництва і воєнного мистецтва. Знання історичного досвіду козацтва дозволяють глибше враховувати національні особливості, традиції народу у розвитку сучасних Збройних Сил України.

Історія збройних сил України веде походження з часів Київської Русі, але розвиток їх був зупинений спочатку литовським завоюванням, а потім включенням до складу польсько-литовської держави - Речі Посполитої. Пригнічений стан українського народу у складі іноземної держави позначився на особливостях військової організації, розвиток якої йшов одночасно у двох напрямках.

Відносно походження козацтва в сучасній науці існує дві головні точки зору. Перша, традиційна, зводиться до того, що козацтво складається значною мірою стихійно, як народне військо з людей різного соціального походження і майнового стану. Їх збивала до купи любов до війни, бажання "погуляти в степу", Здобути слави та здобичі, надихала мета протидіяти татарській навалі на прикордонні області. Сама назва "козак" була запозичена із тюркського середовища, де "кай-сак" означало "легков'ючний", тобто легкоозброєний вершник.

Друга точка зору базується на визнанні більш глибоких історичних коренів козацтва, яке виникло набагато раніше, ніж про це свідчать історичні джерела. після підкорення руських князівств монголами, останніми була встановлена "людська десятина", згідно з якою до служби у монгольському війську залучались чоловіки слов'янського походження, один з десяти. З них формувались допоміжні відродді легкої кінноти. Вони згадуються у відомостях про війну між ханом Золотої Орди Берке та ханом Синьої Орди (Середня Азія) Хулагу. Згодом легка кавалерія з підкорених народів почала зосереджуватись головним чином на межах ординських володінь, виконуючи обов'язки прикордонної варти. Показово, що на межах золотоординських володінь розміщені чотири області, де козацтво виникає історично, без допомоги і втручання держави: по р. Яіку (сучасна р. Урал) - на кордоні з Синьою Ордою, на р. Тереку - на кордоні з мусульманськими державами Закавказзя (гребінські козаки), в Нижньому Подонні (донські козаки) та в Подніпров'ї (запорізькі або дніпровські козаки) - на кордонах з Кримським ханством. Після розпаду Золотої орди зв'язок між центральним урядом та прикордонними формуваннями припинився і козаки повинні були далі самі дбати про себе. Переважно військовій побут та зневага до землеробства ще довго відрізняли козаків від інших верств населення. Безумовно, вони не утворювали замкненої структури, розселялись по різних місцевостях, поповнялись за рахунок рухомих елементів та втікачів, але не втрачали головне надбання - військову організацію та навички професійних вояків.

Одни з перших відомостей про українських козаків датуються 1489 р., коли в авангарді польсько-литовського загону, що переслідував татар, зруйнувавши Поділля, діяли козаки, як знавці татарських заходів та слідопити. Навряд чи таким чином згадали би добровільні підрозділи з місцевих мешканців та напівбандитські формування. Козаків починають виділяти у особливий соціальний стан. Вже як особлива соціальна верства населення козаки фігурують в уставній грамоті Великого князя Литовського Олександра, датованій 1499 р., де встановлювались розміри податків з осіб, що проїздили через Київ. Водночас литовський уряд неодноразово намагався залучити козаків до військової служби на засадах найманства. Видатний литовський полководець того часу князь Острозький визнавав велику обізнаність козаків у діях проти татар, у складі військ яких переважала легка кіннота з властивими їй засобами бойових дій. Наведені данні свідчать про те, що козацтво являло собою певну військову структуру, що мала сталі організаційні засади, систему керівництва, значний бойовий досвід, а не були випадковими угрупованнями "шукачів пригод".

2. Воєнна організація українського козацтва у XVI - XVII ст.

Збройні сили України у XVI ст. склались із власних загонів - "почоту" великих землевласників, найманих загонів державних урядовців та нікому не підвладних козацьких формувань. Мета литовського уряду полягала в тому, щоб створити надійний захист південних кордонів за рахунок перетворення козацької вільноти на постійне військо. Вже в 1524 р. державні урядовці Полозович та Кмітич одержали наказ сформувати у Києві козацький загін. Козаки повинні були одержувати платню грошима та сукном для одягу. Справу не було доведено до кінця внаслідок затримок у фінансуванні. Згідно з Універсалом польського короля Сигізмунда Августа козаки, що наймалися на службу, одержували 10 злотих на рік та сукно для одягу. Вони підпорядковувались коронному гетьману, який призначав їм "старшого і суддю". Набраний загін звався "урядовими низовими козаками". Це була перша спроба розділити козацтво.

В 1583 р. король Стефан Баторій запровадив особливий список козаків-службовців - реєстр, до якого було включено лише 6 тисяч козаків. Реєстрові козаки визнавалися вільними, тоді як інші автоматично перетворювались на посполитих, тобто кріпаків. Організаційно реєстрові козаки розподілялись на 6 полків, котрі одержували назву за місцями квартирування: Черкаський, Київський, Білоцерківський, Корсунський, Чигиринський та Переяславський. Полк складався з сотень, сотні - з околиць, околиці - з рот. Полки мали земельну власність з поселеннями, які розподілялись згідно з рангом або чином серед старшини. Всі реєстровики одержували платню грошима та сукном. На чолі реєстрового війська стояв Коронний Гетьман та Генеральна Старшина, на чолі полків - полковники та полкова старшина. Головним осередком реєстрових стало м. Чигирин, під шпиталь виділено м. Трахтемирів з монастирем та суміжними землями. В м. Батурині розміщувався козацький

судовий трибунал. Козаки повинні були тримати гарнізон у Трахтемирові та постійну сторожу з двох тисяч вояків в степу, за дніпровськими порогами.

На чолі виконавчої влади стояв Гетьман, що призначався королем, тоді як інша старшина вважалась виборною. Рішення важливих питань зосереджувалось в руках Ради старшин. За відсутністю Гетьмана його обов'язки виконував тимчасовий Наказний Гетьман. До Генеральної Старшини входили: возний, суддя, писар, підскарбій, осавули, хорунжий та бунчужний. Полкову старшину складали полковник, обозний, осавули, суддя, хорунжий, писар. Керівництво сотні здійснювали сотник, осавул, хорунжий та писар. Околицю або курінь очолював курінний отаман, по селам були сільські отамани. Польській уряд забезпечував реєстрове військо вогнепальною зброєю, боєприпасами та одягом, але утримувався від надання йому гармат.

Для українського козацтва реформа Стефана Баторія мала велике значення. Саме з цього часу починається фактичний розподіл козаків на городових або реєстрових та низових або запорізьких. Ті козаки, що не потрапили до реєстру, головним чином незаможні, в більшості не погодились з перспективою бути залученими до стану кріпаків і зосередились за дніпровськими порогами, на землях, що фактично не підпадали під юрисдикцію польського уряду.

За дніпровськими порогами поступово складається особлива військова структура, що відома під назвою війська запорізького або "вельможного Кошу славних низових козаків". Ядром низового товариства і водночас його столицею була Січ, в розумінні захищеного штучними оборонними спорудами місця проживання. Відомо, що Січ вісім разів переносилась з місця на місце, найбільш відома Січ на о. Хортиця в межах сучасного м. Запоріжжя. Структурно та територіальне Січ розподілялась на 38 куренів, які водночас були основними тактичними підрозділами війська. Ймовірно, що спочатку куренів було менше. Вони прозивалися за назвами місцевостей, звідки походили їх мешканці або за прізвиськами ватажків-засновників. Встановленої чисельності куренів, як і усього війська запорізького, не існувало. З історичних джерел відомо, що в 1534 р. запорожців було не більше 2-х тисяч осіб, в 1657 р. - близько 5 тис. осіб. На початку XVIII ст. на Січі перебувало 10-12 тисяч козаків. Самі козаки стверджували, що на Січі немає ніяких списків особистого складу, кожен козак вільний будь-коли з'являтися на Січі чи покидати її.

На чолі Січі стояв Кошовий отаман, який поєднував в своїх руках військову, адміністративну, судову та духовну владу. Всі керівні посади були виборними, а повноваження любого посадовця могли бути припинені загальними зборами. Не зважаючи на великі "вільності" в мирний час, в період бойових дій підтримувалась сувора дисципліна. Військо запорожців складалось із піхоти, кінноти та артилерії. В мирний час воно розподілялось на три частини: одна складала постійний гарнізон Січі, друга знаходилась на постах-"сторожах" у степу, третя - займалась господарськими справами. Сучасники відзначали особливо високі якості запорізької піхоти.

Судячи з наявних відомостей, козаки найчастіше пересувалися верхи, адже саме такий засіб був найбільш ефективним у протиборстві з рухливими татарськими загонами-чомбулами, а під час битви спішувались і вели бойові дії

у піхотних врядуваннях. За умов відкритої місцевості піхота вмiло використовувала метод окопування, коли надзвичайно швидко створювались окопи-шанці. впираючись на них, стрільці вдало діяли як проти ворожої піхоти, так і проти кавалерії. Для цього кожен козак в поході був повинен мати лопату та сокиру, а також мотузку, ланцюги та т.п.

Озброєння піхотинця і вершника були майже тотожними і складались з однієї або декількох рушниць, пари пістолів, шаблі, списа, келепа, лука з стрілами, великого ножа або кинджала. Більшість зброї козаки здобували у походах, пишались нею і завжди утримували в повному порядку. Рушниця переносилась за спиною, пістолі знаходились за поясом або у шкіряних кобурах на боках. Шаблі були не дуже криві і не надто довгі (в середньому близько 90 см), але добре загострені. Списи вироблялись з легкого дерева і мали довжину близько 3.5 м. На одному кінці ратища було залізне вістря, на іншому - ремінна петля, яка одягалась на ногу та дозволяла утримувати спис під час удару. Використання козаками лука та стріл, якими вони володіли дуже добре, засвідчено до середини ХУІІІ ст.

Гармати здобувались у походах, адже власного виробництва не існувало. Відносно легкі гармати, вагою 6-7 „пудів“, пересувались разом з військом і використовувались і в наступі і в обороні. В 1597 р., під час повстання Северина Наливайко, коли козаків поляки оточили біля м. Лубни на Полтавщині, козаки встановили гармати за звичаєм по кутах табору, а також на штучному підвищенні у центрі, звідки вони тримали під вогнем усі підступи до табору.

В походах козацьке військо пересувалось "табором" - піхоту з обох боків оточували вози, на яких перевозились припаси, гармати, військово майно і які в разі потреби використовувались як штучні оборонні споруди. Авангард і ар'єргард похідного врядування складала кіннота. Невеликі загони вершників просувались також по боках, на відстані прямого зору. Їх завдання полягало у своєчасному виявленні ворога і попередженні командування. Військо рухалось поволі, переважно вночі, зупиняючись на день у глибоких яругах чи у чагарнику. під час руху завжди вживали обережних заходів, не розпалювали багать, не дозволяли іржати коням, розмовляли між собою впівголоса. Ці і заходи дозволяли непомітно наблизитись до ворога та займати зручні для бою позиції.

Ставши навпроти неприятеля, козаки деякий час обстрілювали його з гармат і рушниць, маючи на меті порушити бойові врядування. Практикувалась також "розвідка боєм" - вперед посилались найбільш сміливі та спритні вершники, які кружляючи перед ворогом знущались з нього, підбиваючи до битви. Це дозволяло роздивитись позиції противника і виявити його головні угруповання, щоб скласти план майбутньої битви. Вживались також заходи, спрямовані на психологічний тиск на ворога, внесення безладдя в його стан. Наприклад, вночі козаки підкрадались до ворожих позицій і пускали ракетно-блазнихи, що рвалися з великим шумом та спалахами, лякаючи коней і вносячи замішання серед вершників. Постійно тримали ворога у напрузі і нічні напади

невеликих загонів, які мали більше психологічне, ніж практичне значення. Добре визнавши позиції ворога та знесиливши його, козаки починали битву.

В бойових умовах піхота шикувалась в лінійне врядування декількома шеренгами, передні шеренги займали найкращі стрільці. Вогонь вівся прицільно та безупинно, функція стрільців останніх шеренг полягала у зарядженні рушниць, котрі передавались у передні шеренги, забезпечуючи таким чином безперервність стрільби. Козацька кіннота могла діяти *лавою* або розгорнутим по фронту врядуванням, *триангулою* - врядуванням у вигляді трикутника, звернутого до ворога гострим кутом, або *батовим* врядуванням - тришеренговим шиккуванням, рахуванням на оборону. Легка козака кіннота виконувала обхідні маневри і стрімко переслідувала відступаючого противника.

В поході кіннота рухалась сакмою, тобто колоною. Розповсюдженим засобом захисту від ворога був табір - чотирикутний чи круглий ряд возів, розташованих певним чином для захисту війська, яке знаходилося всередині. Щоб улаштувати табір, козаки ставили кілька возів у ряд, скріплювали їх поміж собою залізними ланцюгами, піднявши вгору, мов списи, оглоблі. По кутах табору ставились гармати, між возами робились досить глибокі улоговини, в яких крились стрільці. Іноді підступи до табору захищались ровами та "вовчими ямами".

Для тактики дій запорізького війська було характерним намагання охопити ворога з флангів, водночас, здійснивши обхідний маневр, атакувати з тилу, майстерно використовувати тактичні властивості місцевості де велися бойові дії. Під час бою активно діяли артилерія та стрільці, які зв'язували головні сили противника у центрі. Досить часто використовувався тактичний резерв, котрий до пори до часу приховувався від ворога і атакував в слухну мить. Показово, що атака піхоти супроводжувалась гарматним вогнем, який припинявся тільки тоді, коли вона досягала ворожих врядувань. По свідченням сучасників, козаки рідко відступали з поля битви, а якщо відступали, то робили це швидко і не порушували свої бойові порядки. Щоб уникнути переслідування, козаки вдавалися до степових пожеж, підпалюючи суху траву коли вітер дув в бік переслідувачів.

Національно-визвольна війна українського народу мала під собою дуже складний комплекс економічних, соціальних, національних та релігійних підстав і охопила практично всі верстви населення. На чолі повстання став видатний політичний і військовий діяч Богдан Хмельницький, який походив з української старшини і мав ранг сотника Чигиринського полку. Зпираючись на запорожців та частину реєстрових козаків, переважно Черкаського полку, Хмельницький розумів, що сил обмаль для відкритої сутички з поляками. Тому він заручився підтримкою татарського перекопського мурзи Тогай-бея, тим самим забезпечивши собі міцний тил і придбавши значну кількість легкої кінноти.

Коронний гетьман Михайло Потоцький щоб заподіяти поширенню повстання послав на Запоріжжя значний військовий загін, до якого входило 5 тисяч реєстрових козаків та 1,5 тисячі драгунів та найманої піхоти. Хмельницькому вдалося перетягнути на свій бік реєстрових на чолі з

полковником Філоном Джалалієм. Головні події відбулись в травні 1648 р. під Жовтими Водами. Раптово опинившись в чисельній меншості, поляки вдалися до козачого засобу створення укріпленого табору з возів, рахуючи оборонятись доки не підійде підкріплення. В цій ситуації тактика Хмельницького полягала в щільній облозі табору, безперервному обстрілі та приступам з усіх боків. Перебування у постійній напрузі знесиловало поляків і вони почали відступ, використовуючи "рухомий табір". Відрядивши татар Тогай-бея для переслідування поляків, Хмельницький з козаками здійснив обхідний маневр і зробив засідку в місцевості Княжі Байраки, де 15 травня, вміло використавши переваги своєї позиції, атакував польський табір коли він опинився у глибокій ярузі. Характер місцевості звів на нівець перевагу поляків в гарматах і дозволив козакам згори тримати під обстрілом весь табір. Поляки були розгромлені. Не гаючи часу. Хмельницький попрямував до Чигирин, де знаходився другий загін поляків під керівництвом Стефана Потоцького і Польного гетьмана Калиновського. Козаки мали чисельну перевагу, але поступалися в озброєнні, зокрема у гарматах. Тому Хмельницький примусив ворога битися у незручних для нього умовах. В дефіле під м. Корсунь він перетнув шлях полякам. У вузькій зоболоченій долині, обмеженій з боків високими пагорбами, козаки перекопали дорогу і зробили засіку, запрудивши перед тим декілька струмків. У трясовині, на яку перетворилась місцевість, поляки втратили можливість просуватись вперед чи повернути назад і були вщент розгромлені.

У вересні 1648 р. військо Хмельницького зустрілось з новими силами поляків, налічувавшими до 120 тисяч осіб, біля с. Пилявці. Хмельницький обрав позицію на правому березі р.Пилявки, на пагорбах серед боліт, ставків, ярів та яруг, захистивши себе таким чином від флангових охоплень. На північ від українського табору знаходилась гребля через річку, по якій проходив шлях на м. Костянтинів. Хмельницький наказав збудувати біля греблі редут, вважаючи, що поляки будуть атакувати в цьому напрямку. Так і сталось. Ледве влаштувавши свій табір на заболоченій низовині лівого берега річки, поляки почали наступ через греблю. Вони тричі захоплювали редут і тричі були вимушені залишити його. Така впертість пояснюється тим, що поляки намагались використати свою перевагу у важкій кавалерії на відкритій місцевості. Нарешті вони захопили редут і почали переправу через греблю панцирної кінноти. Назустріч їм Хмельницький кинув татар та кінних козаків. Водночас артилерія зосередила вогонь на греблі, а піхота почала атаку на редут і захопила його. Польська важка кавалерія була відокремлена від основних сил. На заболочених луках та у яругах були знищені волинський, сандомирський полки шляхетського ополчення та королівські гусари Переслідувані козаками, поляки відступили до свого табору, але зрозумівши, що не зможуть оборонити його, залишили укріплення і захищаючись попрямували на м. Костянтинів. В цей час, значний козачий загін під командуванням Максима Кривоноса здійснив обхідний маневр і перетнувши річку на схід від греблі атакував польські підрозділи з флангу. Поляків охопила паніка і вони почали розбігатись

хто куди був ладен. В руках повстанців опинилось більше 120 тисяч возів обозу і майже вся артилерія.

В битві під Пилявцями Хмельницький продемонстрував свої видатні військові здібності: він спромогся вимусити противника почати бій у незручній для нього місцевості, відрізати і знищити найбільш боєздатну частину польського війська - панцерну кінноту, завдати флангового раптового удару і здійснити стрімке переслідування.

Влітку 1649 р., в битві під Збаражем, Хмельницький використав принцип зосередження сил на напрямку головного удару. Поляки вишикувались в лінійному врядуванні. Центр займала польська і наймана німецька піхота глибиною у 5-8 шеренг, фланги прикривала кіннота. Хмельницький, користуючись перевагою у кінноті, вирішив головний удар нанести на правому фланзі, де була зосереджена добірна королівська кавалерія під керівництвом канцлера Оссолинського, водночас скувавши центр ворожого врядування фронтальною атакою піхоти. Козацька кіннота разом з татарами відкинула королівську кавалерію і, просуваючись по тилах ворога, нанесла удар по лівому флангу. Поляки зазнали великих втрат і фактично опинились у оточенні. Повному знищенню королівського війська зашкодило те, що король Ян Казимір підкупив татар, виплативши їм 400 тисяч талерів, і вони самовільно припинили бойові дії.

В цілому, в ході визвольної війни Б. Хмельницький зарекомендував себе як видатний майстер стратегії і тактики. Він вільно орієнтувався в складних міжнародних обставинах, вмів приваблювати союзників та уникати боротьби на декількох фронтах. Саме цим пояснюються його тісні стосунки з кримськими татарами, віковичними ворогами, адже у протилежному випадку вони могли діяти на користь Польщі. Головну стратегічну мету Хмельницький бачив у знищенні противника, тому завжди прагнув до вирішальної битви. Слід зауважити, що у більшості європейських війн в цей час панувала стратегія "витискання" ворога шляхом перетинання його комунікацій.

В тактиці ведення бойових дій Хмельницький використовував різноманітні засоби, що базувались, з одного боку, на традиційних козачих звичаях, з іншого - на здобутках європейського воєнного мистецтва.

Таким чином, для тактики дій українського козацького війська було характерним намагання охопити ворога з флангів, водночас, здійснивши обхідний маневр, атакувати з тилу, майстерно використовувати тактичні властивості місцевості де велися бойові дії. Під час бою активно діяли артилерія та стрільці, які зв'язували головні сили противника у центрі. Досить часто використовувався тактичний резерв, котрий до пори до часу приховувався від ворога і атакував в слухну мить. Показово, що атака піхоти супроводжувалась гарматним вогнем, який припинявся тільки тоді, коли вона досягала ворожих врядувань. По свідченням сучасників, козаки рідко відступали з поля битви, а якщо відступали, то робили це швидко і не порушували свої бойові порядки. Для уникнення переслідування, козаки вдавалися до степових пожеж, підпалюючи суху траву коли вітер дув в бік переслідувачів.

Як ми бачимо військова організація і воєнне мистецтво українських козаків відрізнялись від загальноєвропейської традиції, але брали від неї найкраще, те, що підходило до умов України.

Лекцію розробив:

Начальник кафедри загальновійськових дисциплін

полковник

Станіслав КОРОЛЬОВ

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО
ВІЙСЬКОВО-ЮРИДИЧНИЙ ІНСТИТУТ**

Кафедра загальновійськових дисциплін

ЛЕКЦІЯ 7

Навчальна дисципліна: “Історія війн та воєнного мистецтва
(у т.ч. історія української державності)”

Блок змістових модулів 1. Воєнне мистецтво у війнах I-III поколінь

Змістовий модуль 1.2. Воєнне мистецтво у війнах II покоління

**ТЕМА 7. Воєнна організація і воєнне мистецтво європейських армій
в XVII-XVIII ст.**

Харків

Зміст

I. Вступ.

II. Основна частина.

1. Загальні принципи формування та організації збройних сил країн Європи у XVII-XVIII ст.
2. Збройні сили Російської держави у XVII-XVIII ст.
3. Війни і воєнне мистецтво в XVII-XVIII ст.

III. Заключна частина.

Література:

1. Історія війн та військового мистецтва – Харків, 2007, 2010, 2012.
2. Строков А.А. Історія воєнного мистецтва у 3-х томах, т.І., К.: - 1995.
3. Меринг Ф. Нариси з історії війн и воєнного мистецтва. –К.: 1997.
4. Сунь-Цзи „Мистецтво війни” . Трактати., К.: 2007.
5. Макіавеллі „ Про воєнне мистецтво”,- К.: - 1999.
6. Світова мережа Internet.

1. Загальні принципи формування та організації збройних сил країн Європи у XVII-XVIII ст.

Нідерландська буржуазна революція, зокрема воєнна реформа Мориця Оранського і зміни в засобах формування та складі збройних сил, склали великий вплив на подальший розвиток військової організації і військового мистецтва в Європі. Швидке зростання значення вогнепальної зброї в веденні бойових дій наочно продемонструвало неефективність глибоких піхотних врядувань, оскільки вони значно обмежували кількість активних стволів а щільність шиків приводила до невиправданих втрат. Тенденція до розгортання стрілецьких врядувань по фронту з метою збільшення зони поразки від залпового вогню, що проявилась вже в нідерландському бойовому порядку, передбачала, перш за все, підготовленість особового складу. Від стрільців, що розміщувались майже впритул один до одного, вимагалась повна синхронність рухів та чіткість відлагодженого механізму. Цього можна було досягнути лише регулярним навчанням, що було практично неможливо за існуючих засобів формування збройних сил на основі кондотьєрських підрозділів. Кондотьєрські загони, що склались з професіоналів, були схильні діяти за сталими шаблонами, покладались більше на власний досвід і виявились нездатними пристосуватись до вимог часу. Сформульована М. Оранським теза "Чим менше солдат та більше командирів, тим краще вони навчені" стала провідною в системі бойової підготовки і поліпшення якісного складу військ за Нового часу.

Однією з перших до нових засобів формування збройних сил перейшла Швеція. Вже за часів короля Густава I (1523-1550 рр.) практикувались обмежені рекрутські набори з мешканців різних провінцій країни. В цілому перехід від тимчасового використання найманих загонів до постійної регулярної армії відбувся в ході воєнної реформи короля Густава II Адольфа (1611-1632 рр.), одного з найвидатніших полководців того часу. Остаточно нові принципи формування збройних сил були закріплені законодавством наприкінці XVIII ст.

Регулярна армія Швеції складалась з трьох частин: 1) підрозділів на основі військової повинності за адміністративно – територіальним принципом; 2) станового представництва; 3) найманців.

Всі землі в країні, що оброблялись, були поділені на ділянки (індельти), селянські господарства кожної індельти повинні були надавати і утримувати за свій рахунок одного солдата, обмундирування та озброєння якого брала на себе держава. Індельти утримували також офіцерський склад.

За становими ознаками формувались загони дворянської кавалерії і командний склад військового флоту.

Вербування найманців відбувалось головним чином за межами держави, переважно в Данії та Північній Німеччині, на індивідуальній основі. Вступити до лав шведської армії міг кожний бажаючий, що відповідав вимогам до фізичного стану. Він укладав з наймачем (державою) угоду, в якій був обумовлений термін служби, розміри платні та інші питання і одержував повне

державне забезпечення – одяг, зброю, харчування, помешкання і т.п. Звичайно, це коштувало значно дорожче в порівнянні з використанням кондотьєрських загонів, проте армія, сформована таким чином виявлялась більш дисциплінованою, керованою, позбавленою корпоративного духу і, найважливіше, цілком здатною до навчання. Завдання бойової підготовки цілком покладались на командний склад, чисельність якого значно збільшилась і який одержував велику грошову платню. Навчання військ займало багато часу і базувалось на суворій системі покарань, в тому числі і тілесних. Від солдата вимагалась повна покора і бездоганне виконання наказів. До того ж, формуючи постійну регулярну армію, держава мала змогу визначати кількість і співвідношення видів військ.

Наймані підрозділи розділялись на постійні, які в мирний час утримувались за рахунок держави, та тимчасові, що існували лише впродовж війни.

Лише зі шведів вербувався лейб-гвардії піхотний полк, який був дислокований в столиці і являвся школою підготовки командного складу для армії.

Кожен полк індельти складався з 8 рот. Рота мала 144 рядових та 16 осіб командного складу (капітана, 1-2 лейтенантів, 1-2 прапорщиків, 5 унтер-офіцерів, 6 капралів) і ділилась на 6 дивізіонів по 24 рядових на чолі з капралом. Два дивізіони були озброєні піками, інші – рушницями. В мушкетерських дивізіонах було 22 стрільця і 2 гренадери (метальника ручних гранат - "гренад", які являли собою невеликі ядра з порохом та запальним гнітом). Таким чином в роті налічувалось 84 мушкетери, 48 пікінерів та 12 гренадерів.

Чотири роти зводились в батальйон, два батальйони створювали полк загальною чисельністю 1 200 осіб, 2 полки складали бригаду.

На озброєння шведської армії з 1692 р. був прийнятий полегшений мушкет з ударно-кремінним замком, вагою до 5 кг, калібром 20,04 мм і далекобійністю 225 м. Він використався без підсішок і згодом одержав довгий, до 50 см, багнет з трубкою для насаджування на ствол. Мушкетери крім того мали ще шпагу, а пікінери були оснащені пікою довжиною до 5,8 м. Поява багнета зробила підрозділи пікінерів зайвими і вони згодом були ліквідовані.

Кавалерія складала приблизно третину армії. Відповідно до характеру озброєння, вона розподілялась на важку – кірасирів (від короткого захисного панцира – кіраси) і легку – драгунів, які навчались діяти і в піхотних врядуваннях. Вершники були озброєні палашами та пістолетами, драгуни ще мали карабіни. Основною тактичною одиницею був ескадрон з 125 осіб.

Велика увага приділялась артилерії, в Швеції, раніше ніж в інших країнах, гармати почали відливатись з чавуну. Густав II Адольф вперше запровадив легку артилерію, яка пересувалась зусиллями людей і могла використовуватись безпосередньо в бойовому врядуванні піхоти. Кожен полк отримав 2 легкі гармати. Артилерія почала розподілятися на важку (облогову), середніх калібрів (польову) та легку (полкову).

Шведський досвід формування збройних сил на основі індивідуального найманства, а також організаційна структура військ вже до кінця XVIII ст. були запозичені більшістю країн Європи.

2. Збройні сили Російської держави у XVII-XVIII ст.

Дещо інша мобілізаційна система була прийнята в Російській державі. Період "смутного часу" та боротьба з шведсько-польською інтервенцією остаточно продемонстрували всі недоліки існуючої військової організації на основі сполучення стрілецьких формувань та маєткового дворянського ополчення. Вже за часів першого царя з династії Романових – Михайла були зроблені перші кроки по запозиченню європейського досвіду. В 1632 р. було прийнято рішення про формування двох регулярних солдатських полків з "дітей боярських", але, оскільки це не одержало належного відгуку з боку дворянства, до полків стали записувати добровольців з усіх верств населення. Солдат знаходився на державному утриманні і одержував грошову платню в розмірі 5 рублів на рік, а також харчові гроші з розрахунку 1 алтин на день. Головна відміна солдатських полків від стрілецьких приказів полягала в тому, що вони перебували на казарменому стані і багато часу приділяли бойовій підготовці. Проте, в мирний час солдатські полки могли тимчасово розпускатись по домівках. Служба була довічною.

За два роки з добровольців було сформовано 6 полків, чисельністю 1 600 рядових та 176 осіб командного складу кожний. Полк складався з 8 рот. В кожній роті повинно було бути 120 стрільців та 80 пікінерів, капітан, поручик, прапорщик, три сержанти, шість капралів, квартирмейстер, каптенармус, під'ячий (писар) та три барабанщики. Стрільці були озброєні мушкетами та шпагами, пікінери мали холодну зброю та довгі піки. В середині XVII ст. на озброєння надійшли ручні гранати – гренати, вагою від 1 до 5 фунтів (400 г в фунті), і в солдатських полках були створені гренадерські роти.

В 1632 р. був створений регулярний кінний рейтарський полк з 12 рот, по 200 осіб кожна, на чолі з ротмістрами. Рейтар мав захисне спорядження у вигляді металевої кіраси і був озброєний карабіном, двома пістолетами та шаблею. Пізніше почали формуватись підрозділи легкої кавалерії – драгунські полки.

Згодом вжиті заходи було визнано недостатніми, а формування підрозділів на добровільних засадах – хибним. До 1660 року уряд здійснив три загальнодержавні рекрутські набори з розрахунку 1 особа з 25 господарств, що дозволило збільшити чисельність постійних регулярних формувань до 60 тисяч осіб. Набрані солдати служили довічно, вони мали повне державне забезпечення, а за їх родинами зберігалися земельні ділянки. Замість померлого солдату до служби притягався хтось з його родичів. В 1680 році було встановлено постійне існування 41 солдатського та 26 рейтарських полків. Командний посади в підрозділах "нового ладу" спочатку займали переважно

іноземці, згодом збільшується чисельність офіцерів з росіян, особливо в середній та нижчій ланках. В 1677 році в документах згадується один з перших російських генералів – командир московського солдатського полку генерал-майор Огей Олексійович Шепелєв.

В середині XVIII ст. була запроваджена територіальна, розрядна система організації збройних сил. Вищою організаційною та тактичною одиницею в військах було визнано розряд – адміністративний округ на чолі з воєводою або окольнічим, на базі якого створювався розрядний полк – праобраз майбутнього корпусу. Він складався з солдатських, рейтарських, драгунських, стрілецьких полків та місцевої дворянської маєткової кінноти. Наприклад, до складу Белгородського розрядного полку входили 7 солдатських, 3 рейтарських, 5 драгунських полків, стрілецький приказ (полк) та маєткове ополчення з двох тисяч кінних дворян.

Імператор Петро I в 1705 р. остаточно запровадив рекрутську систему формування збройних сил. До служби притягались здорові чоловіки у віці до 32 років з податних верств населення – чорносошних (державних), поміщичих, монастирських селян та міщан. Відповідно до кількості населення, кожна адміністративна одиниця – уїзд повинна була надати встановлену кількість рекрутів, персональний склад визначався жеребкуванням або рішенням місцевого органу самоврядування. До кінця XVIII ст. рекрутів постачали лише великоросійські губернії, потім система була поширена на Україну та Білорусь. В 1795 р. довічний термін служби було змінено на 25-річний для росіян та 15-річний для українців. Уряд заохочував формування підрозділів на засадах земляцтва, що робило їх більш згуртованими та стійкими. Без особливих змін рекрутська система в Російській імперії існувала до 1874 року. З середини XVII ст. в межах Слобідської України були створені п'ять козачих слобідських полків, що правили за легку іррегулярну кінноту в російській армії, доки не були переформовані в гусарські регулярні полки. В першій половині XVIII ст. на Україні існувала ландміліція – поселенні іррегулярні кінні формування для охорони південних кордонів держави.

Піхотний полк мав 2 батальйони 4-ротного складу, загальною кількістю 1487 осіб, з яких 1 120 стройових, 247 нестройових солдат та 120 офіцерів. Гренадерські роти були вилучені зі складу солдатських полків і зведені в окремі піхотні та драгунські гренадерські полки. Після відмови від використання гранат, назва "гренадерські" закріпилась за підрозділами відбірних солдат, пристосованих для багнетного бою. На озброєння піхоти були прийняті фузеї – гладкоствольні рушниці з ударно-кремінним замком. За дальністю пострілу вони поступались мушкетам, але мали приклад для прицільної стрільби і були оснащені багнетом.

В кінноті перевага почала віддаватись драгунським полкам, здатним діяти в кінних та піших врядуваннях. До полку входило 5 ескадронів 2-ротного складу, загальна чисельність полку складала 1 328 осіб. Кожний піхотний та драгунський полк мав по 2 гармати на кінній тязі. В 1712 р. був створений перший артилерійський полк з бомбардирської, шести канонірських та мінерної рот.

Роль школи підготовки офіцерських кадрів тривалий час покладалась на гвардійські полки. В 1690 р. Петро I розділив "потішне військо" на два полки – Преображенський та Семенівський, які і започаткували російську гвардію. Існують данні, що під № 1 в списки Преображенського полку було внесено царського конюха Сергія Бухвостова, пізніше Петро I наказав вилити з бронзи його бюст. Згідно "Табелю про ранги" гвардійські офіцери мали перевагу в два чини перед армійськими.

З початку XVIII ст. основним тактичним підрозділом стала дивізія (або генеральство) в середньому з 9 – 11 полків. Під час Північної війни з Швецією була створена проміжна ланка – бригада з 2 – 3 піхотних або драгунських полків. З 1768 року існували тактичні з'єднання чотирьох родів військ постійного складу – піхотні дивізії з 6 піхотних, 2 кінних полків, артилерійської бригади (20 – 25 гармат) та інженерного підрозділу. Під час війни з Туреччиною в 70-ті роки XVIII ст. вперше були створені армії з декількох дивізій, які виконували самостійні завдання в бойових діях, тоді як в Європі всі підрозділи на театрі війни поєднувались в одну армію.

3. Війни і воєнне мистецтво в XVII-XVIII ст.

Значна коштовність та тривалість підготовки найманих регулярних армій значною мірою обумовили складання стратегії "виснаження", що панувала в Європі до кінця XVIII ст. Головна мета бойових дій полягала в витискуванні противника з території, що він займав, а основним засобом досягнення цілі – постійне маневрування і створення загрози ворожим комунікаціям. Питання про розгром чужої армії взагалі не виникало, польова битва розглядалась не як вирішальний фактор війни, а як лише один з засобів впливу на противника. Глибоке вторгнення на ворожу територію і загрожування його життєво важливим центрам зазвичай не передбачалось з-за великої коштовності та проблем з постачанням. Театр війни був дуже обмеженим, головні дії розгортались навколо великих міст та фортець, тому війни мали переважно кордонний характер. В обороні за основний засіб вважалось розосередження сил на якомога широкому фронті і захист важливих в стратегічному відношенні пунктів.

Обмеженість театру воєнних дій прямо залежала від системи постачання військ, що склалась внаслідок особливого характеру найманих армій. Самозабезпечення за рахунок місцевих ресурсів було практично неможливим, оскільки таїло в собі загрозу морального розкладу та падіння дисципліни. Тому все необхідне для бойової діяльності в польових умовах заздалегідь концентрувалось в централізованих базах постачання - "магазинах" і звідти вже обозами під охороною доставлялось в діючу армію. В середині XVII ст. було остаточно визнано, що війська не повинні віддалятися від магазинів більше, ніж на п'ять денних переходів (близько 100 км). За максимального віддалення застосовувались проміжні пункти постачання, зокрема польові пекарні. Боездатність армій цілком залежала від надійності комунікаційних ліній, вони

виявлялись немов прикутими коротким ланцюгом до магазинів. Це в свою чергу обумовлювало перенесення акценту в бойових діях на постійне маневрування, на намагання поставити ворога в несприятливе становище, перехопити його комунікації та зберегти в недоторканності власні. Виявилось, що успіху можна досягти за мінімальними втратами, тому в цілому складається зневажливе відношення до битви. Врешті речт, перевага починала залежати від дисциплінованості та навченості армій, здатних швидко рухатись і зберігати порядок.

В середині XVIII ст. визнаним майстром маневру вважався прусський король Фридрих II, визнаний одним з провідних полководців того часу. В прусській армії панувала жорстока палочна дисципліна і муштрування. В мирні часи, в поході та в бою солдати, переважно з іноземців, перебували під строгим наглядом та охороною. Фридрих вимагав від офіцерів та солдат безумовного виконання наказів, навіть безглузких. Йому належить вислів, що "... солдат повинен боятися свого капрала більше, ніж ворога". Подібні методи навчання були поширені і в інших країнах Європи, тому серед найманців існувала схильність до дезертирства. Це обумовило складання системи бівуачного базування, коли військові частини розміщувались за межами населених пунктів, в польових таборах – бівуаках, під постійною охороною.

Швидкий розвиток вогнепальної зброї зумовив значні зміни в характері бойових врядувань та тактиці дій. Вже шведський король Густав II Адольф відмовився від глибоких шикунів піхоти в бойових порядках і зробив ставку на масоване використання вогнепальної зброї розгорнутими по фронту підрозділами мушкетерів. Піхота шикувалась переважно в дві лінії батальйонів. В центрі батальйонного врядування ставились всі дивізіони пікінерів, мушкетери склали крила, а на крайніх флангах розміщувались гренадери. Спочатку глибина врядування складала 6 шеренг, згодом зменшилась до 3-4 шеренг. Тобто, шведський батальйон з 576 піхотинців особового складу мав по фронту 96 осіб. Командний склад займав місце по флангах і частково в тилу врядування.

Залповий вогонь мушкетерів з наближенням до противника здійснювався частіше одночасно трьома шеренгами: першою з коліна, другою стоячи, третьою – в проміжок між ними. Кожен батальйон за 6-шеренгового врядування використовував в залпі 200 рушниць. Тривалий вогонь звичайно вівся методом караколь. В цілому, при середній швидкострільності один залп за дві хвилини, виходило 100 пострілів за хвилину на 100 м фронту. Багнетний бій не передбачався, шведські статuti вимагали мушкетера атакувати тримаючи мушкет в лівій, а шпагу – в правій руці.

В бойових порядках кіннота, ескадронами глибиною в три шеренги, розміщувалась на флангах і мала завдання, швидко наблизившись до ворога, атакувати холодною зброєю, не гаючи часу на стрілянину.

Полкові гармати знаходились в проміжках між батальйонами обох ліній або розміщувались перед фронтом; польова артилерія зосереджувалась згідно з задумом командуючого на одному з флангів чи в тилу.

Нові бойові врядування і відповідні зміни в тактиці, започатковані М.Оранським, одержали подальший розвиток в ході загальноєвропейської Тридцятирічної війни (1618 – 1648 рр.), що точилась між імперією Габсбургів (Австрія та Іспанія) та союзними їм католицькими князівствами Німеччини з одного боку і антигабсбургською коаліцією (Франція, Англія, Голландія, Данія, Швеція, Росія, протестантські князівства Німеччини) – з іншого. На початку війни найбільш активну роль в коаліції відіграла Швеція, яку фінансувала Франція.

В вересні 1631 р. біля с. Брейтенфельд неподалік від м. Лейпциг в Саксонії, зішлись шведсько-саксонська армія на чолі з королем Густавом II Адольфом та імперські війська генераліссімуса графа Тіллі. Сили противників були майже рівними, по 32-34 тисячі осіб з кожного боку. Шведська армія складалась зі шведських полків індельти та найманців, мала 117 гармат польової артилерії. В імперських військах переважали іспанські кондотьєрські бригади та було 28 важких облогових гармат.

Тіллі зайняв позицію на невисоких пагорбах, розмістивши в центрі піхоту, що вишикувалась іспанським бойовим ладом, на флангах – підрозділи важкої кінноти. Артилерія була зосереджена в центрі.

Густав II розосередив армію по фронту на три частини: центр, праве та ліве крило; кожна з них мала дві лінії мушкетерів та пікінерів, глибиною в три шеренги кожна. Третю лінію складав піхотний та кінний резерв. Кіннота зайняла позиції по флангах, артилерія була зосереджена в центрі першої лінії].

Наслідком Тридцятирічної війни був остаточний занепад кондотьєрських формувань, перехід до постійних найманих армій та становлення лінійного бойового врядування, оскільки наочно виявились переваги масованого використання вогнепальної зброї в порівнянні з ешелонованими в глибину порядками пікінерів.

З розповсюдженням багнетів, вперше прийнятих на озброєння армії французьким маршалом де Вобаном на початку XVIII ст., і подальшою ліквідацією пікінерів остаточно складається лінійне бойове врядування з піхотою в центрі та кіннотою по флангах. Головний зміст його полягав в максимальному розгортанні по фронту щільних шиків мушкетерів і відповідному збільшенні площі поразки від вогнепальної зброї. Батальйони створювали 2-3 лінії з невеликими інтервалами між собою. Піхота ставала в 3-4 шеренги і вела неприцільний залповий вогонь, ефективний на відстані до 300 кроків, при середній швидкострільності 2 залпи за хвилину. З появою в другій половині XVIII ст. патронного заряджання з казенної частини, швидкість виросла до 4 пострілів на хвилину.

Особливості лінійного бойового порядку полягали в рівномірному розподіленні сил по фронту, з надаванням переважного значення щільності залпового вогню, відсутності виділеного резерву, нездатності до складного маневрування та практично повній відмові від тактичного переслідування. Суттєвим недоліком була тривалість переходу від похідних врядувань до бойових. Вразливим місцем залишалась пряма залежність від стану комунікаційних ліній.

По іншому розгортались події в битві біля м. Полтава на Україні під час Північної війни 1700 – 1721 рр. між Росією та Швецією за оволодіння Прибалтикою. Після перемоги над росіянами під Нарвою, шведський король Карл XII вирішив, що Росія переможена і всіма силами повів наступ на її союзника польсько – саксонського короля Августа II. Август був двічі розбитий, втратив польську корону і ризикував лишитися і саксонської. Тоді Петро I вирушив до Польщі, активно використовуючи глибокі рейди легкої кінноти, спрямовані на порушення ворожих комунікацій. Карл XII склав саксонським королем сепаратну угоду і повернувся до Польщі. В 1707 р. 44-тисячна шведська армія посунула на Україну, проте невдовзі опинилась в скрутному становищі, будучи заблокованою з усіх боків російською легкою кіннотою та козацькими загонами, які створили значні проблеми з постачанням. Надії на надходження поповнення та припасів виявились марними. В квітні 1709 р. Карл XII почав тримісячну безрезультатну облогу міста Полтави. Під Полтаву підійшли російські війська на чолі з Петром I. На момент зіткнення Карл XII мав 36 тисяч шведських військ та 10-тисячний загін гетьмана Мазепи, тоді як у Петра I була 42 –тисячна армія, угруповання українських козаків нового гетьмана України Скоропадського перекривало шлях можливого відступу шведів в західному напрямку.

Залишивши під Полтавою облоговий корпус, Карл XII рушив назустріч Петру I з 30 тисячами війська при лише 4 гарматах, оскільки вимушений був залишити в таборі майже всю артилерію з-за відсутності боєприпасів. Натомість, в розпорядженні Петра I було 72 гармати.

Місце битви являло собою відносно вузьке дефіле між двома лісовими масивами. Петро I наказав побудувати на березі р. Ворскли укріплений табір, а в проході між лісами – польові укріплення – редути, шість з яких були розміщені поперек можливого напрямку просування шведів, чотири – вдовж. Кіннота частково прикривала редути з тилу, частково була зосереджена біля табору.

Битва під Полтавою стала яскравим прикладом лінійної тактики, заснованої на наявності двох ліній стрілецької піхоти. Новими рисами військового мистецтва слід вважати створення штучних перешкод на відстані від зосередження військ, посилені флангові угруповання кінноти з метою охоплення ворога з боків, виділення окремого тактичного резерву.

Деяке вдосконалення лінійного врядування спостерігалось в середині XVIII ст. в прусській армії. Король Фридрих II змінив похідні врядування, наблизивши ширину похідної колони до глибини бойового ладу. На марші прусська армія рухалась паралельними батальйонними колонами і з наближенням до противника швидко шикувалась в бойовий порядок.

Показовим втіленням зіткнення різних тенденцій в веденні бою є битва біля селища Кунерсдорф поблизу м. Франкфурт в Пруссії, що відбулась в ході Семирічної війни (1756 – 1764 рр.) між Росією та Австрією з одного боку та Пруссією – з іншого. Пруська армія в ті часи вважалась найсильнішою в

Європі, а прусський король Фридрих II мав репутацію непереможного полководця.

Командуючий російською армією генерал-аншеф П.С. Салтиков обрав зручну позицію на трьох видовжених височинах, розділених неглибокими балками, схили яких він заздалегідь наказав згладити. Правий фланг примикав до долини р. Одер, лівий обмежувався глибокою яругою. В тилу містились заболочені луки та лісовий масив. За правим флангом був зосереджений кавалерійський резерв та австрійський корпус генерала Лаудона. Перед фронтом були створені польові укріплення – редути і розміщені гармати. Загальна чисельність союзників сягала 56 тисяч осіб.

Король Фридрих II, з 49-тисячною армією, здійснив звичайний для нього фланговий маневр, форсував р. Одер вище за течєю і опинився на лівому фланзі союзників, дещо з тилу. Салтиков наказав розвернути фронт на 180° і, щоб обмежити дії противника, підпалити селище та зруйнувати греблі між озерами.

Битва біля с. Кунерсдорф показова вдало обраною позицією з боку російського командування, стійкістю військ в обороні та прагненням до завершення атаки багнетним боєм, що в той час було нетиповим для європейської традиції. В той же час, шаблонні дії пруського командування, з повною зневагою до особливостей місцевості, привели до великих втрат і не дозволили розвинути початковий успіх. Прусські піхота та навіть кіннота вперто атакували укріплені в інженерному відношенні позиції ні на крок не відійшовши від розробленої заздалегідь диспозиції та знесли самі себе.

Вже в ході Семирічної війни стає помітною тенденція до певного відходу від суцільних лінійних врядувань. В 1769 р. генерал П. Румянцев вперше сформував єгерські команди з найкращих стрільців, які повинні були діяти розсипним ладом і вести прицільний вогонь за умов пересічної місцевості та в межах населених пунктів. Вони оснащувались нарізною зброєю. Пізніше єгерські підрозділи були введені до штату піхотних полків, а згодом – зведені в окремі піші на кінні єгерські полки. Це був перший крок до використання комбінованого тактичного порядку на основі сполучення щільних стрілецьких врядувань та розсипного ладу.

Таким чином, впродовж XVII - XVIII ст. відбулись значні зміни в засобах формування збройних сил і структурі військ, що прямо обумовило напрямок подальшого розвитку військового мистецтва. По-перше, було здійснено остаточний перехід від використання залишків феодальних ополчень та найманих кондотьєрських загонів до формування постійних регулярних армій на основі індивідуального вербування. Це дозволило збалансувати співвідношення різних видів військ і покращити якісний рівень підготовки армій. По-друге, характерні особливості найманих армій сприяли складанню своєрідної стратегії "виснаження" і значно обмежили театр воєнних дій. По-третє, розвиток і удосконалення вогнепальної зброї остаточно перетворили піхоту на ведучий вид війська і сприяли становленню нового бойового врядування – лінійного ладу, який майже на два століття став вирішальним чинником в розвитку тактики бойових дій.

Лекцію розробив:

Начальник кафедри загальновійськових дисциплін
полковник

Станіслав КОРОЛЬОВ

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО
ВІЙСЬКОВО-ЮРИДИЧНИЙ ІНСТИТУТ**

Кафедра загальновійськових дисциплін

ЛЕКЦІЯ 8

Навчальна дисципліна: “Історія війн та воєнного мистецтва
(у т.ч. історія українського війська)”

Блок змістових модулів 1. Воєнне мистецтво у війнах I-III поколінь

Змістовий модуль 1.2. Воєнне мистецтво у війнах II покоління

**Тема 8. Розвиток воєнної організації та воєнного мистецтва
в кінці XVIII-го - XIX ст.**

Зміст

I. Вступ.

II. Основна частина.

1. Розвиток організації збройних сил країн Європи у кінці XVIII-го - XIX ст.
2. Воєнне мистецтво у війнах кінця XVIII-го - 1-ї половини XIX ст.
3. Воєнне мистецтво у війнах другої половини XIX ст.

III. Заключна частина.

Література:

1. Історія війн та військового мистецтва – Харків, 2007, 2010, 2012.
2. Строков А.А. Історія воєнного мистецтва у 3-х томах, т.І., К.: - 1995.
3. Меринг Ф. Нариси з історії війн и воєнного мистецтва. –К.: 1997.
4. Сунь-Цзи „Мистецтво війни” . Трактати., К.: 2007.
5. Макіавеллі „ Про воєнне мистецтво”,- К.: - 1999.
6. Світова мережа Internet.

ВСТУП

Наприкінці ХУІІІ ст. відбулись значні зміни у засобах комплектування збройних сил, що вирішальним чином позначилось на подальшому розвитку воєнного мистецтва в цілому. Спричинила їх буржуазна революція 1789 -1794 рр. у Франції, що спочатку обмежила, а потім зовсім ліквідувала королівську владу, разом з численними феодалними пережитками. Це викликало вкрай негативну реакцію з боку більшості європейських монархій, які вбачали у французьких подіях небажаний приклад для власних країн, і вже в квітні 1792 р. почалась пряма пруссько – австрійська інтервенція проти революційної Франції. Наймана королівська армія залишилась, але вона була не досить численна і світі останніх подій виявилась не дуже надійною, оскільки значною мірою складалась з іноземців, а офіцерський корпус мав монархічні настрої. Тому відразу ж почалось створення "національної гвардії" з активних громадян, а коли цього виявилось недостатнім, було оголошено про формування "національних батальйонів волонтерів" на добровільних засадах з усіх бажаючих. Ці підрозділи відрізнялись революційною свідомістю та патріотизмом, проте були не навченими і не мали бойового досвіду. В перших же боях вони зазнали поразок, оскільки виявились неспроможними протистояти регулярним арміям Австрії та Пруссії. В серпні 1793 р. французький уряд прийняв закон про загальну воїнську повинність, згідно з яким військовий обов'язок повинні були виконувати всі громадяни-чоловіки, що досягли повноліття. Служба була строкова, по її закінченні людина на певний термін зараховувалась в запас і могла бути знову мобілізована в разі необхідності. Держава брала на себе повне утримання солдатів. Вжиті заходи дали про себе знати дуже швидко, вже навесні 1794 р. Франція мала більше ніж мільйонну армію.

1. Розвиток організації збройних сил країн Європи у кінці ХУІІІ - ХІХ ст.

Наприкінці ХУІІІ ст. відбулись значні зміни у засобах комплектування збройних сил, що вирішальним чином позначилось на подальшому розвитку військового мистецтва в цілому. Спричинила їх буржуазна революція 1789 - 1794 рр. у Франції, що спочатку обмежила, а потім зовсім ліквідувала королівську владу, разом з численними феодалними пережитками.

Але, разом із масовою армією виникли нагальні проблеми, що вимагали термінового вирішення. Перш за все, нестача командного складу. В королівській армії займати командні посади було привілеєм дворянства і офіцерський корпус мав замкнений, корпоративний характер. Ліквідація станових перешкод дозволила досить швидко створити мережу військових учбових закладів, шлях до яких було відкрито всім бажаючим, хто володів грамотою. Просування по службовій дробині почало залежати не від знатності походження, а від особистих здібностей та таланту.

Оскільки вищі командні посади на перших порах займали представники "старого" генералітету, з'являється інститут військових комісарів, як цивільних

представників центрального уряду в підрозділах. Вони мали дуже значні повноваження.

Масова армія об'єктивно не мала змоги одержувати все необхідне для повноцінної діяльності в межах централізованої "магазинної" системи постачання, що склалась та була відпрацьована в попередній час. Тому складається *реквізиційна* система постачання, основана на використанні місцевих ресурсів. Продукти харчування та фураж закупались у місцевого населення за твердими цінами безпосередньо в районах дислокування. Новій армії, проникнутій громадянською свідомістю та патріотизмом, не загрожувало масове дезертирство, яке було "ахіллесовою п'ятою" найманих армій, до того ж не прикутість до баз постачання практично не обмежувала театр бойових дій і робила війська більш рухливими та мобільними. Це відразу позначилось на засобах ведення війни.

Змінюється організаційна структура збройних сил. Основними тактичними одиницями стають дивізії, як постійні з'єднання трьох родів військ. До складу піхотної дивізії входять декілька стрілецьких полків, кавалерійський підрозділ, щонайменше дві артилерійські роти (по 12 гармат в роті), інженерна (саперна) рота. Декілька дивізій зводились до корпусу, як вищого тактичного з'єднання. Завдяки сполученню основних родів військ, дивізії та корпуси могли виконувати самостійні тактичні завдання в ході бойових дій. Розширення меж театру війни обумовило створення окремих кавалерійських корпусів, посиленних артилерією на кінній тязі.

Впродовж першої половини XIX ст. більшість країн Європи переходить до формування масових армій на основі загальної військової повинності. Поряд з тим, в Росії до 1874 р. залишається рекрутська система, а Англія та США продовжують традиційно використовувати вербування найманців.

Швидкий розвиток промислового виробництва в середині – другій половині XIX ст. справив великий вплив на удосконалення матеріально-технічного оснащення збройних сил країн Європи. З винаходом в 30-і роки циліндро - конічної кулі почався досить швидкий перехід від гладкоствольних рушниць до нарізних гвинтівок з дальністю пострілу до 2 км. Нарізи у стволах рушниць почали з'являться ще в XVIII ст., але круглу кулю доводилось забивати у канал стволу молотком, що ускладнювало та уповільнювало процес заряджання. Лише з появою нової форми кулі нарізна зброя набула широкого поширення. У Франції на озброєння надійшла гвинтівка системи Шаспо з дальністю пострілу до 1,8 км. В Пруссії користувались гвинтівкою конструкції Драйзе, далекобійністю 1,1 км. В Росії, після воєнної реформи 1874 р., на озброєння поступила гвинтівка системи Бердана, удосконалена російськими військовими інженерами Горловим та Ганіусом. Вона одержала прицільну планку для стрільби на відстані до 1 км, а взагалі куля з неї зберігала вбивчу силу до 2 км. Гвинтівка була розрахована на 10 прицільних пострілів на хвилину.

Темпи переозброєння прямо залежали від рівня промислового розвитку і виявились далеко не однаковими в різних країнах. В середині XIX ст. у Франції

та Англії нарізну зброю одержали 50-60% піхоти, тоді як в Росії цей відсоток дорівнював лише п'яти.

Нарізні гармати з дальністю пострілу до 3,5 км з'являються в артилерії. Пруссія першою в Європі перейшла на сталеві литі гармати і за цим показником значно випереджала інші держави. В Пруссії переважний розвиток отримала артилерія великих калібрів, тоді як в інших країнах головна увага приділялась гарматам малих та середніх калібрів.

Відповідно до вимог часу змінюються підходи до тактики оборонних дій. З удосконаленням засобів поразки виникає нагальна потреба в розвитку польової оборони. Зі збереженням відомих з попереднього часу земляних штучних укріплень – редутив, флешів, люнетів, з'являються групові окопи – ложементи, котрі вже утворюють лінію оборони. Збільшуються вимоги до інженерного обладнання артилерійських позицій та захисток для піхоти. Оборона починає ешелонуватись в глибину і в деяких випадках сягає 1,5 – 2 км.

Потреба до взаємодії різних видів війська на полі бою обумовила поліпшення організаційної структури підрозділів. В Росії, Пруссії, Австрії вищими тактичними з'єднаннями вважались корпуси. Наприклад, корпус російської армії складався з трьох піхотних, кавалерійської, артилерійської дивізій та саперного батальйону. В Англії та Франції вищими тактичними одиницями залишались дивізії; у Франції створення корпусів вважалось доцільним тільки під час війни.

Технічне переоснащення військ, зокрема удосконалення засобів поразки, об'єктивно вимагало змін у сталих бойових врядуваннях, але ці проблеми вирішувались досить повільно, що викликало протиріччя між тактико-технічними властивостями нової зброї та пануючими формами та засобами ведення бою.

Починаючи з 40-х рр. XIX ст. в більшості країн Європи та США швидких темпів набуває будівництво залізниць. Це створює якісно нові можливості щодо мобілізаційних заходів, зосередження військ та їх постачання. В той же час, поширення телеграфних сполучень сприяє удосконаленню керівництва військами на великому театрі бойових дій. Все це позначається на розвитку військового мистецтва.

2. Воєнне мистецтво у війнах кінця XVIII-го - 1-ї половини XIX ст.

Помітні зміни в традиційній для початку Нового часу стратегії "виснаження" відбуваються під час російсько-турецьких війн 1768 -1774 рр. та 1787 - 1791рр. Генерал, згодом фельдмаршал, П.А. Румянцев одним з перших відмовився від визнаної кордонної стратегії, що базувалась на необхідності рівномірного розподілу військ на театрі війни та захисті переважно ключових пунктів і головних комунікаційних ліній, і перейшов до максимальної концентрації сил та засобів на важливішому напрямку, вважаючи, що рішуча перемога можлива лише внаслідок наступальних дій. В тактиці він вдався до розосередження лінійних врядувань по фронту на дивізійні чи полкові колони

та каре, прагнучи до глибокого обхвату ворога з флангів, використовуючи концентричні удари з декількох напрямків по вузловому пункті позиції противника. Бойові врядування у вигляді каре відрізнялись тактичною маневреністю і були здатні до наступу і оборони.

Яскравим прикладом є битва між російською та турецькою арміями при Кагулі в пониззі Дунаю 21 липня 1770 р.

Подальший розвиток наступальна стратегія одержала в діяльності А.В.Суворова. Він практично започаткував в воєнному мистецтві підхід до вирішальної битви як до головної цілі бойових дій, неодноразово довівши, що перемога може бути досягнута не безупинним маневруванням, а прямим і рішучим наступом. Концепція А.В. Суворова полягала в надзвичайно швидкій концентрації сил на потрібному напрямку і спрямованості потужного удару на ключовий пункт позиції противника. Велике значення він надавав переслідуванню розбитого ворога, як необхідній заключній стадії битви, образно висловившись, що "... надрубаний ліс швидко зросте".

Яскравим прикладом вмілого тактичного вирішення завдання є битва з турецькою армією на р. Римник в 1879 р.

Не навченість масових армій та відсутність бойової злагодженості робили неможливим застосування лінійного врядування, що вимагало синхронності в діях і веденні залпового вогню. Виникла нагальна необхідність в протиставленні відпрацьованим врядуванням нових тактичних засобів ведення бою. Вихід полягав саме в використанні недоліків численної, але непідготовленої армії. Зближуючись з ворогом, стрільці вимушені були діяти розсипним ладом, вони використовували особливості місцевості, рухались перебіганням і вели поодинокий прицільний вогонь. Проти розосередженого противника щільний залповий вогонь лінійних підрозділів виявився неефективним. Проте, дії розсипного ладу стрільців – єгерів могли завдати значних втрат ворогу, але нездатні були порушити його врядування і завдати поразки. Тому під прикриттям єгерів до противника наближались глибокі піхотні батальйонні колони, призначені для нанесення розтинаючих ударів. З відстані 60 – 80 м вони переходили на біг і з розгону починали багнетну атаку, витримати яку розтягнуті по фронту стрілецькі шиккування були неспроможні.

Новий бойовий порядок, що базувався на сполученні глибоких піхотних колон та розсипного ладу єгерів, дозволяв діяти за умов пересічної місцевості, вільно маневрувати силами і зосереджувати їх на потрібному напрямку. Його основу складали батальйонні колони піхоти, за якими чи по флангах займали місце підрозділи кінноти, тоді як полкова артилерія діяла переважно перед фронтом, а польова пересувалась між колонами і вела вогонь через голови єгерів. Важливим елементом бойового врядування став сконцентрований в тилу резерв, наявність якого надавала порядку глибини і дозволяла нарощувати зусилля на вирішальному напрямку. Доля битви вирішувалась не лише рушничним та гарматним вогнем, але й, переважним чином, багнетним ударом. Кіннота підтримувала наступ і розвивала успіх. Бій в цілому набував більш рішучого та швидкоплинного характеру.

В наступальних діях французької армії, в її намаганні будь-що нав'язати противнику битву, вирішальну роль на перших порах відігравала чисельна перевага, яка певною мірою компенсувала недостатню підготовку військ. Вже в 1792 р. командуючий північною французькою армією генерал Дюмур'є зосередив 60-тисячне угруповання проти 14-тисячного австрійського корпусу біля с. Жемапп на кордоні з Бельгією.

Подальший розвиток стратегічна концепція розтрошення одержала в діяльності генерала, в майбутньому – імператора, Наполеона Бонапарта. Під час Італійського походу 1796 – 1797 рр. він використав розтягнутий фронт оборони поєднаних австрійських та сардинських військ щоби концентрованим ударом роз'єднати їх і тим самим невдовзі вимусив сардинську армію до капітуляції. Австрійці зібрали 50-тисячну армію і почали рішучий наступ, прагнучи, перш за все, деблокувати м. Мантую – головний свій опорний пункт на півночі Італії, обложений французами. Австрійські війська рухались трьома угрупованнями по напрямкам, що сходились. Наполеон був спроможний протиставити їм лише близько 30 тисяч багнетів.

Поява у 1799 р. російських військ на чолі з Суворовим О.В. на італійському театрі воєнних дій на деякий час виправила ситуацію на користь антифранцузької коаліції. В результаті перемог союзної армії на чолі з О.В. Суворовим при Адді і при Треббії, французькі війська майже повністю очистили територію Італії. Але не надовго.

Характерні риси стратегії Наполеона проявились в подальших воєнних компаніях.. Для неї було властиве відверте прагнення до розгрому головних сил противника в одній чи декількох вирішальних битвах на ворожій території. Для цього він використовував широкі маневри всією армією, зосередження сил на одному напрямку, раптові удари, можливі за рахунок швидкості пересування. Важливого змісту набув вислів Наполеона, що "...війська повинні рухатись окремо, битись - разом". Тактичний малюнок ведення бою визначався глибокими врядуваннями зі сполученням розсипного ладу єгерів та щільних піхотних колон, концентрацією артилерії на вирішальному напрямку, прагненням до прориву позиції противника з подальшим розгромом його по частинах.

Як показали подальші дії, перші поразки майже нічому не навчили противників Наполеона, вони виявились нездатними проаналізувати досвід і відмовитись від традиційних стратегічних та тактичних схем. Восени 1805 р. за ініціативою Англії була створена чергова анти французька коаліція у складі Австрії, Англії, Росії, Швеції та Неаполітанського королівства. Фінансувала союзників Англія.

Головний задум полягав в тому, щоби вимусити французів боронитись на широкому фронті і таким чином розосередити сили. Проте, великі відстані між союзними угрупованнями вкрай ускладнювали координацію дій і практично привели до їх відокремлення на театрі війни.

Імператор Наполеон мав змогу протиставити союзникам лише 220-тисячну армію, але вона була зібрана в єдиний кулак та мала великий бойовий досвід. Він прийняв рішення завдати удару на центральному напрямку, зважаючи на

тимчасову відокремленість австрійських та російських військ та маючи на меті роз'єднати флангові угруповання союзників, одержавши таким чином свободу дій в Центральній Європі.

На початку вересня 1805 р. австрійська армія генерала Макка, не чекаючи підходу російського корпусу, почала бойові дії, потіснила противника і закріпилась в м. Ульм. Французькі війська, просуваючись декількома паралельними шляхами, здійснили стрімкий марш, подолавши за 28 діб близько 600-кілометрову відстань, і оточили австрійську армію, перетнувши їй можливі напрямки відступу. Щоб затримати генерала Макка на місці, Наполеон через свою агентуру в Німеччині поширив плітки про збройне повстання в Парижі та про своє негайне повернення до столиці. Заспокоєний цим Макк залишився в м. Ульмі і невдовзі, переконавшись в повному оточенні, капітулював.

Французько-російська компанія 1812 р. яскраво продемонструвала зіткнення двох стратегічних концепцій. До честі російського командування слід зазначити, що воно зробило певні висновки з попередніх поразок. В структурному відношенні було здійснено повернення до дивізійної організації, ліквідованої за часів імператора Павла I. Дивізії зводились в корпуси, декілька корпусів утворювали армію. Артилерія була зведена в бригади, які додавались дивізіям. Були створені кавалерійські корпуси, посилені артилерією на кінній тязі. В військовому навчанні головна увага почала приділятися діям в нових врядуваннях, за сполучення розсипного ладу єгерів та піхотних колон і наявності піхотного, кінного та артилерійського резервів.

Готуючись до нападу на Росію, Наполеон зосередив на її кордонах 608-тисячне угруповання, з якого в першому ешелоні було розгорнуто 443 тисячі осіб з 1372 гарматами. Стратегічний задум полягав в тому, щоб завдати головного удару на Москву, завдяки чисельній перевазі розчленувати і знищити російські війська в прикордонній битві.

Напередодні війни в західних районах держави було зосереджено 220 тисяч російських військ з 900 гарматами. Загальний план компанії належав раднику імператора Олександра I прусському генералу Фулю і базувався на традиційних для кордонної стратегії уявленнях про необхідність широкого фронту оборони та першочерговому захисті стратегічно важливих напрямків. Згідно з планом, війська розділялись на три армії і перекривали шляхи на Санкт-Петербург, Москву та Київ. Відстань між ними коливалась в межах від 100 до 200 кілометрів, а відсутність єдиного командування робила майже неможливим координацію дій. Перша армія, під командуванням військового міністра Баркляя-де-Толлі, та друга, під командуванням Багратіона, мали в тилу опорні пункти у вигляді Дрісського та Борисівського укріплених таборів, куди вони повинні були відходити, уникаючи вирішальної битви. Передбачалось, що Наполеон почне облогу таборів і втратить темп, що дозволить зібрати резерви вглибині країни і почати активні дії. Але насправді це приводило до блокування та ізоляції головних сил російської армії.

В ніч на 24 червня 1812 р. французькі війська почали форсування прикордонної річки Німан. Ліве крило "Великої армії" під особистим

керівництвом Наполеона наносило удар в напрямку м. Вільно, маючи на меті роз'єднати 1-у та 2-у російські армії і знищити їх поодиноці. Російські війська почали відступ в напрямках що сходились і, незважаючи на намагання Наполеона вбити між ними клин, 3 серпня з'єднались біля м. Смоленськ. На посаду головнокомандуючого 29 серпня було призначено фельдмаршала М.І. Кутузова.

Російські війська зупинились поблизу м. Можайськ, біля с. Бородіно. Позиція була обрана не випадково і сприяла інтересам оборони, що відповідало задумам М.І. Кутузова. Правий фланг обмежувався р. Москвою, лівий – упирався в великий лісовий масив позаду с. Утиця. Праве крило та частково центр прикривались р. Колоча з топкою заплавою. Для посилення правого флангу були побудовані флеші біля с. Маслово, на лівому фланзі знаходився редут біля с. Шевардіно. В центрі, на пануючих над прилеглою місцевістю великих курганах були створені артилерійські позиції, яким надавалась роль опорних вузлів позиції (батарея Раєвського, семенівські флеші). Головні сили російських військ, 1-а та 2-а армії, були зосереджені в центрі та на правому фланзі. Лівий фланг прикривався корпусом генерала Тучкова та московським ополченням. Обидві армії одержали двох ешелонне врядування: в першому ешелоні знаходились піхотні корпуси, в другому – кавалерійські. В тилу розміщувались значний кавалерійський (корпуси генерала Уварова та отамана Платова), піхотний та артилерійський резерви. В цілому, оборона була ешелонована в глибину, а наявність мобільних кінних підрозділів в другому ешелоні дозволяла швидко реагувати на можливі небезпеки.

Зважаючи на відсутність під Москвою підготовлених резервів і на те, що Наполеон мав змогу збільшити свої сили за рахунок тилкових загонів, Кутузов прийняв рішення про подальший відступ. Російські війська 14 вересня залишили столицю. Спочатку вони рушили на південь, у напрямку на Рязань, але невдовзі здійснили раптовий поворот на захід, тоді як ар'єргардний козачий полк продовжив рух і увів за собою передові французькі дозори. Французи "загубили" російську армію і Кутузов закріпився в таборі біля с. Тарутіно, в 75 км на південний захід від Москви. Цей маневр вирішив, важливу стратегічну задачу, яка позначилась на подальшому ході війни – перекрити шляхи у не розорені бойовими діями південні райони країни та тримати в межах досяжності комунікаційні лінії французів.

Стан французької армії в Москві з кожним днем погіршувався і Наполеон віддав наказ залишити місто, маючи на меті завдати удару у напрямку м. Калуги і звідти по не розореному шляху повернутись до Смоленська, де знаходились бази постачання і куди стягувались резерви. Проте, після невдалої сутички біля м. Малоярославця, французи вимушені були знову звернути на старий смоленський шлях. Переслідування французької армії Кутузовим проводилось обмірковано і дуже енергійно. Головні сили росіян рухались паралельно відступаючим колонам французів, блокуючи можливу зміну напрямку і загрожуючи охопленням в разі зупинки. Фронтальний тиск здійснювали донські козаки отамана Платова, а ще один великий російський

загін пересувався північніше. Французи мимоволі вимушені були втягуватись у виснажливі бої, що уповільнювало рух і приводило до великих втрат. Нестача провіанту вимагала розосереджувати сили і давала змогу російським військам оточувати і знищувати їх по частинах. Несподівано ранній початок зими остаточно деморалізував "Велику армію". В листопаді більша частина французьких військ була оточена на р. Березині і зрештою капітулювала. Наполеон залишив війська і попрямував до Парижу, щоб підготувати нову армію. Через Німан переправились лише декілька тисяч озброєних солдатів з 9-а гарматами. Похід на Росію завершився цілковитою поразкою.

Русько-французька компанія 1812 року показова і з точки зору стратегії, і з точки зору тактики. В діях Наполеона простежується властиве йому прагнення до зосередження сил на головному напрямку, намагання вимусити противника до битви і разом вирішити долю війни. Проте, стратегія російського командування виявилась більш відповідною до обставин, що склались. Значну чисельну перевагу ворога воно компенсувало вмілим ухиленням від вирішальної битви, відступом від прикриттям посиленних ар'єргардів, які обороною на зручних позиціях завдавали противнику великих втрат. Згодом проти Наполеона почав діяти і просторовий фактор: розтягування комунікацій ускладнювало проблеми постачання військ і примушувало виділяти для їх охорони значні контингенти. Тобто, стратегії розтрощення була протиставлена стратегія виснаження, що цілком відповідала географічним особливостям Росії. Показова також організація переслідування французів під час їх відступу від Москви, яка набула стратегічного характеру, оскільки передбачала повний розгром французької армії.

Тактичні заходи противників цілком відповідали їх задумам і найбільш яскраве втілення одержали в Бородінській битві. В звичній для себе манері, Наполеон прагнув прорвати позицію противника і знищити його по частинах, для чого вдався до максимальної щільності врядувань на головному напрямку. Кутузов протиставив цьому збільшення глибини оборони з опорою на завчасно підготовлені в інженерному відношенні артилерійські вузли, наявність мобільного другого ешелону та тилових резервів. Своєчасним був фланговий рейд кінноти, що привів до втрати темпу атакуючими. В цілому, ні стратегічно, ні тактично Наполеон не досяг переваги і його поразка була закономірною.

3. Воєнне мистецтво у війнах другої половини ХІХ ст.

В другій половині ХІХ ст. значний вплив на стан воєнної науки в Європі справляла так звана "пруська школа", найбільш яскраво втілена в працях генерала Мольтке (1800 – 1891 рр.) та його послідовників.

Для концепції Мольтке характерне визнання незалежності стратегії від політики, прагнення до реалізації воєнних проектів, незалежно від міжнародних обставин. Вирішальним для долі війни вважалось стратегічне розгортання військ і їх узгоджені дії на початковій стадії бойових дій, але вищим проявом воєнного мистецтва Мольтке вважав тактику, наголошуючи на

тому, що саме тактична перемога, спонукає стратегію пристосовуватись до нових обставин. Ці погляди Мольтке багато в чому позначились на подальших авантюрних планах Німеччини.

Слідом за Наполеоном, Мольтке сповідував стратегію "розтращення", стверджуючи, що остаточної перемоги можна досягнути однією вирішальною битвою. Зважаючи на сучасні йому можливості засобів сполучення та зв'язку, він відмовився від поширеної практики зосередження сил на обмеженій ділянці театру війни і запропонував дії окремими угрупованнями – арміями. В його працях особливого змісту набула формула Наполеона "рухатись окремо, битися - разом". Розроблена Мольтке теорія "зустрічного бою" базувалась на умовах наближення до противника на широкому фронті, за умов чого надмірна централізація керівництва вважалась недоцільною. Перед окремими арміями ставились загальні завдання, зі збереженням простору для ініціативи командуючих в їх виконанні. Війська просувались паралельними маршрутами і лише з початком зіткнення з ворогом стягувались до місця подій. Передбачалось, що вони повинні вступати до бою з ходу, враховуючи загальні обставини і можливості флангових маневрів та виходу до тилу противника.

Концентрацію військ було визнано небажаною з-за можливості великих втрат від вогню ворога, вона припускалась лише за певних умов, наприклад, при облозі стратегічно важливих пунктів. Головними засобами досягнення успіху вважались масоване використання артилерії та прицільний вогонь піхоти перед атакою. Тобто, зосередження військ замінювалось концентрацією артилерії. За кіннотою зберігалась лише функція тактичної розвідки.

Теоретичні розробки Мольтке були розвинуті відносно нових загальнополітичних умов його послідовником і наступником на посаді начальника Генерального штабу Німеччини генералом Шліффеном (1833-1913). Головні постулати Шліффена зводились до можливості досягнути перемоги, навіть поступаючись противнику у збройних силах та матеріальних можливостях. За для цього необхідно було виявити найбільш вразливе місце в позиції ворога і разом задіяти там переважаючі сили. Компанія в цілому повинна була бути швидкоплинною - "блискавичною", оскільки тривала війна виснажувала економіку держави. Основний засіб досягнення успіху – вмілий маневр, що дозволяв переважаючими силами розгромити армію противника в вирішальній битві.

Подальший перебіг подій, зокрема 1-а Світова війна, наочно продемонстрували, що концепція Мольтке – Шліффена була лише проекцією застарілої воєнної доктрини на нові, якісно відмінні умови.

В середині XIX ст. наочно виявилась невідповідність щільних піхотних врядувань у вигляді колон можливостям далекобійної нарізної зброї. Вже під час Кримської війни 1853-1856 рр. між Росією та коаліцією Великої Британії, Франції та Туреччини російська піхота, оснащена переважно гладкоствольними рушницями, зазнала великих втрат від вогню нарізних штуцерів англійців та французів. Уникаючи прицільного вогню, російські підрозділи мимоволі повинні були розосереджуватись по фронту і діяти розсипним ладом;

використовуючи особливості місцевості вони намагались наблизитись до ворога і перейти до випробуваної багнетної атаки. Але багнетний бій передбачав масовість врядування, тому піхотинці пересувались досить щільними шеренгами. Певним чином вимушено, в ході Кримської війни почали складатись основи нового тактичного врядування у вигляді стрілецьких цепів. Проте, воно залишилось випадковим явищем і одержало визнання значно пізніше. Лише в 70-і рр. XIX ст. врядування у вигляді стрілецьких цепів було відображено у Статутах європейських армій.

Новий бойовий лад був значно краще пристосований до умов тогочасного бою і виглядав таким чином: наближаючись до противника, в зоні поразки від артилерійського вогню війська пересувались розосередженими батальйонними чи ротними колонами, на відстані досяжності рушничного вогню головні роти батальйонів розгортались у фронтальні досить щільні цепи. Стрільці вели прицільний вогонь з коротких зупинок, рухались перебіжками, поволі просуваючись вперед. За ними, поступово розгортаючись в цепи, рухались головні сили. Артилерія розміщувалась позаду, готувала і підтримувала атаку, ведучи вогонь через голови піхоти. З короткої відстані цепи здійснювали кидок і переходили до багнетної атаки. Кінноті в цілому призначалась роль засобу розвинення успіху.

Тактика стрілецьких цепів давала змогу максимально використовувати можливості прицільного вогню, маневру силами та безпосереднього багнетного удару, проте ставила значні вимоги до бойової підготовки рядового та командного складу військ.

Здобуття європейської військової науки, зокрема досвід Кримської війни, були запозичені під час громадянської війни 1861-1865 рр. у Сполучених Штатах Америки. Війська як південних, так і північних штатів почали використовувати стрілецькі цепи, але ще обмежено, тільки тією частиною сил, яка готувала атаку, тоді як сама атака виконувалась переважно колонними врядуваннями. В той же час, особливості театру воєнних дій, який являв собою дуже великі та малозаселені території, обумовили надзвичайне значення залізниць та телеграфного засобу зв'язку. Наприклад, у вирішальному для всієї війни поході північної армії на штат Джорджію в 1864 р., головнокомандуючий генерал Шерман обрав напрямок руху вздовж залізничних ліній, вважаючи, що вони стануть надійним джерелом постачання військ. В тилу наступаючих були створені ремонтні бригади та постійний резерв потягу. Координація дій та керування військами, розосередженими на великій відстані, все більше забезпечувались телеграфним зв'язком. Розвинені в промисловому відношенні північні штати мали змогу випробувати удосконалені зразки вогнепальної зброї, вони вперше використали в бойових діях магазинні гвинтівки Спенсера та автоматичну зброю – мітральєзи (праобраз пізнішого кулемета).

Значним стимулом для удосконалення військового мистецтва стала війна між Францією та Пруссією 1870-1871 рр. Війська обох противників комплектувались на основі загальної військової повинності, проте тривалий термін служби у Франції (5-7 років) значно уповільнював накопичення

навченого резерву. Тому на початок війни Франція мала лише 130 тисяч резервістів і близько 120 тисяч національних гвардійців. В той же час, завдяки майже вдвічі меншому терміну служби, Пруссія, разом з союзними їй іншими німецькими державами, мала у своєму розпорядженні майже мільйон резервістів, хоча і поступалася противнику у кількості кадрової армії. Пруська військова організація була досконалішою за французьку, в Пруссії існували постійні добре організовані штаби та налагоджена служба постачання військ, тоді як французькі армії, що створювались лише на період війни, були позбавлені постійних органів керівництва та забезпечення. Вже в ході бойових дій виявилась значна перевага більш численної пруської артилерії, яка використовувала сталеві нарізні гармати з дальністю пострілу до 3,5 км.

На початку війни стратегічну ініціативу захопила Пруссія, яка використала розвинену систему залізниць і спромоглася випередити противника у розгортанні сил, внаслідок чого одержала перевагу у чисельності на вирішальних напрямках. Головний задум пруського стратегічного плану полягав в тому, щоб на широкому фронті вдертися на територію Франції і розгромити її війська у прикордонній битві. Французи спочатку також планували наступальну стратегію, але значно поступилися в темпах мобілізації і вимушені були обмежитись обороною.

Головні сили французів були зведені у дві армії, що прикривали основні стратегічні напрямки. Нерішучість і непослідовність дій французького командування призвели до того, що одна армія виявилась оточеною меншими силами противника в м. Мец, а друга відтиснута до бельгійського кордону і невдовзі також оточена. Згодом обидві армії капітулювали. Французький уряд вимушений був підписати мирну угоду, згідно з якою країна лишалась двох промислово розвинутих областей – Ельзасу та Лотарингії та сплачувала велику контрибуцію.

Досвід франко-пруської війни продемонстрував велике значення нових засобів сполучень та зв'язку, які дозволяли значно скоротити термін мобілізації та розгортання сил, а також здійснювати керівництво військами на великому театрі війни. Вимоги координації та узгодження дій великих угруповань робили нагальними проблеми розробки питань проведення операцій і зародження особливої галузі воєнної справи – оперативного мистецтва.

В ході війни виявилась ведуча роль артилерії, яка відтепер не тільки повинна була підтримувати наступ піхоти, але й передувати атаці, руйнуючи систему оборони ворога.

В бойових врядування піхоти остаточно закріплюються стрілецькі цепи, як головний засіб проведення наступальних дій. В той же час, поступово втрачає своє значення кавалерія, що в недалекому минулому могла вирішувати долю битви. Ефективність її використання зводиться нанівець далекобійністю нарізних гвинтівок та використанням перших зразків автоматичної зброї. За кіннотою зберігаються лише функції тактичної розвідки.

Висновки

В цілому, ХVХ ст. визначається суттєвими змінами у засобах формування збройних сил, швидким удосконаленням системи озброєнь та відповідним розвитком стратегії і тактики ведення бойових дій. Поява масових армій обумовила перехід від кордонної, "виснажувальної", стратегії до стратегії "розтрошення" і значного поширення меж театру бойових дій. Щільні лінійні бойові врядування, що базувались на перевагах залпового вогню, змінюються на розсипний лад стрільців і глибокі піхотні колони, призначені для багнетного удару. Бойові дії набувають більш рішучого, швидкоплинного характеру. Проте, поступовий перехід до далекобійної нарізної зброї зумовив відмову від щільних врядувань у вигляді колон та становлення нового бойового ладу – стрілецьких цепів. Масування сил на вирішальному напрямку замінюється масуванням вогню. В бойових діях кінця ХІХ ст. простежуються перші ознаки зародження позиційної оборони, заснованої на інженерному облаштуванні позицій і збільшенні загальної глибини оборони.

Лекцію розробив:

Начальник кафедри загальновійськових дисциплін

полковник

Станіслав КОРОЛЬОВ

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО
ВІЙСЬКОВО-ЮРИДИЧНИЙ ІНСТИТУТ**

Кафедра загальновійськових дисциплін

ЛЕКЦІЯ 9

**Навчальна дисципліна: “Історія війн та воєнного мистецтва
(у т.ч. історія українського війська)”**

Блок змістових модулів 1. Воєнне мистецтво у війнах I-III поколінь

Змістовий модуль 1.3. Воєнне мистецтво у війнах III покоління

**ТЕМА 9. Розвиток воєнної організації і воєнного мистецтва
під час Першої світової війни (1914-1918 р.р.)**

Харків

Зміст

I. Вступ.

II. Основна частина.

1. Політична обстановка в світі на початку ХХ ст., стратегічні плани сторін.
2. Періоди Першої світової війни, загальний хід воєнних дій.
3. Розвиток збройних сил і воєнного мистецтва під час I Світової війни.
4. Міжнародні узгодження з права війни (Санкт-Петербург, Гаага, Женева).

III. Заключна частина.

Література:

1. Історія війн та військового мистецтва – Харків, 2007, 2010, 2012.
2. Строков А.А. Історія воєнного мистецтва у 3-х томах, т.І., К.: - 1995.
3. Меринг Ф. Нариси з історії війн и воєнного мистецтва. –К.: 1997.
4. Сунь-Цзи „Мистецтво війни” . Трактати., К.: 2007.
5. Макіавеллі „ Про воєнне мистецтво”,- К.: - 1999.
6. Світова мережа Internet.

1. Політична обстановка в світі на початку XX ст., стратегічні плани сторін.

Перша світова війна є наслідком загострення відносин між передовими Європейськими країнами. Це було обумовлено:

- нерівномірністю їх економічного розвитку;
- боротьба за джерела сировини і ринок збуту;
- за сферу політичного впливу.

Крім того молоді держави (Німеччина) намагаються до поділу вже тогочасного світу.

У зв'язку з цим, Австро-Угорщина, Німеччина і Італія об'єднуються в військово-політичний блок - Троїстий союз.

На противагу їм в 1907 році - Франція, Великобританія і Росія створили свій союз - Антанту. Таким чином в Європі створились два ворожих угруповання, зіткнення між якими було справою часу, так як загострені відносини вони не могли вирішити мирним шляхом.

Всі названі вище країни мали протистояння не тільки сильними кадровими арміями, але й багато чисельними резервними контингентами.

Німецька армія - 788 тис. кадрів; резерв - 4 млн. 900 тис. чоловік.

Російська армія - 1 млн. 360 тис. кадрової; резерв - 5 млн. 650 тис. чол..

Французька армія - 811 тис. кадрів; резерв - 5 млн. 67 тис. чол..

При цьому збройні сили склалися з таких видів:

1) Сухопутні війська:

- піхота 70%
- кавалерія 8%
- артилерія 15%
- інженерні підрозділи і служби тилу 7%,

2) Військово-морський флот.

Вищою організаційною і тактичною одиницею були армії, які склалися із декількох корпусів.

Корпус - 2-3 дивізії плюс окремі підрозділи (артилерійські, кавалерійські, авіаційні, інженерні).

Піхотна дивізія - 2 бригади по два полки в кожній, артилерійські бригади або полк; 2-3 ескадрони піхоти і спеціальні підрозділи.

Полк - 3-4 батальйони до 1 тис. кожний.

Дивізії Німеччини і Франції до 16 тис. чоловік, Росії - до 21 тис. чоловік.

Озброєння.

Всі армії мали на озброєнні:

- магазинні гвинтівки зі штиками;
- ручні і станкові кулемети (станковий кулемет, пускова установка на спеціальному станку, вага до 10 кг);

- різні системи гармат калібром від 75 до 155 мм і дальність стрільби 7-8 км.

При чому Німеччина обрала шлях переважного розвитку артилерії великих калібрів, опереджаючи по цьому показнику Францію в 4 рази і Росію в 6 разів.

На початок війни Росія мала 263, Франція 156, Німеччина 232 бойових літака, які були ефективним засобом ведення тактичної і оперативної розвідки.

Крім того на озброєнні були в невеликій кількості броньовані автомобілі, вони призначалися головним чином для ведення розвідки.

Що ж стосується флоту, то основу бойової міці складали лінійні кораблі дредноутного типу і важкі крейсери. Крім того на озброєнні стояли:

- легкі крейсери;
- ескадронні міноносці;
- міцні заградителі;
- торпеди;
- в невеликій кількості підводні човни і гідролітаки.

Плани сторін.

Кожна сторона мала свій план можливого ходу війни не з'ясувавши його з планами союзників.

План Німеччини. "План" (генерал-фельдмаршал) - базувався на уявленні про "блискавичну війну" яка дозволяла запобігти боротьбі на два фронти. Передбачалося в швидкоплинній компанії розбити Францію і потім перегрупувати сили щоб завдати поразки Росії. В німецькому генеральному штабі вважали, що Росія не зможе швидко здійснити мобілізацію саме тому Східна Прусія прикривалася лише однією армією, тоді як проти Франції було зосереджено 7 армій, 5 з яких створювали ударний кулак на правому фланзі. Вони повинні були нанести удар через територію нейтральної Бельгії з наступним виходом до тилу головного французького угруповання. Після поразки Франції всі сили передислоковувались на схід і наносили вирішальний удар Росії.

Стратегічний план Австро-Угорщини, був додатком до німецького стратегічного плану. Передбачалося стійка оборона проти російської армії, утримання позицій з наступним переходом в наступ разом з німецькими військами.

Французький стратегічний план (план № XVII) - мав пасивно-очікувальний характер. Ініціатива віддавалася ворогу. Дії французьких військ ставилися в пряму залежність від напрямків німецького наступу. Активні наступальні операції передбачались лише тоді, коли російські війська повернуть на себе головні сили німців.

Великобританія планувала надати допомогу Франції, пославши на материк

експедиційну армію в складі 7 дивізій, і основні зусилля направити на

збереження панування на морі, що дозволило блокувати Німеччину з

Півночі.

Російський стратегічний план - був наступальним і передбачав бойові дії проти Німеччини і Австро-Угорщини. Відповідно з ним створювалося два фронти:

- 1) північно-західний (в складі двох армій),
- 2) південно-західний (в складі 4 армій) в обхід Карпат з півночі.

Війська південно-західного фронту повинні були відрізати головне австрійське угруповання на території Галиції і розвернути наступ в напрямку Будапешт - Відень.

Одночасно північно-західний фронт наносив удар по Східній Пруссії, наносячи поразку 8-ій німецькій армії і виходив в низовину Вісли, створюючи тим самим загрозу центральним районам Германії.

Загальна характеристика стратегічних планів.

- позбавлені цілеспрямованості;
- не визначали напрямки головних ударів і не забезпечували необхідної переваги над ворогом.

Всі генеральні штаби припускали, що застосування обходів і обхватів

забезпечить розгром ворога в короткий термін. Таким чином стратегічні

плани мали недоліки і не відповідали умовам ведення збройної боротьби.

2. Періоди Першої Світової війни, загальний хід воєнних дій.

Причиною послугувало вбивство 15 червня 1914 року сербським націоналістом спадкоємця австрійського престолу ерцгерцога Франца-Фердинанда і його жінки.

28 липня 1914 року Австро-Угорщина оголосила війну Росії - Сербії.

30 липня 1914 Росія оголосила загальну мобілізацію. Німеччина 1 серпня 1914 року оголосила війну Росії, 30 серпня - Франції, 4 серпня Англія оголосила війну Німеччині.

В майбутньому в війну вступило ще 28 держав. Події першої світової слід розглядати по компаніям 1914, 1915, 1916, 1917 і 1918 рр., так як стратегічні плани змінювались кожен рік.

Кампанія 1914 р. Характеризується маневреними діями. Перші 15-20 діб після оголошення війни складала її початковий період в ході якого сторони здійснили мобілізаційне і стратегічне розгортання головних сил. Військові дії вели невеликі сили прикриття і сили вторгнення.

Стратегічне розгортання всі держави провели в відповідності з планами.

На Західноєвропейському ТВО 21-25 серпня, германські війська вторглися в Північну Францію і вийшли на Париж, але з 5-9 вересня були залишені. В ході боїв, вимотавши сили Німеччина і Англо-Французькі війська переходять до оборони на всьому фронті. Вирішальною була битва при Марлі - воно стало переможним етапом в ході першої світової війни.

Але німецькі війська їх зупинили і відкинули на вихідні положення. В Німецькій битві (територія Львів Галич) 19 серпня - 21 вересня 4 армії російського Південно-Західного фронту оволоділи Галіцією. Але Росія вичерпала свої обмежені мобілізаційні запаси і не змогла досягнути успіху.

Військові дії розгорнулись також на далекому Сході в Африці, на Балканах, Близькому сході в Закавказзі. На морі дії звелись до окремих битв з участю обмежених сил, нападом на торгові судна ворога.

Ефективними виявилися дії підводних човнів. В цілому Англія зберегла своє панування на морі і підвергла Німеччину морській блокаді.

В маневрених операціях на суші, наступ вівся по 6-8 км. за добу. Досвід битв показав високу ефективність кулеметів і артилерії.

Підсумок кампанії 1914р:

- ознаменувався крахом вихідних стратегічних планів, перш за все Німеччини;
- повне виснаження кадрових армій і мобілізаційних запасів;
- на західноєвропейському ТВД встановився позиційний фронт;
- обмеження людських ресурсів.

Виходячи з цього положення - всі учасники бойових дій, терміново розпочали розгортання стратегічних ресурсів по переводу економіки на військову основу.

Кампанія 1915 р. Щоб виграти час для розгортання військового простору і підготовки ресурсів, Англія і Франція вирішили в 1915р. перейти до стратегічної оборони.

Активні дії проти австро-німецького блока повинна була вести Росія, російське командування планувало проведення наступальних операцій в Східній Пруссії і в Карпатах.

Німеччина вирішила в 1915 році перенести головні зусилля на Схід, розгромивши російські війська і вивести Росію із війни. З лютого по жовтень 1915 року на Східноєвропейському ТВД відбувалися напружені, кровопролитні битви. Російська армія вимушена була залишити частину Прибалтики, Польщі і Галіцію, але Росію не вдалося вивести із війни. Виснажені австро-німецькі і російські війська в жовтні 1915 перейшли до оборони по всьому фронту. Англія і Франція восени 1915 року провели ряд безуспішних операцій проти німців.

Підсумок кампанії 1915 р.:

- вона довела, що масові застосування магазинних гвинтівок, кулеметів, артилерії і розвиток польової фортифікації зробили оборону сильніше наступу;
- почалося розроблення способів прориву всього фронту;
- росла кількість і удосконалювалась якість бойової техніки;
- почали застосовувати бойові отруюючі речовини (22 квітня 1915 року - біля м. Іпр у Бельгії застосували хлор);

- на легких швидкохідних літаках були встановлені кулемети, на важких - бомбардувальне озброєння (авіація почала поділятися на розвідувальну, бомбардувальну та винищувальну);
- удосконалюються засоби ведення бойових дій - перед наступом здійснювалася обов'язкова артпідготовка;
- будуються оборонні позиції.

Кампанія 1916 року. Були скоординовані плани держав Антанти. Російська армія отримала задачу почати наступ в середині червня і відволікати на себе сили ворога. Англо-Французькі війська повинні були 1 червня прорвати фронт на річці Селима і розгорнути наступ.

Німеччина переносить основні зусилля на захід з ціллю здійснити прорив фронту у Вердена, розбити французькі війська і наступати на Париж. Німецькі війська почали наступ на Верден 21 лютого 1916 року. Атаки під Верденом продовжувались до липня, але прорвати оборону німці не змогли. В другій половині року ініціатива перейшла на бік французів і вони витиснули німецькі війська на вихідні рубежі.

Особливості Верденської операції.

Верденська операція стала прикладом спроби прориву сильної оборони на одній ділянці фронту (15 км) використовуючи міць гарматного вогню. Щільність артилерії була - 75 гармат на 1 км² фронту, але цей спосіб не приніс успіху. В ході десятимісячної боротьби за Верден, вперше були застосовані в масовій кількості легкі кулемети, гранатомети, вогнемети і хімічні заряди.

В наступі піхота застосовувала глибокі бойові побудови у вигляді хвиль ланцюгів, і штурмові групи.

В обороні дрібні групи піхоти з кулеметами відображали атаки ворога із бліндажів. Крізь "Верденську м'ясорубку" пройшли 65 французьких дивізій і 50 німецьких дивізій. Німеччина втратила 600 тис., Франція більше 350 тисяч.

Наступ південно-західного фронту вимусив Австро-Угорщину зупинити наступальні бойові дії. Травень 1916 року - Брусиловський прорив - вперше в деякому наступав цілий фронт, зайнявши 25 тис. км Галіції (Румунія).

Операція Англо-Французьких військ на річці Сашма проходила до глибокої осені. В вересні англійці вперше застосували новий засіб боротьби - танки та кулемети.

Німецькі війська були відтиснуті на 10 км. втрати: Франція - 800 тис. осіб,

Німеччина - 540 тис.

Підсумки кампанії 1916 року: Австро-Угорський блок поніс величезні втрати і втратив стратегічну ініціативу.

Кампанія 1917 р. Революція 1917 року змінила плани Антанти. Росія вийшла із війни. В війну вступають США, Німеччина планує стратегічну оборону на суші і активні дії на морі (підводними човнами). Військові дії не мають великого розмаху. У французькій армії починаються активні виступи. Блокада Німеччини на морі - Англія і США.

В грудні 1917 року у Брест-Литовську почались переговори про заключення перемир'я і угод про мир без анексії і контрибуцій. Росія зтягує їх.

16 грудня 1918 року німці відновили бойові дії в ході яких вони захопили Леків, Київ, Нарву (без зусиль). Росія була вимушена піти на перемир'я. 3 березня підписаний Брестський мирний договір згідно якому від Росії відокремились: певна територія України, Фінляндія, Польща, Грузія, Прибалтика. Але восени цього ж року цей договір був анульований у зв'язку з революцією яка відбулася в Німеччині.

Кампанія 1918 р., відбулася в складній військово-політичній обстановці. В першій половині року стратегічна ініціатива в руках Німеччини. Але наступальні операції літом і весною 1918 року успішних результатів не принесли. Німеччина повністю вичерпала свої резерви. В другій половині року ініціатива перейшла в руки Антанти. Використовуючи свою перевагу в силах і засобах, англійські, французькі, американські армії розгорнули загальний наступ на широкому фронті: Німецька коаліція почала розпадатись. Німеччина не мала сил до боротьби і 11 листопада 1918 року. Комп'єнське перемир'я, підписала умови капітуляції. Після революції в Германії була проголошена республіканська форма правління. Німецький Кайзер втік в Голландію. Офіційне закінчення війни було оголошено 28 червня 1919 року, після підписання Версальського мирного договору.

Підсумки війни. Перша світова війна продовжувалась 4 роки, 3 місяці і 10 днів. В ній брало участь 34 держави. Загинуло 10 млн. чоловік на фронтах і 20 млн. поранено.

Війна закінчилася повною поразкою Німеччини і її союзників і укладенням системи мирних договорів. Не вирішивши ні одного із протиріч, перша світова війна породила нові, які стануть причиною нових війн.

На політичній карті світу з'явилися нові держави: Австрія, Угорщина, Чехословаччина, Югославія, Польща, Литва, Латвія, Естонія, і Фінляндія.

3. Розвиток збройних сил і воєнного мистецтва під час I Світової війни.

Стратегія. Значне збільшення масштабів і руйнівної сили військових дій потребувало повного перегляду минулих стратегічних поглядів. Тому при розробці стратегічних планів на подальшій кампанії, почали враховувати:

- економічні можливості держави;
- наявність стратегічних резервів;
- можливість здійснювати координацію

зусиль сухопутних і морських сил;

- організація взаємодії із союзниками.

Якщо на початку війни всі армії намагалися одержати перемогу, застосовуючи один вид військових дій - стратегічний наступ, то в ході війни обидві сторони вимушені були застосовувати стратегічну оборону на всьому позиційному фронті з метою виграти час і накопичити сили для переходу до наступу. Але війна виявила наступні закономірності:

- велике значення переваги на морі - основним змістом дій ВМС було

забезпечення безпеки комунікацій своїх держав і блокаду ворога;

- необхідність наявності багаточисельних резервів і розвинутої економіки, що обумовлювало живучість збройних сил;
- досягти нової перемоги можна лише шляхом проведення ряду успішних стратегічних операцій, поступово і одночасно.

Стратегічне керівництво будувалося по схемі: ставка — фронт — армія.

Що стосується військових операцій, то слід відмітити, що був накопичений великий досвід ведення армійських і фронтових операцій, як наступальних так і оборонних.

Основним оперативним об'єднанням була армія, вона включала в себе всі існуючі роди військ і могла вирішувати оперативні завдання самостійно, разом з іншими арміями, з ВМС.

В 1916-1918 роках - армії діяли в складі фронтів (груп армій) по директивам командування.

Основною проблемою військового мистецтва першої світової війни була проблема прориву позиційного фронту ворога. Застосовувались різноманітні форми прориву:

- прорив на окремій вузькій ділянці (15-20 км, Верден);
- прорив на суцільному широкому фронті (Брусиловський прорив, північно-західний фронт);
- подрібнені удари на декількох ділянках (наступ південно-західного фронту).

Досвід виявив те, що позиційна оборона може бути прорвана тільки за дотримання зусиль при зосередженні сил і засобів, досягненні миттєвості, тісна взаємодія всіх родів військ. Ця проблема вирішувалася до виходу війни за рахунок зосередження сил, залучення до бойових дій артилерії, авіації, танків на обраних напрямках.

При цьому маневрені операції компаній 1914, 1915 років мали великий розмах:

- фронт наступав в смугі 300-400 км;
- глибина операції досягла 200 км і більше;
- тривалість - до 1 місяця, середній темп - 6-8 км. за добу.

Тому отримує розвиток польова оборона із застосуванням розгалужень системи битв, застосовується оборона на позиціях поєднання довгострокових і польових укріплень (система укріплених районів). Така оборона виявилася більш стійкою.

В компанії 1916 року склалася система жорсткої ешелонної позиційної оборони. При цьому основним засобом ведення операцій стало:

- зосередження оперативних резервів на ділянку наступу ворога;
- нарощування оборони в глибину;
- контрудари з метою встановлення лінії фронту.

В компаніях 1917, 1918 років застосовується еластична оборона. Суть її: обороняючись, війська враховують міць першопочаткового удару, залишаючи на перших позиціях тільки оборону і відступ.

Ворог, наносячи вогневий удар по пустому місцю займав позиції, але потім сильними контрударами відкидався на вихідний рубіж.

Масове застосування в бою нових засобів збройної боротьби справило глибокий вплив на засоби ведення наступальних і оборонювальних операцій.

Досвід битв 1914 року показав що в щільних бойових побудовах піхота несе важкі втрати. Тому до 1915 року способи організації і ведення наступальних боїв значно змінилися.

Піхота наступала побудувавшись у декілька ланцюгів (хвилями), одна за другою на відстані 50-75 м.

В компанії 1916 року вогнева міць піхоти значно зросла за рахунок насичення невеликої кількості артилерії, мінометів, вогнететів, станкових та ручних кулеметів.

З'явилися нові елементи бойової побудови:

- штурмові групи;
- гармати супроводження;
- танки.

Наступ здійснювався методично: артилерія розгромлює, піхота займає.

Насичення армій артилерією, авіацією, танками та іншими видами бойової техніки сприяє створенню в 1917-1918 роках основ тактики загальновійськового бою, тобто такого засобу ведення бою, коли успіх досягається узгодженими зусиллями піхоти, артилерії, танків, авіації і інженерних військ.

Поряд з стратегічним ланцюгом бойовий порядок, складалися із невеликих груп піхотинців (окремі взводи) йшли в наступ за танками, в супроводі з гарматами або важкими кулеметами.

Великий розвиток отримує ведення оборонного бою. Вже восени 1917 року польові оборонні позиції почали обладнувати системою стрілецьких окопів, кулеметних гнізд, бліндажів, укрить і ходів сполучень.

Тому замість однієї лінії окопів стали будувати позицію, яка складалася із декількох ліній траншей, з'єднаних шляхами з'єднань, що призвело до утворення оборонних смуг із 2-4 позицій.

Оборона, яка створилася на початку війни як протипіхотна так і протиартилерійська до кінця війни перетворилася в оборону, що була здатною протидіяти впливу не тільки піхоти та артилерії, але і танків та авіації.

За часи війни відбуваються зміни структури збройних сил, з'явилися нові роди військ, змінилась їх чисельність співвідношення.

Піхота, залишається основним родом військ, 50%.

Артилерія, зміщувала своє значення як основного вогневого ударного засобу і складала вже 30% від кількості сухопутних військ.

Кавалерія, втрачає роль основного роду військ.

Швидко почали розвиватися броньові війська - танки, з їх появою змінюється бойова побудова.

Авіація, перетворюється в самостійний рід військ і поділяється на: розвідувальну, винищувальну, бомбардувальну. Авіація прикриває війська і

наземні об'єкти, патрулює в повітрі, відпрацьовує прийоми повітряного бою. Бомбометання одиночне і групове.

Збільшується в 5 разів кількість інженерних військ. Отримують бурхливий розвиток хімічні війська з 1915 року, а через це і протихімічна оборона і захист, з'являються хімічні снаряди і міни, бомби, протигазу, укріплення, сховища.

З'являються війська зв'язку - оснащені телефоном, телеграфом, радіо, що значно покращує систему управління військ. Підвищується роль тилу.

Висновки.

- Перша світова війна назавжди знищила стратегію розщеплення, і довела, що отримати перемогу в умовах масової армії завдяки одній вирішальній битві неможливо.

- Перша світова війна створила умови і передумови для подальшого розвитку форм і методів збройної боротьби і розвитку воєнного мистецтва.

- Перша світова війна дала поштовх розвитку озброєння, розвитку тактики, стратегії, оперативного мистецтва, застосовуючи до нових умов ведення бойових дій.

3. Міжнародні узгодження з права війни .

У попередні історичні періоди були спроби зменшення руйнівного характеру війн. Довгий час вони не давали значних результатів. Перелом наступив в ХІХ столітті. Велику роль в цьому відіграло розповсюдження гуманізму в суспільній правосвідомості, змінив військовій справі і характері армії, розвиток технічного прогресу.

Суспільство усвідомило, що на війні більшість людських сил гине не від поразки противником, а від залишення поранених без допомоги, від хвороб.

Так починаючи в 1854р кримську війну франко-англійські війська не мали взагалі медичної служби. В кінці кінців із 300.000 осіб цієї армії, 83 тис померли від хвороби.

В середньому у військових компаніях того часу, вбиті на полі бою складало близько $\frac{1}{4}$ від загального числа загиблих.

Інші помирали від поранень.

Швейцарець А. Дюнан у 1859, зазначав, що у битві при Сельферіно залишилося 6000 вбитих і 36 тис. поранених без допомоги, їх просто покинули на полі бою.

У його праці „Згадки про Сельферіно” містилося 2 пропозиції:

- створити об'єднання допомоги пораненим.
- скликати міжнародні конференції для вирішення цього питання.

Починаються створюватися організації допомоги пораненим з 1863р.-у Швейцарії, з 1867 р. - у Росії.

В 1864 р., в Женеві була підписана конвенція про покращення участі поранених на полі бою. Конвенція містила 10 статей. Їх підписали 16 держав.

Конвенція встановила наступні положення:

- спеціальним персоналом буде надаватись допомога пораненим;

- вони мають надаватися усім пораненим незалежно від їх військової приналежності;
- медичний персонал є нейтральним і недоторканим;
- для пізнання цієї служби вводиться спеціальний знак „Червоний хрест на білому полі”.

У 1880 р.- створюється МТЧХ.

У 1899 р.- ухвалена перша Гаазька конференція миру, вона визначила статус воюючого. Армії, ополчення і добровільні загони потрапляють під дію конвенції:

- мають на чолі особу, яка відповідає за своїх підлеглих;
- носять певний і явно видимий знак розпізнання;
- відкрито носять зброю;
- дотримуються в своїх діях законів і звичаїв війни.

У 1868 р. у Санкт-Петербурзі відбулася міжнародна конференція про заборону використання розривних і запалювальних куль вагою не менше 400 грамів.

Лекцію розробив:

Начальник кафедри загальновійськових дисциплін

полковник

Станіслав КОРОЛЬОВ

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО
ВІЙСЬКОВО-ЮРИДИЧНИЙ ІНСТИТУТ**

Кафедра загальновійськових дисциплін

ЛЕКЦІЯ 10

Навчальна дисципліна: “Історія війн та воєнного мистецтва (у т.ч. історія українського війська)”

Блок змістових модулів 1. Воєнне мистецтво у війнах I-III поколінь

Змістовий модуль 1.3. Воєнне мистецтво у війнах III покоління

ТЕМА 10. Розвиток воєнної організації і воєнного мистецтва між світовими війнами XX ст.

Харків

Зміст

I. Вступ.

II. Основна частина.

1. Збройні сили України в 1917 - 1920 р.р.
2. Розбудова Збройних Сил СРСР в 20-30 р.р. XX ст.
3. Розвиток теорії воєнного мистецтва в 20-30 р.р. XX ст.

III. Заключна частина.

Література:

1. Історія війн та військового мистецтва – Харків, 2007, 2010, 2012.
2. Строков А.А. Історія воєнного мистецтва у 3-х томах, т.І., К.: - 1995.
3. Меринг Ф. Нариси з історії війн и воєнного мистецтва. –К.: 1997.
4. Сунь-Цзи „Мистецтво війни” . Трактати., К.: 2007.
5. Макіавеллі „ Про воєнне мистецтво”,- К.: - 1999.
6. Світова мережа Internet.

1. Збройні сили України в 1917 - 1920 р.р.

Організаційно Легіон українських січових стрільців складався з двох куренів та підкурень. Курінь → сотні → чети (4 чети в курені) → рій (10-15 стрільців).

За складом легіон нагадував полк. Австрійська влада в цілому не сприяла формуванню українських національних підрозділів, вбачаючи в них певну загрозу. Австрійське командування намагалось використовувати стрільців для партизансько-диверсійних дій проти росіян.

В російській армії українці служили на загальних засадах. Після лютневої революції в Росії керівництво українського національного руху створило свій орган влади – Центральну Раду і звернулося до Тимчасового Уряду з пропозицією надання Україні автономії в межах Російської держави (І універсал 1917 року).

Згідно з цим було прийнято рішення про створення власних Збройних Сил. Зусилля прикладались у напрямку формування національних підрозділів в складі російської армії. 1 травня 1917 року було оголошено про створення Першого українського козачого полку ім. Б.Хмельницького. Він складався з 16 сотень і мав загальну кількість особового складу 574 особи.

В травні 1917 року У.Н.Р. скликала I Всеукраїнський Військовий з'їзд, який підтвердив вимогу національно-територіальної автономії для України і призначення при Тимчасовому Уряді міністра зі справ України.

При Ц.Р. було створено Генеральний Комітет на чолі з Петлюрою, який очолив військове керівництво.

В російській армії було 4 млн. українців, тому за погодженням з Центральною владою почала українізація окремих підрозділів, яка йшла переважно шляхом заміщення командних посад етнічними українцями.

Усього було українізовано 4 корпуси у складі 48 піхотних полків з артилерією та технічними засобами. Паралельно Ц.Р. вдалася до формування добровільних частин, які відрізнялися високим моральним станом.

Таким чином виникли Гайдамацький Кіш Слобідської України, Галицький Курінь січових стрільців та ін.

Одночасно виникає вільно-козацький рух – фактична організація селянської самооборони.

Нижчою організаційною одиницею була сотня несталої кількості мешканців з одного села.

Сотні однієї волості створювали курінь, з куренів уїзду складався полк, з полків губернії – ком.

Але українізовані військові підрозділи досить швидко розвалювались за умов дезертирства та революційної пропаганди, а добровольчі формування не мали достатньої кількості зброї та бойового досвіду.

Тому ЦР не мала сили боротися і в квітні 1918 року за підтримки Німеччини до влади прийшов гетьман П. Скоропадський. Він продовжив формування національних збройних сил, але на інших засадах. В червні було відроджено Генеральний штаб, а в липні Рада Міністрів схвалила закон про загальний військовий обов'язок.

Термін дійсної військової служби було встановлено в піхоті – 2 роки, в кавалерії та артилерії – 3 роки, в ВМФ – 4 роки. В запасі громадяни перебували до 38 років.

Армія повинна була мати:

- 8 армійських корпусів;
- першу дивізію;
- першу окрему кінну бригаду;
- 3 окремі важко гарматні бригади;
- 8 кінних полків;
- 2 курені;
- ескадрилью бомбардувальної авіації та частини забезпечення.

До осені 1918 року створювалася Військова академія, 4 кадетські школи та 5 військових шкіл старшин.

Корпуси мали територіальне дислокування і звалися за місцем розташування: 1 – Волинський, 2 – Подільський, 3 – Одеський, 4 – Київський, 5 – Чернігівський, 6 – Полтавський, 7 – Харківський, 8 – Єкатеринославський.

Корпус складався з 2-ох піхотних дивізій, 2-ох бригад польової артилерії, 1-ої бригади важкої артилерії, 4-х авто панцирних сотень, кінного полку, 4-х радіо телеграфічних сотень, повітряного загону технічного куреня, залізничних сотень.

Дивізія → 3 мех. полків → 3 куреня → 3 сотні піхоти → кулеметна сотня.

Гарматна бригада → 3 полки → 3 батареї у кожному.

Загалом українська армія повинна була налічувати 54 піхотних, 28 кав. Полків, 48 полків польової та 33 полки важкої артилерії, 4 кінно-гарматні полки.

Після гетьманату до влади в Україні прийшла Директорія, що спиралась в основному не на регулярні, а на повстанські формування.

Таким чином, в процесі створення національних Збройних Сил на протязі 1917-1920 років можна виділити 3 головних періоди.

I. Лютий 1917 – квітень 1918 – намагання створити збройні Сили шляхом українізації підрозділів російської армії, а також формування добровільних з'єднань.

II. Квітень - грудень 1918 – військова реформа П. Скоропадського та перехід до загального військового обов'язку.

III. З січня 1919р – опора на добровільні військові формування.

2. Розбудова Збройних Сил СРСР в 20-30 р.р. XX ст.

Після закінчення громадянської війни економічні можливості країни не дозволяли утримувати велику армію. Зменшення Збройних Сил досягалось двома шляхами.

1. Демобілізацією.
2. Переводом великих підрозділів до розряду “трудова армія”.

(Трудова армія – велике формування в ЗС, кожна з яких складалася із звичайних стрілецьких з’єднань, кавалерії, артилерії та інших частин, які займалася трудовою діяльністю і могли в потрібний час швидко перейти в стан бойової готовності. Були наступні трудові армії: Українська радянська трудова армія; 2-га особлива Залізнично-Дорожня; Кавказька, Петроградська; Донецька. Реформована трудова армія в 1922 р.)

У 1924-25 р. здійснюється військова реформа, а саме - вводиться змішана система комплектування Збройних Сил - поєднання кадрових підрозділів в прикордонних округах та територіально-міліційних формуваннях у внутрішні. Останні мали постійне ядро у вигляді керівного складу, і штабів, технічних підрозділів та змінний рядовий склад, який проходив навчання на короткочасних зборах декілька разів на рік. До 1924 р. на територіальну систему було переведено більше половини стрілецьких дивізій. На таких засадах створювались і національні військові формування. Перехід до територіальної системи був вимушений. Це було викликано, по-перше - економічними труднощами, по-друге - необхідністю зменшення витрат на утримання армії.

Тому кількість територіальних армій безперервно збільшувалась (1913 р. – 17%, 1930 – 58%), а кадрова зменшувалась.

Змішана система будівництва ЗС в тих умовах себе виправдовувала. Перш за все тому, що вона дозволила організувати підготовку бойових резервів без великого відриву від виробництва й далеких перевезень при незначних витратах.

В 1925 р. приймається закон “Про обов’язкову військову службу” яким закріплювались терміни проходження військової служби.

Згідно закону військовослужбовці складались із:

- допризовної підготовки;
- військового виховання у кадрових частинах;
- короткострокових учбових зборів в територіальних частинах;
- позавійськове виховання і знаходження в запасі.

В кадрових частинах сухопутних військ служба продовжувалася 2 роки, в авіації – 3 роки, на флоті – 4 роки.

Дійсна служба в територіальних формуваннях складалася з ряду короткострокових учбових зборів на протязі 5 років. Після закінчення цієї служби військовослужбовці зараховувались в запас, де стояли до 40-річного віку.

Цим законом була визначена структура Збройних Сил.

До їх складу входили:

- сухопутні війська;
- ВПС;
- ВМС.

Сухопутні війська. Вищим тактичним з'єднанням був стрілецький корпус. В його склад входили 3 стрілецькі дивізії; 2 артилерійських дивізіона, інженерні підрозділи, мед. частина, підрозділ зв'язку, розвідувальний підрозділ та інші.

Стрілецька дивізія була основним тактичним з'єднанням. Вона мала 3 стрілецьких і 1 артилерійський полк, кавалерійський ескадрон та інші підрозділи. Загальна її чисельність дорівнювала 12 тис. 800 чол. В ній нараховувалось – 54 гармати, 189 станкових і 81 ручних кулеметів, 243 гранатомети.

Другим по чисельності родом військ була *кіннота*. Вищим з'єднанням кінноти був кавалерійський корпус, який складався з 2-3 дивізій, артилерійського дивізіону і підрозділу обслуговування.

Кавалерійська дивізія мала – 3 кавалерійські полки, вогневий полк (артилерія), кінно-артилерійський дивізіон, ескадрон зв'язку, саперний ескадрон і типові підрозділи.

В *артилерії* створюється:

- корпусна артилерія – складалась із важких полків;
- дивізіонна – складалась із легких артполків;
- полкова і батальйонна – із батарей і взводів.

У військах ППО формується зенітно-артилерійський полк. В авіації створюються ескадрильї тризагінного складу (18 літаків).

ВМС складались з 2-х флотів: Балтійського і Чорноморського, а також із озерних та річкових флотилій.

Велика увага приділялась підготовці військових кадрів. В 1924 – 1925 р. вводиться система єдиноначалля. При чому спочатку існувало повне і неповне єдине начало.

При повному – командир керував стройовою підготовкою, адміністративною, господарською і політичною роботою.

При неповному – в руках командира зосереджувались тільки оперативно-стройові і адміністративні функції, а політичною роботою керував комісар.

Велика увага приділялася бойовій підготовці. Війська виховувались в умовах, максимально наближених до бойових. З'являються нові польові статути:

- тимчасовий польовий статут РККА;
- бойові статути піхоти, кінноти, артилерії, авіації.

Реорганізація Збройних Сил в 30-х роках і їх стан на початок війни.

Індустріалізація держави і колективізація сільського господарства створила базу для укріплення оборони держави і тактичної реконструкції армії і флоту. Ростуть темпи випуску бойової техніки, так в 1935 – 1937 р. збільшилось виробництво гармат і мінометів з 1911 до 5020.

Танкова промисловість збільшила середньовічний випуск до 3139 бойових машин, а авіаційна – 3578 літаків в рік. Це дозволило почати здійснювати переозброєння армії і флоту новою бойовою технікою.

Планами передбачався гармонійний розвиток всіх родів військ. Їх розвиток відбувався наступним чином:

а) в стрілецьких військах до 1928 року основною зброєю піхоти була гвинтівка зразку 1891 року. Але вже в роки перших п'ятирічок армія оснащується самозарядними гвинтівками конструкції Токарева (1939р.), пістолетами-кулеметами Шпагіна, а також зенітними кулеметами (ДЖК – 12,8 мм).

Завдяки тому вогневі можливості стрілецької зброї батальйону підвищилася у 2 рази (і до літа 1941 складала 21600 в/хв.) .

б) артилерійське озброєння розвивалося в напрямку збільшення дальності стрільби і швидкострільності гармати. Тому конструктори працювали над створенням гармат і мінометів різних калібрів і призначень, починаючи з легких 37 і 45 мм. бронебійних гармат і закінчуючи орудіями особливої міцності (280 і 305 мм.), були створені унікальні зразки реактивних мінометів і САУ.

в) Будівництво танків. Перехідне застосування проти снарядного бронювання; підвищення вогневої міці і маневрених можливостей танків. На початку 30х років починається серійне виробництво легких, середніх і важких танків (Т-26; БТ-5,7; Т-27; Т28; Т-35). В 1939 році з'являється новий важкий танк КВ і середній танк Т-34 (Кошкін, Морозов, Кучеренко). Обидва з дизельними двигунами з міцною бронею, з високою прохідністю і швидкістю. Вони мали перевагу над танками західних держав.

г) ВПС. Відбуваються значні зміни. З'являються швидкісні літаки з великою висотою польоту. Напередодні Другої Світової війни І-15, І-16, І-153 починають замінюватися в 1941 році літаками Як-1 Ла ГГ-3, МиГ-3 (конструктори: Лавочкін, Яковлев, Горбунов, Гуревич). З'являються новий бомбардувальник Пе-2 (Петляков), броньований штурмовик Іл.-2, який не мав собі рівних в світі на той час.

д) війська ППО держави отримали на озброєння зенітні гармати і кулемети різних калібрів, прожектори, аеростати, загородження, прибори управління вогнем (ПУАЗО), оптичні дальновиміри і радіолокатори.

е) ВМФ озброївся кораблями різноманітних класів (крейсери, підводні човни, сторожові кораблі, тральщики, мисливці, катери і бронекатери), а також артилерією берегової оборони і авіацією.

В бронетанкових військах формуються великі з'єднання, які володіли значною ударною силою.

Вони поділялися на- бригади → механізований корпус → механізована дивізія.

В 1939 р. було створено 15 моторизованих дивізій по 275 танків. Кавалерія скорочується за чисельністю.

На початку 30-х років з'являються перші в історії парашутно-десантні батальйони, котрі в 1936 році формуються в повітрянодесантні бригади і корпуси.

ж) інженерні і хімічні війська, а також війська зв'язку складались із батальйонів, котрі включались в склад з'єднань і частин сухопутних військ.

Значний розвиток отримують війська ППО держави. В 1937 році починається формування корпусів, дивізій і бригад ППО, котрі включали в свій склад всі роди військ ППО, крім винищувальної авіації.

ВМС складались із флотів і флотилій. Підводні човни об'єднувались в бригади, а також морська авіація складалась із змішаних і однорідних бригад.

В 1939 році приймається повний закон "Про обов'язкову військову службу". Згідно нового закону на дійсну військову службу призивались всі громадяни СРСР, яким виповнилось 19 років.

Термін служби рядового складу і молодшого командного складу складав 2-3 роки (сухопутні війська), на флоті до 5 років.

До кінця 30-х років Збройні Сили СРС складались із таких видів:

- сухопутні війська;
- ВПС;
- ВМФ;
- Прикордонні війська;
- Війська ВМС.

Їх чисельність до 1.06.1941 року складала 5 млн.

Управління збройними Силами.

Безпосередньо управління Збройними Силами здійснювалось Наркомом Оборони і ВМФ.

В організаційному будівництві Збройних Сил з 1939 по 1940 р.р. Відбуваються зміни – всі територіальні формування повністю переведені на стан кадрових.

До кінця 30-х років (до початку війни) в Збройних Силах було:

- 303 стрілецьких, танкових, моторизованих і кавалерійських дивізій;
- 81 дивізія в стадії формування.

Що ж стосується чисельності і озброєння стрілецьких дивізій, то по штату військового часу в ній передбачалося:

- 14483 чол.;
- 78 польових гармат;
- 54 протитанкових 45 мм. пушки;
- 12 зенітних гармат (4 – 76 мм; 8 – 87 мм.);
- 66 мінометів калібру 82 і 120 мм.;
- 16 легких танків;
- 13 бронемашин.

До початку війни закінчити переоснащення армії в новому обсязі не встигли:

- більшість з'єднань і бригад не були укомплектовані по повному штату;
- на озброєнні в бронетанкових військах залишались в основному застарілі танки (БТ-5; БТ-7; Т-26).
- особовий склад, який прийшов в танкові і механізовані частини із кавалерії і піхоти, не встиг освоїти нову техніку, а штаби не були виховані управлінню великими механізованими об'єднаннями.
- не було створено великих зенітних з'єднань артилерії, що утруднювало організацією ППО.
- не встигли повністю переозброїти авіацію. До 22.06.1941 р. в авіачастинах західних округів нових літаків було лише – 19%, не вистачало аеродромів.

3. Розвиток теорії військового мистецтва в 20-30 р.р. ХХ ст.

В 20-х роках радянська стратегія опиралася на весь попередній досвід Першої Світової війни, вважала, що майбутня війна може розрізнятися широкими маневреними діями.

Вимоги військової доктрини СРСР:

- перемога в майбутній війні могла бути досягнута розгромом збройних сил ворога і позбавленням його всіх стратегічних баз.

Характерною рисою майбутньої війни вважався її великий розмах – по економічним витратам; за людськими ресурсами, простором і тривалістю.

Згідно з цим питанням збройної боротьби вирішувались з урахуванням змін міжнародної обстановки.

Військові стратеги вважали, що війна неминуче буде вестись з коаліцією ворожих держав і що її загроза буде виходити із заходу. Виходячи з цього війна буде тривалою і жорсткою.

Це потребує:

- послідовного розгрому противника;
- наявності великих резервів (людських, технічних, економічних);
- застосування різних засобів і форм боротьби;
- введення маневрених дій.

В боротьбі будуть ставитись рішучі цілі, повний розгром ворога на його території. Згідно з цим наступ розглядався як рішучий вид дій.

Стратегічний наступ розглядався в формі одночасних або послідовних фронтальних операцій, які б проводились в тісному взаємозв'язку всіх видів Збройних Сил. При цьому вирішальна роль відводилась сухопутним військам.

Велика увага приділялась повітрянодесантним, їх застосування у всіх видах бойових дій сухопутних військ і самостійно.

В оборонній операції застосовувалась ідея високої активності і переходу в наступ.

Важливе місце в стратегії займали питання ведення збройної боротьби на початку війни і стратегічне керівництво у військовий час. Визнавалось, що армії можуть бути втягнуті у війну без її оголошення. У зв'язку з цим

вважалось, що в майбутній війні зміниться і характер бойових дій військ на початку війни. В залежності від обстановки війська ешелону прикриття у відповідь на удар противника:

- переходять в наступ до закінчення стратегічного розгортання головних сил;
- ведуть оборону в інтересах забезпечення розгортання збройних сил.

Для безпосереднього керівництва збройною боротьбою передбачалося створення спеціального органу ДКО, а також ставки Верховного Головнокомандування.

Оперативне мистецтво.

Оперативне мистецтво являло собою теорію і практику організації і ведення армійських і фронтових операцій. Удосконалювалось разом з ростом технічного оснащення Збройних Сил з урахуванням бойового досвіду.

В 20-х роках була розроблена загальна теорія послідовної операції, яка включала питання оперативного застосування всіх родів військ.

Згідно з цією теорією фронт розглядався як стратегічна інстанція для виконання задач, поставлених Головнокомандуванням.

Задача фронту – об'єднувати війська на ТВД і наступати на декількох напрямках, завдяки чому досягалося б вирішення загальної стратегічної задачі. Тактична глибина смуги оборони першого оборонного рубежу. В тактичній глибині займають оборону з'єднання першого ешелону. Тактична глибина залежить від: важливості напрямку; умов місцевості; задуму операції, бою. Коли оборонявся стрілецький корпус тактична глибина створювалась в дві оборонні смуги.

- Ширина наступальної смуги 300-400 км.
- Глибина операції – 200 км.

При цьому армія являлась основним оперативним об'єднанням і призначалась для дій в складі фронту або на окремих напрямках.

Вважалось, що армія може вести наступ в смузі шириною 50-80 км і в глибину – 20-30 км.

Тривалість операції – 5-6 діб, темп 5-6 км (потім переглянутий до 25-30 км за добу).

В 30-ті роки теорія наступної операції доповнюється теорією Головної операції.

Теорія глибокої наступальної операції в 30-ті роки.

Суть: одночасна поразка противника по всій глибині його оборони з використанням бойових можливостей артилерії, танків, механізованих корпусів, авіації, ВДВ.

Здійснення операції зводилось до вирішення двох задач:

- 1) зламати оборону противника одночасним ударом всіх родів військ на всю глибину його оборони;
- 2) розвивати тактичний успіх стрімкими рухомими діями, ВДС і авіаційними силами.

Тактика.

Тактика того часу була пронизана думкою про маневрену війну. Вона вивчала наступні питання:

- 1) наступу з висуненням військ із глибини;
- 2) ведення маневреної оборони;
- 3) зустрічного бою і переслідування.

Втілення нової техніки викликало зміни і в теорії тактики. В 1935 р. видана Інструкція по глибокому наступальному бою, а в 1936 році був виданий тимчасовий польовий устав РККА, де були сформовані основні положення глибокого наступального бою.

Також суть посягала в одночасному застосуванні військ і техніки для атаки на всю глибину бойового порядку противника з метою його оточення і знищення.

Це досягалось:

- 1) безперервними діями авіації на резерви і тили військ, які обороняються;
- 2) поразкою ворожої оборони вогнем артилерії на всю її тактичну глибину;
- 3) просуванням танків вперед і безупинним наступом піхоти і танків при підтримці артилерії і авіації.

Через це отримують розвиток бойової побудови стрілецьких військ.

Ворожий польовий статут РККА рекомендував створити ударні і сковуючі групи.

Ударні групи призначалися для наступу на головному напрямку, вона проривала оборону, знищувала засоби боротьби і забезпечувала наступ основних сил.

Сковуючі групи призначалися для дій в напрямку допоміжного удару, притягуючи до себе увагу ворога і відволікаючи його сили.

Резерв – для вирішення задач виникаючих в ході бою.

Для прориву оборони – 2 групи танків: 1 група дальньої дії ДД, 2 група – піхота.

Вони повинні були діяти попереду піхоти і вести боротьбу з артилерією і танками ворога.

Але усі ці групи в подальшому не оправдали себе.

Стає важливою роль артилерії. Створювались групи руйнування. Розробка питань прориву оборони противника. Наступна повинна була передувати:

- розвідка боєм;
- артилерійська і авіаційна підготовка, котра може здійснюватись як самостійно так і в взаємодії.

Підтримка атаки:

- вогневий вал;
- наступну зосередженість вогню по важливим об'єктам оборони.

При цьому під час артилерійської підготовки танки висуваються на вихідні позиції, а піхота займає рубіж атаки не далше 300 м від попереднього краю ворожої оборони.

Після перенесення вогню артилерії з переднього краю в глибину оборони, танки повинні були цілеспрямовано атакувати ворога, а піхота переходила в атаку коли перший ешелон танків вийде на передній край оборони.

Передвоєнні статuti вимагали вести наступ, як в день так і вночі.

Удосконалення теорії оборонного бою.

В 20-х роках, коли ударна сила наступальних військ була невисокою, ширина оборонної смуги стрілецького корпусу складала 30-60 км, дивізії – 10-20 км, полкової ділянки – 5-10 км. В 30-х роках ударна сила наступальних військ різко підвищилась. Тому ВПУ 1936 року передбачав оборону на більш вузькому фронті. До кінця 30-х років ширина смуги оборони стрілецького корпусу зменшилася до 25 км, а дивізії – до 10 км.

Глибина оборони підвищилась до 20 км, а основної смуги до 10 км.

Таким чином, в 20-30 р. спостерігається реформування збройних сил, що проявляється в:

- зміні порядку і способу їх комплектування;
- удосконалення і втілення у війська нових видів і зразків озброєння і техніки;
- розробкою теоретичних положень в стратегії, тактиці і оперативному мистецтві застосовано до нових умов ведення бойових дій.

Лекцію розробив:

Начальник кафедри загальновійськових дисциплін

полковник

КОРОЛЬОВ

Станіслав

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО
ВІЙСЬКОВО-ЮРИДИЧНИЙ ІНСТИТУТ**

Кафедра загальновійськових дисциплін

ЛЕКЦІЯ 11

Навчальна дисципліна: “Історія війн та воєнного військового мистецтва
(у т.ч. історія українського війська)”

*Блок змістових модулів 2. Розвиток воєнного мистецтва у війнах
IV-V поколінь*

Змістовий модуль 2.1. Воєнне мистецтво у війнах IV покоління

ТЕМА 11. Друга Світова війна.

Харків

Зміст

I. Вступ.

II. Основна частина.

1. Бойові дії з 1939 по 1943 роки.
2. Військові події з 1943 по 1945 роки.
3. Основні положення теорії та практики воєнного мистецтва у другій половині ХХ століття.

Література:

1. Історія війн та військового мистецтва – Харків, 2007, 2010, 2012.
2. Строков А.А. Історія воєнного мистецтва у 3-х томах, т.І., К.: - 1995.
3. Меринг Ф. Нариси з історії війн и воєнного мистецтва. –К.: 1997.
4. Сунь-Цзи „Мистецтво війни” . Трактати., К.: 2007.
5. Макіавеллі „ Про воєнне мистецтво”,- К.: - 1999.
6. Світова мережа Internet.

ВСТУП

Друга світова війна виникла як наслідок нерівномірного розвитку капіталістичного устрою і загострення протиріч між ними.

Безпосередніми ініціаторами війни являлись правлячі кола фашистського блока (Німеччина, Італія, Японія) які намагались встановити світову гегемонію.

По своєму характеру Друга Світова війна - явище складне. Тому що вона явилась вираженням двох протиріч:

1) із двома капіталістичними коаліціями (Німеччина, Італія, Японія – Франція, Англія, США).

2) між капіталістичним світом і Радянським Союзом.

В війну було втягнуто 61 державу, понад 80% населення земного світу, військові дії велись на території 40 держав світу.

Італія в 1935р. захопила Ефіопію, Албанію.

Німеччина – Австрію в 1938р. і готувала наступ на Чехословаччину.

Японія – на початку 30-х років окупувала значну частину Північно – Східного Китаю.

В 1938р. відбулася Мюнхенська угода – Великобританія і Франція дали згоду на захоплення Чехословаччини і Судетської області в Німеччині.

1. Бойові дії з 1939 по 1944 роки.

Друга Світова війна почалася 1.09.1939р. і складалася із 5-ти періодів:

1. *Від початку війни – до нападу на СРСР(1.09.1939 – 22.06.1941рр.).*
2. *До переходу Червоної армії в контрнаступ під Сталінградом (22.06.1941 – 19.11.1942рр.).*
3. *Корінний перелом (19.11.1942 – до кінця 1943рр.).*
4. *Січень 1944 – 9.05.1945рр. – Капітуляція Німеччини.*
5. *9.05.1945 – 3.09.1945рр. – розгром Японії.*

Перший період війни включає 3 кампанії:

- *літньо-осіння оборонна кампанія (червень-листопад 1941 р.);*
- *зимова наступальна кампанія (грудень 1941р.-січень 1942р.);*
- *літньо-осіння оборонна кампанія 1942 року.*

Битва під Москвою (30.09.1941-07.01.1942 р.р.)

З метою захоплення Москви, був підготовлений план “Тайфун”. Задум цього плану полягав в прориві фронту оборони Червоної Армії і на підступах до Москви оточити і знищити основні сили радянських військ в районах Вязми та Брянська, та в подальшому спрямовувати наступ з фронту на Москву.

Операція “Тайфун” почався 30 вересня 1941 року переходом в наступ 2-ї танкової групи (з 05.10.1941р. 2-а танкова армія) проти військ Брянського фронту. 2 жовтня 1941 року в бойові дії вступили інші армії групи “Центр”. Жорстока битва продовжувалась 203 доби. Битва поділялася на три етапи:

- 1) оборонний період (до 05.12.1941р.);
- 2) контрнаступ (06.12.1941-07.01.1942рр.);
- 3) наступ радянських військ у західному напрямку (08.01.1942-20.04.1942рр.)

В період цієї битви радянські війська провели у жовтні та листопаді 1941 року дві послідовні по глибині операції.

28 листопада 1941 року передові німецькі частини виходять до каналу Москва-Волга і намагаються форсувати його, але були відбиті. Наносяться контрудари радянськими військами і зупиняють просування німців, котрі переходять в оборону. Загроза прориву до Москви з північно-західного напрямку ліквідована.

Літня кампанія 1942 р., Сталінградська битва

Військова обстановка характеризується вимушеним переходом німців до стратегічної оборони на всьому радянсько-німецькому фронті. Співвідношення сил змінилось на користь Радянської армії.

Зимова кампанія 1942-1943рр.

Виходячи із співвідношення сил сторін їм були поставлені наступні задачі:

- 1) корінним чином змінити хід війни;
- 2) звільнити важливі промислові райони півдня країни;
- 3) прорвати блокаду Ленінграду і зміцнити положення в московсько-смоленському напрямку.

Чисельність радянських і німецьких військ була майже рівною. Але в напрямку головних ударів радянське командування змогло створити подвійну і потрійну перевагу.

Оточення німців (19.11.-30.11.42р.).

На початок січня 1943р. зовнішній фронт оточення під Сталінградом був звільнений на 200-250 км. Чисельність оточених військ німців скоротилась з 330 до 250 тис. чол. (80 тис. чол. було знищено в боях).

В результаті погодження ударів, з південного заходу і північного заходу оточене групування опинилося розколотим на 2 частини, і 31.01.1943 року капітулювала.

Підсумки і висновки.

1) в результаті контрнаступу були розгромлені 6,4тис. танкових армій на чолі з генералом-фельдмаршалом Паулюсом, 3,4-румунських армії, 8-ма італійська армія. Німці були відкинуті далеко на захід від Волги. За 200 днів вони втратили 1.5 млн. чол., убитими, раненими, зниклими безвісті, полоненими.

2) були сформовані умови для наступу і масового звільнення окупованої території.

3) вирвана стратегічна ініціатива до кінця війни.

4) Японія тимчасово відмовилась від планів активних дій проти СРСР. Туреччина продовжувала зберігати нейтралітет.

5) подальший розвиток одержала оборона, оснащення обладнанням оборонних кордонів на велику глибину і вчасним зайняттям їх військами.

6) початок для корінного перелому в ВВВ і зміни її усього подальшого розвитку.

Битва на Курській дузі

План "Цитадель".

Сутність: прорвати оборону радянських військ і на кінець 4 діб наступу оточити і знищити групування радянських військ в районі Курського виступу. Важливе місце відводилося масовому використанню нової бойової техніки – танків "Тигр", "Пантера", штурмових гармат "Фердинанд", винищувачів "Фокке-Вульф-190А" і штурмовиків "Хеншель 129". Всі ці сили були включені до складу армій "Південь" і "Центр".

15.04.1943 р. Гітлер затвердив директиву, в якій визначались основні задачі військ в операції, що мали велике значення для Німеччини. Всі сили і засоби концентрувалися на Курському виступі протяжністю по фронту 550 км .

Не дивлячись на таємність приготування, радянське командування розкрило плани німців.

Німці наносять 3 удари, але ні один із них не приніс успіху, прорватися до Курську не вдалося.

12.07. під Курськом проходить зустрічний бій танкових - з обох сторін 1200 танків і САУ. Це була сама велика танкова битва Другої Світової війни, яка завершилася перемогою радянських військ. Німці були зупинені, а потім відкинуті на 8 — 10 км., при цьому тративши 400 танків.

Значення Курської битви.

1. Були зірвані спроби німців оточити і знищити радянські війська під Курськом, вирвати стратегічну ініціативу.
2. Отримало розвиток мистецтво організації і ведення стратегічної оборони. Вперше вирішувалися крупні стратегічні задачі групою фронтів переходом до оборони, з ціллю послабити ударну силу ворогу, зберігши при цьому свої сили.
3. Застосування принципу нерівномірного розподілу сил і засобів дозволило підвищити щільність військ в напрямку головних ударів.

4. Особливий поштовх одержала протитанкова оборона у вигляді створення протитанкових опорних пунктів по 10 - 15 гармат. бойової техніки, боєприпасів, засобів зв'язку, відсутність великих танкових і механізованих з'єднань.

2. Військові події з 1944 по 1945 роки.

Корсунь-Шевченківська битва.

Корсунь-Шевченківська битва проводилась з 24.01.44 по 17.02.44 р.

Операція готувалась в умовах зимової відлиги, що ускладнювало підготовку до неї. Розкислі ґрунтові аеродроми обмежували використання авіації.

Частина військ, що прорвалися, була знищена. Німці втратили більш 73 тисяч солдатів і офіцерів у т.ч. 18 тис. полонених. Крім того, була нанесена поразка ще 15 дивізії, що значно послабило німців.

Значення битви:

- Створені умови для повного звільнення Правобережної України.
- Корсунь-Шевченківська операція є однією з видатних операцій зі знищення великого угруповання німців. Її особливість полягала в тому, що створення внутрішніх і зовнішніх фронтів оточення відбувалося в умовах відбиття контрударів німців;
- уперше танкові армії однорідного складу застосовувалися з метою прориву оборони ворога;
- на відміну від Сталінградської битви знищення оточення військ здійснювалося без оперативної паузи відразу після завершення оточення;
- проводився широкий маневр військ в умовах бездоріжжя.

Білоруська, Вісло-Одерська і Берлінська операції

Стратегічне угруповання німецько-фашистських військ зазнало великої поразки. В журналі бойових дій німецького верховного головнокомандуючого констатувалося, що розгром групи армій «Центр» у Білорусії означав катастрофу, що перевершила Сталінградську. 17 дивізій і 3 бригади були цілком знищені, 50 дивізій утратили більш половини особового складу.

Берлінська операція

Розгромивши в січні – березні 1945р. великі угруповання ворога, війська Червоної Армії вийшли до центральних районів Німеччини і до початку квітня знаходилися в 60 км від Берліна.

Американо-англійські війська до середини квітня вийшли на окремих напрямках до Ельби в 100-120 км від Берліна, прагнучи випередити Червону Армію в занятті Берліна.

Мета операції полягала в остаточному розгромі нацистської Німеччини, оволодінні Берліном і завершенні війни в Європі.

Радянські війська опанували Берліном і з'єдналися із союзниками. Восьмого травня 1945 р. представники німецького верховного командування в передмістя Берліна - Карлсхорсті підписаний акт про беззастережну капітуляцію.

Підсумки і висновки :

У ході Берлінської операції Радянські війська розгромили 70 піхотних, 12 танкових, 11 моторизованих дивізій і велику частину авіації німецько-фашистської армії. Було узято в полон близько 480 тис. солдатів і офіцерів; захоплено 1500 танків і САУ, до 11 тис. снарядів і мінометів, 4500 літаків. Завдавши поразки основним силам німецької армії, опанувавши центральними районами Німеччини і її столицею, радянські війська змусили німців капітулювати.

Берлінська операція є одною з найбільших стратегічних операцій 2-ї Світової війни. Їй характерні короткі терміни підготовки, прорив глибокої і повної оборони, оточення з одночасним розчленуванням і знищенням вроздріб найбільшого угруповання ворога.

Операція проводилася силами 3-х фронтів у взаємодії з флотом в смузі 300 км із середнім темпом 7-8км. на добу, радянські війська за 24 дні просунулися на глибину 160 –220 км.

Маньчжурська операція. Бойові дії на Далекому Сході.

Обстановка на Далекому сході до 1945р. До літа 45 року, Японія позбавилася свого основного союзника по агресії і залишилася єдиною державою фашистського блоку, що продовжувала воєнні дії. Японія відхилила вимогу США, Англії і Китаю від 26.07.45р. про беззастережну капітуляцію, заявивши, що «буде вести війну до самого кінця відповідно до установленної нею політикою». Японський уряд робив ставку на недоторкані сили сухопутної армії і військово-промислової бази, створені в Маньчжурії і Кореї. До літа 1945 р. ні Англія ні США не мали в басейні Тихого океану необхідних сил для проведення десантних операцій з метою захоплення островів метрополії. За планами США остаточний розгром Японії мав відбутися за умов переміщення додаткових сил із Європи, що передбачалося зробити передбачалося в 1946р.

СРСР виходив з інтересів особистої безпеки на Дальньому Сході і денонсувавши договір 1941р. про нейтралітет 8.08 оголосив війну Японії. Десятого серпня 1945р. оголосила війну Японії.

Підсумки війни і висновки:

Головний підсумок - швидкий і повний розгром японських військ у Маньчжурії, Північної Кореї, на Сахаліні, Курильських островах і підписання 2.09.45р. Акта про беззастережну капітуляцію.

Втрати Японії:

- 700 тис. о.с. (83737 убито і 593900 полонених);
- ліквідація всіх плацдармів і військових баз Японії.

Основні наслідки бойових дій:

- були створені умови народам Китаю, Кореї й інших країн Східної і Південно-Західної Азії для боротьби за незалежність;
- стратегічні цілі Маньчжурської операції були досягнуті на початку війни. Воєнні дії відрізнялися величезним розмахом, що було особливістю для початкового періоду війни;
- була досягнута скритність перегрупувань та швидке зосередження і розгортання великих мас військ;
- широко застосовувалися раптові нічні переходи військ;
- успіх досягався сильним первісним ударом і участю бронетанкових військ;
- був одержаний великий досвід проведення операцій в умовах гірничо-тайгового і пустельного степового.

3. Основні положення теорії та практики військового мистецтва у другій половині ХХ століття.

1-ий післявоєнний період (1946 р.-1953 р.)

2-ий післявоєнний період (1954 р.-1991 р.)

Критерії періодизації:

- ядерна зброя -1-ий період - без'ядерний;
- 2-ий період - період ядерного протистояння.

Основною ареною боротьби стає ООН - міжнародна організація, яка була створена у жовтні 1945 р. і об'єднувала 51 державу.

За мету вона ставила зміцнення миру і безпеки, розвиток співробітництва між країнами.

Після закінчення війни колишні союзники СРСР по антигітлерівській коаліції змінили свій зовнішньо - політичний курс. США, Великобританія та інші країни почали проводити політику "холодної війни" по відношенню до країн соціалізму. "Холодна війна" включала до себе ідеологічні нападки на соц. країни, їх економічну блокаду збоку імперіалістичних держав, створення навколо них військових союзів та баз. Агресивний характер зовнішньої політики США та інших держав знайшов свій вираз у створенні військових блоків.

Організацію Північноатлантичного договору (НАТО) було створено у 1949 році.

Спочатку до нього увійшли США, Англія, Канада, Франція, Італія, пізніше до нього приєдналися інші європейські держави.

Ядерна зброя стає вирішальним фактором ведення можливих бойових дій. У 1960 р. у СРСР виділяється особливий вид військ - РВСН. До середини 50-х років кіннота перестає існувати як самостійний рід військ. Зникають стрілкові та піхотні війська. Піхота змінює назву на мотострілкові війська. Бронетанкові та механізовані підрозділи стають танковими військами.

У фронтовій авіації новим явищем стає винищувально-бомбардувальна авіація. ВМФ - створення з'єднань атомних підводних човнів. ВМФ одержує особливий вид озброєння - морську авіацію.

Розвиток військового мистецтва.

Поява ракетно-ядерної зброї міняє підходи до можливої війни. Війна тепер представляється, як випадок планетарного масштабу за участю тільки ядерних держав. Основні види стратегічних дій:

- нанесення превентивних або відповідальних ракетно-ядерних ударів з метою знищення ядерних сил противника;
- захист тилу та власних військ від ядерних ударів противника.;
- військові дії з застосуванням ядерної зброї на морському театрі військових дій.

Розробив:

Начальник кафедри загальновійськових дисциплін

полковник

Станіслав КОРОЛЬОВ

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО
ВІЙСЬКОВО-ЮРИДИЧНИЙ ІНСТИТУТ**

Кафедра загальновійськових дисциплін

ЛЕКЦІЯ 12

Навчальна дисципліна: “Історія війн та воєнного мистецтва
(у т.ч. історія українського війська)”

Блок змістових модулів 2. Розвиток воєнного мистецтва у війнах
IV-V поколінь

Змістовий модуль 2.2. Воєнне мистецтво у війнах V покоління

ТЕМА 12. Розвиток збройних сил і воєнного мистецтва в 1945-1991 рр.

Харків

Вступ.

1. Воєнно-політичні блоки. Початок "холодної війни".
2. Розвиток збройних сил та воєнного мистецтва у першому та другому післявоєнних періодах.
3. Основні етапи будівництва Збройних Сил України.

Література:

1. Історія війн та військового мистецтва – Харків, 2007, 2010, 2012.
2. Строков А.А. Історія воєнного мистецтва у 3-х томах, т.І., К.: - 1995.
3. Меринг Ф. Нариси з історії війн и воєнного мистецтва. –К.: 1997.
4. Сунь-Цзи „Мистецтво війни” . Трактати., К.: 2007.
5. Макіавеллі „ Про воєнне мистецтво”,- К.: - 1999.
6. Світова мережа Internet.

1. ВОЄННО-ПОЛІТИЧНІ БЛОКИ. ПОЧАТОК "ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ."

1-ий післявоєнний період (1946 р.-1953 р.)

2-ий післявоєнний період (1954 р.-1991 р.)

Критерії періодизації:

Ядерна зброя -1-ий період - без'ядерний

2-ий період - період ядерного протистояння.

Радянська армія в першому періоді складалася із 5-ти видів військ - сухопутних військ, ВПС, ВМФ, ВДВ (1946 р.).

Сухопутні війська:

- піхота
- бронетанкові
- механізовані
- артилерія
- кавалерія
- інженерні війська

Основні тактичні одиниці сухопутних сил - піхотні, механізовані, танкові дивізії.

До складу піхотної дивізії входили танковий полк (танково-самохідний), 2-ий артилерійський полк та додатково зенітно-артилерійський полк.

Наприкінці 1940-х років кількість машин у складі піхотної дивізії зростає з 419 до 1488.

У складі танкового полку піхотної дивізії нараховувалось 88 танків та САУ.

Основні тактичні одиниці часів ВВВ (корпуса) розформовуються, тобто на базі корпусу створюється дивізія.

Основним оперативним з'єднанням признається загальновійськова армія. До 1953 р. загальновійськова армія переважає танкову армію часів ВВВ.

Створюються (танкові) моторні армії, які складаються з танкових та моторизованих дивізій.

Зенітні комплекси: системи знаходження + система поразки + системи забезпечення.

Загальні напрямлення розвитку озброєння.

Артилерія. В усіх видах озброєння прагнули врахувати недоліки ВВВ:

- а) збільшення далькості гармат;
- б) посилення броненепробиваємості;
- в) підвищення автоматизації зарядження та наведення.

Бронетанкові війська. Танки. САУ.

Танки повинні мати максимально-захисні характеристики (досвід ВВВ показав це). Тому створюються міцні двигуни на базі дизеля.

Покращення артилерійських характеристик танків (тобто вогнева міць машини). Встановлювалися більш міцні та збалансовані гармати, це дозволяло вести бій, не зупиняючи машини.

Стрілецька зброя. Гвинтівка Мосіна. Карабін Симонова. Пістолети — кулемети.

У 1949 р. почався перехід збройних сил на новий комплекс стрілецької зброї:

- АК (автомат Калашникова)
- ШКС (швидкісний карабін Симонова)
- РКД (ручний кулемет Дегтярьова)

Це озброєння було уніфіковане під зразок патрона 1943 р.

РК - 46 (ротний кулемет)

Ручні та станкові протитанкові гранатомети (РПТ-1, РПГ-2, СПГ-82).

Новою технікою були оснащені інженерні війська та війська зв'язку.

Виключались недоліки, знайдені у ході ВВВ.

Друга Світова війна знищила співвідношення сил на міжнародній арені, склалися позитивні обставини для відновлення національної незалежності народів Центральної та Південно-Східної Європи.

У 1949 р. у Східній Германії створюється НДР. У 1945 р. на території колишньої Французької колонії - Індокитаю була створена Демократична Республіка В'єтнам. Корея, яка звільнилася від Японських загарбників, перетворилася на Корейську Народну - Демократичну Республіку. У Китаї проголошено створення Китайської Народної Республіки (1949 р). розгортається національно-визвольний рух. Отримують незалежність Індія, Бірма, та деякі країни Азії.

СРСР свої взаємовідносини з іншими соціалістичними країнами формують договорами про дружбу та співробітництво і взаємну допомогу. Країни-учасниці договору ставили за мету забезпечення миру та міжнародної безпеки.

У 1949 р. створена 1-ша міжнародно-економічна організація соціалістичних країн - Рада Економічної Допомоги.

Ведеться боротьба за підтримання та зміцнення миру, проти загрози нової війни.

Боротьба проти створення військово-політичних блоків.

Основною ареною боротьби стає ООН - міжнародна організація, яка була створена у жовтні 1945 р. і об'єднувала 51 державу.

За мету вона ставила зміцнення миру і безпеки, розвиток співробітництва між країнами.

Після закінчення війни колишні союзники СРСР по антигітлерівській коаліції змінили свій зовнішньо - політичний курс. США, Великобританія та інші країни почали проводити політику "холодної війни" по відношенню до країн соціалізму. "Холодна війна" включала до себе ідеологічні нападки на соц. країни, їх економічну блокаду збоку імперіалістичних держав, створення навколо них військових союзів та баз. Агресивний характер зовнішньої політики США та інших держав знайшов свій вираз у створенні військових блоків.

Організацію Північноатлантичного договору (НАТО) було створено у 1949 році.

Спочатку до нього увійшли США, Англія, Канада, Франція, Італія, пізніше до нього приєдналися інші європейські держави.

Після закінчення II світової війни людство чекало та те, що у світі більш не будуть розв'язуватися війни і нарешті настане довгоочікуваний мир. Але цього не сталося: вже у 1945 році спалахнула віна у В'єтнамі, а потім одна за одною почалися декілька локальних війн і збройних конфліктів у різних куточках світу. Безпосередньо, або непрямую участь практично у всіх локальних конфліктах брали треті сторони, як правило, найкрупніші і наймогутніші держави: США, СРСР, провідні держави Європи, Китай. Все це призвело до протистояння між двома політичними системами - соціалізмом і капіталізмом.

Основними і найбільш істотними рисами будь-якого локального збройного конфлікту є обмеженість за метою, просторовим розмахом, застосованими силами і засобами. При цьому *локальною війною* звичайно називають обмежений за політичною метою і територією збройний конфлікт між двома чи декількома державами, який стосується переважно їх територіальних, економічних, політичних та інших інтересів. *Збройний конфлікт* являє собою форму вирішення національно-етнічних, релігійних, політичних та інших некорінних протиріч із застосуванням засобів збройного насильства як у середині країни так і стосовно суміжної держави, чи декількох держав, за яких вони не переходять на особливий стан, які являє собою війну.

Класифікація локальних війн

За причинами виникнення:

2. Міждержавні.
3. Громадянські.

За кількістю учасників:

1. Двосторонні .
2. Багатосторонні (коаліційні).
3. За підтримки ворогуючих сторін провідними країнами світу.

За участю сил і засобів збройної боротьби:

1. Із застосуванням регулярних ЗС і сучасних видів озброєння.
2. Із застосуванням нерегулярних формувань і застарілого озброєння.

Слід зазначити, що у другій половині XX століття локальні війни набули значного поширення, яке продовжується по сьогоднішній час і не має визначених меж припинення та хоч якого б звуження цього сумного явища.

У 1954 р. створюється Західноєвропейський союз, до складу якого увійшли 8 держав Європи.

У тому ж році виникає ще одне військове угруповання - Багдадський Пакт. Вони були спрямовані проти національно-визвольних рухів колоніальних народів.

У 1955 р. у Варшаві було заключено Договір про дружбу, співробітництво та взаємну допомогу між СРСР та європейськими державами народної демократії.

Його мета: забезпечення безпеки соціалістичних країн і підтримання миру у Європі. Варшавський Договір підписали СРСР, Польща, Румунія, Албанія, Болгарія, Угорщина, НДР, Чехословаччина.

2. РОЗВИТОК ЗБРОЙНИХ СИЛ І ВІЙСЬКОВОГО МИСТЕЦТВА У ПЕРШОМУ ТА ДРУГОМУ ПІСЛЯВОЄННИХ ПЕРІОДАХ.

Зіткнення 2-х міцних коаліцій.

Основна ціль війни - досягнення перемоги - досягаються зусиллями усіх видів військ при головуючим значенням Сухопутних військ. Основні види стратегічних дій:

- НАСТУП
- КОНТРНАСТУП
- ОБОРОНА.

Стратегічна наступальна операція здійснюється групою фронтів.

Основні види наступу:

- оточення противника - шляхом нанесення міцних флангових ударів;
- розсічення захисту противника;
- поглинання оборони противника шляхом нанесення кількох

рівнозначних по міцності ударів.

Стратегія.

Оборона - признавалась тимчасовим видом дій, яка застосовувалась примусово.

Оперативне мистецтво.

Фронтowa наступальна операція розглядається, як частина стратегічної операції, керуюча великим фронтом.

Проміжні завдання могли здійснюватися і у масштабі армій.

Будь-яка операція складається з 2-х стадій: Перша - прорив захисту противника; Друга - розвиток наступу та поразка противника на всю глибину захисту.

При нанесенні ударів про противнику виявлялась найслабкіше місце в його захисті.

Розвідка боєм.

Проведення артилерійських та авіапідготовок.

Артилерійська підтримка - 3 етапи:

1. підготовка атаки шляхом поразки противника на всю його тактичну глибину.
2. підтримка атаки вогневим валом.
3. супроводження атаки з поразкою, як площею так і конкретних цілей.

Війська ВДВ грали особливу роль: забезпечення дій стрілецького корпусу

зенітно-артилерійської групи.

Організація та структура збройних сил:

Ядерна зброя стає вирішальним фактором ведення можливих бойових дій. 1960 р. - у СРСР виділяється особливий вид військ - РВСН. До середини

50-х років кіннота перестає існувати як самостійний рід військ. Зникають стрілкові та піхотні війська. Піхота змінює назву на мотострілкові війська. Бронетанкові та механізовані підрозділи стають танковими військами.

Мотострілкові і танкові дивізії.

У військах ППО оформлюється три окремих види військ:

- ЗРВ (зенітно-ракетні війська.)
- Авіація ППО

РТВ (радіотехнічні війська) ВПС поділяються на:

- дальню
- фронтову
- військово-транспортну авіацію

У фронтовій авіації новим явищем стає винищувально-бомбардувальна авіація.

ВМФ - створення з'єднань атомних підводних човнів. ВМФ одержує особливий вид озброєння - морську авіацію.

Розвиток озброєння і техніки в РВСН розрізняють:

1. Стратегічні ракети (міжконтинентального класу та середньої дальності).
2. Оперативно - тактичні ракети (ракети обмеженої дальності)
3. Авіаційно-морські та зенітні ракетні комплекси.

Розвиток військового мистецтва.

Поява ракетно-ядерної зброї міняє підходи до можливої війни. Війна тепер представляється, як випадок планетарного масштабу за участю тільки ядерних держав. Основні види стратегічних дій:

- нанесення превентивних або відповідальних ракетно-ядерних ударів з метою знищення ядерних сил противника;
- захист тилу та власних військ від ядерних ударів противника.;
- військові дії з застосуванням ядерної зброї на морському театрі військових дій.

Оперативне мистецтво.

Новим явищем того, що танкові підрозділи вирушають у перший ешелон

військ, тому що вони мають велику мобільність, та сама броня представляє

надійний засіб захисту від радіації.

Тактика.

При веденні наступальних операцій війська повинні зосереджуватись на глибині своєї оборони. Війська розвернені в бойовому порядку пропорційно посиленню дій противника. Велике значення - військ ВДВ.

3. ОСНОВНІ ЕТАПИ БУДІВНИЦТВА ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ.

Після розпаду Радянського Союзу і проголошення у 1991 році незалежності Україна успадкувала одне з найпотужніших угруповань військ у Європі, оснащене ядерною зброєю. У цьому ж році почалося створення власних збройних сил, яке визначилося у двох основних етапах:

I. (1991 – 1996 рр.) – етап формування основ ЗС України.

II. (з 1997 – 2000 рр.) – етап будівництва ЗС України.

З прийняттям "Державної програми реформування та розвитку Збройних Сил України на період до 2005 року" почався III етап будівництва Збройних Сил України – реформування.

На території України після розпаду СРСР дислокувалися: ракетна армія, 3 загальновійськових та 2 танкові армії, 1 армійський корпус, 4 повітряні армії, окрема армія протиповітряної оборони (ППО), Чорноморський флот. Усього угруповання військ і сил нараховувало біля 780 тис. чол. Особового складу, 6.5 тис. танків, до 1.5 тис. бойових літаків, понад 350 кораблів та суден забезпечення, 1272 стратегічних ядерних боєголовок міжконтинентальних балістичних ракет та майже 2.5 одиниць тактичної ядерної зброї.

Двадцять четвертого серпня 1991 року Верховна Рада України ухвалила рішення про взяття під свою юрисдикцію усіх розташованих на території України військових формувань збройних сил колишнього Радянського Союзу та про створення одного з ключових відомств – Міністерства оборони України. Характерними ознаками I етапу були одночасне формування правової основи діяльності збройних сил, реорганізації їхніх структур, створення відповідних систем управління, забезпечення та інших елементів, необхідних для їхнього функціонування. У стислі терміни Верховною Радою України був прийнятий пакет законодавчих актів стосовно воєнної сфери, а саме закони України "Про Збройні Сили України" (06.12.1991 р.), "Про оборону України" (06.12.1991 р.), "Про прикордонні війська України" (04.11.1991 р.), "Про внутрішні війська Міністерства внутрішніх справ України" (26.03.1992 р.), "Про цивільну оборону України" (02.03.1993 р.), "Про внесення змін і доповнень до Закону України "Про Збройні Сили України"; Постанови Верховної Ради України: "Про Концепцію оборони та будівництва Збройних Сил України" (11.10.1991 р.), "Про воєнну доктрину України" (19.10.1993).

Становлення ЗС України супроводжувалося значним скороченням військових структур, чисельності особового складу, кількості озброєнь та військової техніки. Так, на кінець 1996 року було скорочено понад 3, 5 тис. різноманітних військових структур, майже 410 тис. особового складу. Значно зменшилася кількість озброєнь та військової техніки: бойових літаків – на 600 од., вертольотів – майже на 250 од., парк танків та бойових броньованих машин скоротився майже на 2400 і 2000 одиниць відповідно. На ті ж роки припадає і ядерне роззброєння України. В основу цього процесу було закладене політичне рішення керівництва України стосовно без'ядерного і позаблокового статусу держави. На 1 червня 1996 р. на території України не залишилося жодного ядерного заряду або боєприпаси.

Проте, з часом стало зрозумілим, що процес будівництва збройних сил лише розпочався і не всі заплановані у цій сфері заходи були виконані. Основними причинами незадовільного виконання заходів будівництва ЗС України склалися з відсутності системного підходу, та чітко визначеного, послідовного плану щодо розв'язання проблем військового будівництва, часта зміна керівництва військового відомства (з 1991 по 1996 роки змінилося три міністри оборони і чотири начальники Генерального штабу, понад 70% керівного складу військових формувань різного рівня); постійне зниження в Державному бюджеті України як загальної частки видатків на національну оборону взагалі, так і витрат на утримання збройних сил, закупівлю озброєння і військової техніки, проведення науково-дослідних та науково-конструкторських робіт. Ці чинники зумовлювали необхідність розробки обґрунтованої Державної програми будівництва та розвитку ЗС України, яка б не лише визначала напрямки та пріоритети будівництва національних збройних сил, а мала здатність збалансувати їхні завдання, структуру, чисельність із потенційними воєнними загрозами та викликами національній безпеці України.

Тому у 1996 році за дорученням Президента України була розроблена і у січні 1997 р. затверджена "Державна програма будівництва та розвитку Збройних Сил України на період до 2005 року". Вона стала першим комплексним документом, який окреслив мету, пріоритетні напрямки та завдання військового будівництва. Саме із затвердженням цієї програми і розпочався II етап військового будівництва в Україні. Спільна робота органів законодавчої та виконавчої влади держави дала змогу розробити та ввести в дію комплекс нормативно-правових документів у сфері оборони і військового будівництва. З 1997 по 2000 роки було прийнято 25 таких законодавчих актів, зокрема Постанова Верховної Ради України від 16.01.1997 р. "Концепція (основи) державної політики національної безпеки України" та закони України "Про статут внутрішньої служби України", "Про статут гарнізонної та вартової служб Збройних Сил України", "Про стрійовий статут Збройних Сил України", "Про дисциплінарний статут Збройних Сил України", (23.04.1999 р.), "Про участь України у міжнародних миротворчих операціях" (23.04.1999 р.) тощо.

Прийнятими законодавчими актами вдалося юридично врегулювати питання організації оборони держави, правового режиму воєнного і надзвичайного станів, мобілізації та мобілізаційної підготовки, соціального захисту військовослужбовців і членів їх сімей, господарської діяльності ЗС України. Також було розширеним правове поле щодо участі збройних сил у миротворчій діяльності та у міжнародному військовому співробітництві. Основними результатами другого етапу будівництва Збройних Сил України є:

- удосконалення структури військ (сил) за рахунок оптимізації співвідношення між бойовими з'єднаннями та частинами і структурами забезпечення;

- уточнена загальна чисельність ЗС України - Постановою Верховної Ради України від 22.12.1998 р. чисельність ЗС на 31.12.1999 року встановлювалася у 310 тис. військовослужбовців і 90 тис. цивільних працівників;

- ефективнішою стала система управління Збройних Сил України в цілому і військами;
- запровадження з 1998 року нової системи воєнно-адміністративного розподілу території держави (замість військових округів – три оперативні командування (ОК): Північне ОК, Західне ОК, Південне ОК);
- суттєво реформовано систему військової освіти;
- з початку 1999 року здійснено перехід на нову систему тилового забезпечення за територіальним принципом;
- відбулися зміни в бойовій підготовці з'єднань та військових частин ЗС України.

Головною проблемою реалізації "Державної програми будівництва та розвитку Збройних Сил України..." залишався недостатній рівень її фінансування. Протягом 6 місяців була розроблена, а 28 липня 2000 р. Указом Президента України затверджена нова "Державна програма реформування та розвитку Збройних Сил України на період до 2005 року".

Ця програма започаткувала третій етап реформування та розвитку ЗС України на період до 2005 року. Головною метою цієї програми було створення за принципом оборонної достатності ЗС України – оптимальних за чисельністю, мобільних, добре озброєних, всебічно забезпечених та навчених військ (сил), які спроможні були б виконати покладені на них завдання в будь-яких умовах обстановки і в той же час не були занадто обтяжливими для держави. Програмою передбачалися заходи, які заклали б фундамент подальших широкомасштабних перетворень:

- створення функціональних структур збройних сил: передових сил оборони (стратегічні неядерні сили стримування, сили швидкого реагування, війська прикриття); основних сил оборони (перший оперативний ешелон, другий оперативний ешелон, оперативні резерви); стратегічних резервів;
- подальша оптимізація чисельності ЗС України, удосконалення системи комплектування.

Двадцять третього травня 2002 року Радою національної безпеки була проголошена стратегія інтеграції України до НАТО. Цей крок був підготовлений логікою попередніх подій: набуттям Україною у 1991 р. членства в Раді євроатлантичного партнерства (РСАП), приєднанням до Програми НАТО "Партнерство заради миру", підписанням в 1997 р. Хартії "Про особливе партнерство між Україною і організацією договору".

В період з липня 2003 р. до червня 2004 р. згідно Указу Президента України від 04.07.2003 р. був проведений оборонний огляд. Сутність оборонного огляду полягала в об'єктивному аналізі воєнно-політичної обстановки навколо України і створення на його основі ефективної системи адекватного реагування на імовірні виклики та загрози військовій безпеці України, формування обґрунтованих завдань органам державної влади у сфері оборони та ресурсної бази, яка виділяється.

Результати оборонного огляду стали основою для глибокої всебічної розробки програмних документів воєнної реформи – Воєнної доктрини України і стратегічного оборонного бюлетеня України на період до 2015 р.

Розробив:

Начальник кафедри загальновійськових дисциплін
полковник

Станіслав КОРОЛЬОВ

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО
ВІЙСЬКОВО-ЮРИДИЧНИЙ ІНСТИТУТ**

Кафедра загальновійськових дисциплін

ЛЕКЦІЯ № 13

Навчальна дисципліна: “Історія війн та воєнного мистецтва (у т.ч. історія українського війська)”

**Блок змістових модулів 2. Розвиток воєнного мистецтва у війнах
IV-V поколінь**

Змістовий модуль 2.2. Воєнне мистецтво у війнах V покоління

ТЕМА 13. Локальні війни і конфлікти другої половини XX ст.

Харків

Зміст

1. Локальні війни і конфлікти на Далекому сході в 1945 - 1990 р.р.
2. Локальні війни і конфлікти на Близькому сході і в Африці в 1945 - 1990 р.р.
3. Локальні війни і конфлікти в Західній півкулі в 1945 - 1990 р.р.

Література:

1. Історія війн та військового мистецтва – Харків, 2007, 2010, 2012.
2. Строков А.А. Історія воєнного мистецтва у 3-х томах, т.І., К.: - 1995.
3. Меринг Ф. Нариси з історії війн и воєнного мистецтва. –К.: 1997.
4. Сунь-Цзи „Мистецтво війни” . Трактати., К.: 2007.
5. Макіавеллі „ Про воєнне мистецтво”,- К.: - 1999.
6. Світова мережа Internet.

Вступ.

По своїй суті локальні війни є продовженням політики класів і держав за допомогою збройного насилля. Локальні війни відрізняються від світових війн тим, що переслідують відносно обмежені політичні цілі. Це обумовлює обмеженість масштабів військових дій, невелику кількість ділянок, специфічну стратегію і тактику. Також локальні війни і військові конфлікти використовуються для придушення революційного і визвольного руху пригнічених народів.

Після Другої Світової війни в світі відбулось більше 120 локальних війн і військових конфліктів.

По типам серед них можна виділити:

- локальні війни і військові конфлікти розв'язані окремими західними державами проти окремих соціалістичних держав (Куба, Угорщина, Чехословаччина та інші);

- локальні війни і військові конфлікти між окремими, в тому числі і в середині держав, які виникали із-за невирішених територіальних питань або в результаті боротьби за нові ринки збуту або устремління агресивної держави встановити свої стратегічні позиції в певному районі світа (Індокитай, Близький Схід, Ізраїль, Арабські держави).

В сучасних локальних війнах протилежні сторони, як правило, залишаються не ізольовані від світу. На світовій арені кожному із сторін в цих війнах завжди підтримують інші держави, при цьому намагаючись шляхом поставок зброї та інших засобів забезпечити перемогу однієї із сторін. Всі прогресивні сили, навпаки, надають допомогу і підтримку державам і народам які борються за справедливість.

Таким чином, ці війни, залишаючись по своїм масштабам локальними, по суті виходять за ці рамки(Афганістан, Югославія, Ефіопія, Ірак).

За ступенем використання сил і засобів озброєння боротьби локальні війни і військові конфлікти післявоєнного періоду поділяються на війни, в яких беруть участь тільки регулярні військові сили, які застосовували всі види сучасної зброї за виключенням ядерного, і війни, в яких поряд з регулярними військами беруть участь нерегулярні збройні формування і які застосовують звичайне озброєння, або нерідко застарілу зброю.

Причини локальних війн.

Локальні війни породжуються політикою держав спрямованої на підкорення, захоплення, малих народів та їх територій. Вони починаються зацікавленими колами окремих держав з метою захоплення або зміцнення економічних і стратегічних позицій, щоб в кінцевій меті підірвати або притиснути певні сили, подавити визвольну боротьбу в залежних державах, зміцнити в них певні режими і свій вплив.

Для держав і народів, які являлись жертвою агресії локальні війни стають загальною, визвольною, справедливою війною за соціальну і національну незалежність.

Більшість післявоєнних локальних війн, відбуваються в зонах національно-визвольного руху – в Азії, Африці і Латинській Америці. Для ведення цих війн агресор намагається використовувати в них таку кількість сил і засобів, яке б дозволило йому досягнути численної переваги.

В сучасних умовах спостерігається тенденція до розширення масштабів локальних війн. Це посилює небезпечність переростання таких війн в світову.

1. Локальні війни і конфлікти на Далекому сході в 1945 - 1990 р.р.

Війна у В'єтнамі (1945 – 1954 р.р.)

2 вересня 1945р., проголошена Демократична Республіка В'єтнам(далі - ДРВ). Тимчасовий уряд об'єднав всі Збройні Сили в Народну армію. В кінці вересня Франція і Англія, підтримані США, під приводом роззброєння японських військ висадились на території В'єтнаму, нав'язавши йому війну. До весни 1946р., війська Китаю і Англії були виведені із ДРВ під впливом світової спільноти. Але залишився французький експедиційний корпус і в грудні 1946р., Франція розгортає колоніальну війну проти ДРВ, розраховуючи в коротку терміни розгромити збройні сили і встановити своє панування в цій державі. Чисельність експедиційного корпусу складала – 90тис. чол. Військові сили ДРВ – 5тис. До 1954р. чисельність французьких військ – до 250тис. чол., понад 250 танків, понад 1тис. бронемашин, 1,5тис. гармат і 460 літаків.

Війна у В'єтнамі поділяється на три періоду:

1-й період (з грудня 1946-до кінця 1947р.р.). Французькі війська, використовуючи перевагу, намагаються захопити найважливіші центри держави і ізолювати В'єтнам від зовнішнього світу.

Основною формою бойових дій стала маневрова партизанська війна .

Стратегічний план ДРВ полягав в тому, щоб обминаючи зіткнення з головними силами противника, розгортати партизанську боротьбу і використовуючи маневрену оборону на всій території держави розосередити і виснажити сили ворога, а потім розгромити.

На кінець 1947р., наступ французьких військ було зупинено.

2-й період(1950-1954 р.р.). Народна армія у взаємодії з партизанами здійснює ряд операцій в результаті чого, визволена велика частина Північного, значні райони Центра і Півдня В'єтнаму. Французьке командування у відповідь, проводить ряд наступальних операцій з метою знищення основних сил Народної армії в північній частині В'єтнаму. До 1954р., маючи в своєму складі 6 піхотних дивізій (дивізія – 3 полки – 3 батальйони – 3 роти), 13 окремих піхотних полків, інші спеціалізовані частини і підрозділи, відбили наступ французького експедиційного корпусу, і нанесли йому поразку. Було взято в полон понад 12 тис. солдат і офіцерів, знищено 62 літака, велику кількість зброї, боєприпасів і майна.

21липня 1954р., Франція для запобігання повного розгрому, вимушена була підписати в Женеві угоду про припинення військових дій у В'єтнамі.

Війна в Кореї 1950-1953р.р.

Після визволення в серпні 1945р. північної частини Кореї від японських окупантів, на основі угоди союзних держав, територію на північ від 38-ої паралелі займали Радянські війська, а на південь – американські.

В серпні 1948р. в Південній Кореї, США створили маріонеточний уряд Лі Сьєн Мина і почалось формування Південно Кореїської армії.

Восени 1948р., створення КНДР, послугувало поштовхом до підготовки південнокорейськими властями збройного наступу на КНДР.

Для захисту в КНДР створюються власні Збройні Сили. До літа 1950р. вони включали:

- сухопутні війська;
- ВПС;
- ВМФ.

До початку військових дій Південна Корея створила наступальне угруповання в складі 8 піхотних дивізій і декілька окремих частин озброєних американською зброєю і бойовою технікою. Загальна чисельність – 100тис. чол.

План нападу розроблений американською військовою місією і південнокорейським військовим командуванням. Передбачав: ударом сухопутних військ з фронту і десантів з тилу оточити і знищити основні сили корейської Народної армії в районах Пхеньяна, і після чого розгорнути наступ в північному напрямку і вийти до кордонів Китаю.

Війна в Кореї поділяється на 4 періоди.

1-й період (25липня – 15вересня 1950 р.р.) південнокорейські війська несподівано вторгнулись на територію КНДР.

25 липня 1950р., після 30-ти годинної артпідготовки, війська КНДР – переходять в контрнаступ і переслідують агресора.

З 27 липня, в битвах приймають участь американська авіація, а з 5червня – сухопутні війська. КНДР несе втрати в людських силах і бойовій техніці. Американські ВПС – абсолютно панували в повітрі.

2-й період(16 вересня – 24 жовтня 1950 р.) наступ американських військ.

Задум американських військ: неочікуваною висадкою морського десанту і переходом в наступ 8-ої американської армії з пусанського плацдарму оточити і знищити основні сили КНР.

Прорив оборони КНР і до середини жовтня бойові дії переносяться до півночі від 38-ої паралелі, а на окремих ділянках і на підступах до кордонів КНР.

19 жовтня, вирушають на територію КНДР війська КНР, для надання допомоги спільно з військами КНДР наносять удар по американським військам і відкидають їх на 45-50км.

3-й період (25 жовтня-10 червня 1951 р.) розвиток успіху КНР і військ КНДР і до 8 січня 1951р. просуваються на 80-100км. на південь 38-ої паралелі. Але враховуючи умови місцевості і недостаток сил і засобів з 20.02.-20.04. війська КНР і КНДР відійшли на рубіж 38-ої паралелі і перейшли до оборони.

4 період(10 червня-27 червня 1953 р.), період організації і ведення активної оборони військ КНДР. Система оборони складалась із опорних пунктів, в основі яких лежали тунелі в гірських умовах.

В ході активних бойових дій і оборони КНДР і в результаті впливу світової суспільності, війна була зупинена.

7 червня 1953р., підписана угода про закінчення війни в Кореї.

Війна у В'єтнамі (1964-1973 р.р.)

В Південному В'єтнамі при підтримці США сформовано уряд, який за допомогою американських радників почав створювати армію і проводити кардинальні операції проти сил, які боролися за незалежність.

15 лютого 1964 р., створено Армію визволення Південного В'єтнаму. Приводом до війни послугувало спровоковане 2 серпня 1964 р. зіткнення американських кораблів з торпедними катерами ДРВ в Токійській затоці.

5 червня, США почали бомбардувати територію ДРВ. В Південному В'єтнамі було здійснено перекидання військ США- 185 тис. військовослужбовців.

Квітень-травень 1965 р., здійснюють ряд корабельних операцій.

Групи гелікоптерів, озброєні кулеметами і ракетами – обстріл партизан – застосовується тактика “випаленої землі”.

До початку 1966 р., чисельність Збройних Сил США у В'єтнамі – 200тис. чол.

Січень-лютий, був здійснений великий наступ проти армії визволеного Південного В'єтнаму.

Втрати американців збільшилися, партизани виходять із небезпечних зон, роблячи засади.

До початку 1968 р., армія В'єтнаму нараховувала 10 тис. дивізій, декілька окремих піхотних полків, батальйонів і рот. Загальна чисельність – 300 тис. чол., а з партизанами – 1 млн.

В результаті чого американські агресори понесли значні втрати. Внаслідок цього і тиску світової громадськості, американський уряд 27 січня 1973 р. вимушений був підписати угоду про припинення війни і встановлення миру у В'єтнамі.

2. Локальні війни і конфлікти на Близькому сході і в Африці в 1945 - 1990 рр.

Війна в Єгипті (1956 р.)

В липні 1953р. в Єгипті проголошена республіка. Націоналізація Суецького каналу, що загостило міжнародні відносини. Англія, Франція, Ізраїль готують вторгнення в Єгипет.

Мета:

- розпустити уряд Насера;
- захоплення Суецького каналу;
- укріплення своїх позицій на Близькому Сході.

Для її здійснення притягувалось:

- 230 тис. солдат і офіцерів;
- 600 танків;
- понад 650 літаків;
- 130 кораблів.

Єгипет:

- 90 тис. чол.;
- 130 літаків.

Бойові дії.

Вранці 29 жовтня 1956р. ізраїльтяни наносять удар на Суецькому та Ісмаїльському напрямках. Висаджений військовий десант, ізраїльські війська зуміли вийти на підступи до Суецького каналу.

1 листопада була прорвана оборона єгиптян і війська агресора захопили Газу. На кінець 2 листопада, ізраїльські частини вийшли до Суецького каналу. 3 листопада, ізраїльтяни почали просування в південну частину Синайського п-ва. На кінець 5 листопада, ізраїльтяни захопили Синайський півострів.

6 листопада, висадка морського і повітряного десанту. Створивши абсолютну перевагу в силах і засобах англо-французькі війська оволоділи портами і до 7 листопада просунулись на 35-40км., розраховуючи захопити Каїр.

5 листопада, заява СРСР “про рішучість застосування сили для встановлення миру на Сході”.

Війна була зупинена, війська агресорів були виведені з єгипетської території.

Ізраїльська агресія проти арабських держав (1967 р.).

Ізраїль – США - НАТО, розгортають підготовку до нападу на арабські держави.

Чисельність Збройних сил Ізраїль – 275 тис., 1 тис. танків, 450 літаків, 26 бойових кораблів.

План: неочікуваним ударом великих сил авіації, бронетранспортерів та механізованих військ захопити ініціативу і почергово розбити Збройні сили Сирії, ОАР, Йорданії на протязі 3-4 днів. Головний удар – єгипетську війська.

5 липня 1967 р. – в 8 год. 45 хв., ізраїльська авіація на малих висотах вторгається у повітряний простір ОАР, було нанесено два наступні удари по основним авіабазам держави. На протязі 2-3 годин, знищено 65% літаків арабських ВПС, а на 16 аеродромах виведені із ладу ВПП. Наступними об'єктами ударів стали бронетанкові війська і комунікація. Сухопутні війська наступали на Синайському півострові. Основні види бойових дій: охоплення, висадка десантів з гелікоптерів, здійснення прориву.

Проти Йорданії бойові дії почались 6 липня, масованими ударами авіації по аеродромам і військам, а потім перехід в наступ з півночі, заходу і півдня з метою розсікти і знищити по частинам угруповання йорданських військ на захід від річки Йордан. До кінця 7 липня, йорданські війська в північно-західній частині були розбиті.

9 липня – наступ на сирійському фронті – головний удар на Дамаск. Ізраїльтяни прорвали оборону сирійців. Вранці 10 липня відновлено наступ,

просування в глиб на 26км., на цьому рубежі бойові дії продовжувались до 13 липня.

Одержавши тимчасові успіхи, ізраїльтяни не змогли досягнути головних цілей війни – ліквідувати режими Сирії. Досвід цієї локальної війни підтвердили важливість фактора несподіваності при розв'язанні війни.

В локальних війнах як і раніше приймають участь всі види Збройних сил. Але якщо в першій половині 60 років головну роль в їх веденні відводилась сухопутним військам, то пізніше все більше значення стало відводитись ВПС, ВМС, ППО, радіоелектронним військам.

На способи дій сухопутних військ в останніх локальних війнах велика увага зосереджувалась на застосування ПТУР і гелікоптерів вогневої підтримки. В тактиці дій піхоти – тенденція переходу від піших атак до атак на БТР та БМП. В тактиці сухопутних військ все більшого поширення набувають дії вночі.

Арабо – Ізраїльська війна (6-25 жовтня 1973 р.).

Політика Ізраїлю була спрямована на розширення території, та на підтримку США. Ізраїль переслідуючи ціль закріпитись в державах Близького Сходу призвела до четвертої арабо-ізраїльської війни.

В складі сухопутних військ Ізраїлю нараховувалось 33 бригади (із них 10 бронетанкових) і декілька батальйонів забезпечення: - 1700 танків, - 486 літаків, - 58 кораблів.

Плани Ізраїлю: спочатку бойові дії проти Сирії, а потім наступ на Єгипет.

Це була сама велика арабо-ізраїльська війна по кількості учасників і бойової техніки. Військові дії відрізнялись високою інтенсивністю, широким застосуванням бойової техніки і зброї. Хід бойових дій відбувався в декілька етапів.

6-8 жовтня 1973р., єгипетські війська форсували Суецький канал, визволили його східний берег і просунулись на 15-30 км. в глиб Синайського п-ва.

9-14 жовтня, ізраїльські війська почали контрнаступ на Дамаск. Сирійські, іракські і йорданські війська відійшли на другу лінію оборони.

15 жовтня, ізраїльські війська підтримані авіацією заволоділи значною територією західного берега Суецького каналу.

25 жовтня 1973р., згідно з рішенням Ради Безпеки ООН бойові дії були припинені.

Сторони втратили близько 20тис. чол. вбитими; майже 2700 танків; понад 300 літаків та іншої бойової техніки.

Арабські держави повернули значну частину території оточену Ізраїлем в 1967р.

В боях на сирійському фронті прийняли активну участь іракські, йорданські і марокканські війська, на допомогу Єгипту і Сирії послали свої формування Кувейт, Лівія, Алжир, Саудівська Аравія.

Політика Ізраїлю привела до того, що дипломатичні відносини з ним розірвало 20 африканських держав.

3. Локальні війни і конфлікти в Західній півкулі в 1945 - 1990 р.р.

Воєнні дії з боку армій США, Франції та інших держав відбувалися, як правило, без оголошення війни шляхом віроломного нападу в умовах чисельної переваги, із застосуванням сил і засобів всіх видів Збройної Сили, а також армій країн-сателітів, формувань контрреволюційних найманців.

Серед багатоманітності способів розв'язання локальних війн були:

- прямий, відкритий збройний напад однієї або декількох країн на суверенну державу.
- використання маріонеткових реакційних режимів з подальшим збройним втручанням великих держав (війни в Кореї 1950р., війна у Південному В'єтнамі 1964р.).
- напад на суверенну країну реакційних сил підготовлених США та ін. країнами в Західній півкулі (напад на Кубу 1961р., Гватемалу 1954р., Гондурас 1956р., Нікарагуа 1980р.).

- розв'язання локальних війн колоніальними Збройними Силами (війни англійських колонізаторів в Омані 1971р., Франція-Алжир 1954р.).

Особливістю розв'язання локальних війн порівняно зі світовими є те, що об'єм заходів по стратегічному розгортанню був значно меншим. Тому легше досягалась таємність підготовки і забезпечення раптового удару (Ізраїль, Єгипет).

Головними способами стратегічних дій агресори вибирали наступ з нанесенням сильного першого удару. Разом з тим допускалася і стратегічна оборона. Найчастіше вона здійснювалася з метою закріплення захоплених районів, утримання воєнно-повітряних і воєнно-морських баз та інших стратегічних воєнних об'єктів. Це було характерно для американських військ в Кореї і Південному В'єтнамі.

Керівництво військами на ТВО здійснювалося централізовано.

Головна увага в досягненні мети і вирішенні оперативно-стратегічних завдань в локальних війнах, приділялася сухопутним військам.

Наступальні операції, в яких вони брали участь поділялися на два основні види:

- проти регулярних армій;
- пошуково-каральні операції – проти повстанських і партизанських формувань.

Основною формою операцій регулярних армій був прорив оборони противника з нанесенням головного і 1-2 допоміжних ударів (Корея). Побудова військ для ведення таких операцій була переважно одноешалонною.

Пошуково-каральні операції проводилися послідовно або одночасно в декількох районах із застосуванням різних форм маневру, таких як:

- оточення;
- кільце;

- молот і коваadlo;
- подвійний стрибок.

Маневр "оточення" – полягає у прочісуванні певного району, місцевості в декількох напрямках з метою примусити сили противника відійти в зону, де після масового удару авіації та інших вогневих засобів завершувався їх повний розгром;

- маневр "кільце" – проводився військами, які висаджувалися з гелікоптерів;

- маневр "молот і коваadlo" – здійснювався у формі дій двох угруповань військ, одне з яких займало блокуючі позиції. В ході його проведення бойові дії могли перерости в маневр "оточення";

- маневр "подвійний стрибок" – дії двох угруповань, одне з яких висаджувалося на гелікоптерах поблизу об'єкта з метою примусити ворога відійти у певному напрямі, друге – у тилу із завданням наступати на зустріч силам що відходять.

Оборонні операції в локальних війнах і воєнних конфліктах у більшості випадків носили чітко виражений маневрений характер.

Відмітною особливістю оборонних операцій організації військ і В'єтнамі та Алжирі було те, що вони велись з допомогою системи вузлів і опорних пунктів у великих містах, на вузлах доріг, на перевалах.

Наступальному бою під час прориву підготовленої оборони передувала артилерійська і авіаційна підготовка.

Наступ проти народно-визвольної армії здійснювався методом прочісування певних ділянок місцевості в розосередженні бойових позицій на напрямках, що сходилися до центру.

У ході наступу широко застосовувалися засади на шляху ймовірного просування національно-визвольних сил.

В локальних війнах широко використовувалися ВПС. Авіація вела боротьбу за панування у повітрі:

- підтримувала сухопутні війська;
- здійснювала ізоляцію району бойових дій;
- вела повітряну розвідку;
- транспорт, живу силу, вантаж, бойову техніку.

Нерідко дії авіації досягали масштабів самостійної повітряної війни. У широких масштабах застосування і ВТА. В деяких випадках авіація зводилася в оперативні об'єднання – повітряні армії (Корея, Алжир).

ВМФ – особливо широко застосовувався у війні в Кореї.

Перевозки вантажів, блокування узбережжя, висадка морських десантів, гелікоптерна авіація на авіаносцях (англо – французько ізраїльська агресія в Єгипті 1956р.).

Наступальні операції національно-визвольних армій відрізнялися рішучістю і наполегливістю дій, вмільм використанням місцевості, застосуванням обходів і обхватів, веденням бойових дій вночі.

Основною формою ведення операції групою армій є прорив оборони з нанесенням головного і одного – двох допоміжних ударів для роздроблення оборони ворога, оточення і знищення його угруповань по частинах.

В наступальних операціях був накоплений досвід застосування родів сухопутних військ і авіації.

Оборонні операції також мали свої особливості, що обумовлювалися рельєфом місцевості, природними умовами (Корея – рельєф місцевості, В'єтнам – джунглі, ліси (партизанський рух), Ізраїль – гірська, пустельна місцевість).

В ході локальних війн удосконалювалися способи наступального і оборонного бою. Наступ здійснювався переважно в нічний час, часто без артпідготовки.

Таким чином, досвід локальних війн хоч і не є визначним для дальшого розвитку теорії військового мистецтва все ж сприяє всебічній перевірці нових сучасних засобів боротьби, має вплив на вирішення питань організації військ, а також способів їх застосування в бою і операції.

Лекцію розробив:
Начальник кафедри загальновійськових дисциплін
полковник

Станіслав КОРОЛЬОВ

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО
ВІЙСЬКОВО-ЮРИДИЧНИЙ ІНСТИТУТ**

Кафедра загальновійськових дисциплін

ЛЕКЦІЯ 14

**Навчальна дисципліна: “Історія війн та воєнного мистецтва
(у т.ч. історія українського війська)”**

**Блок змістових модулів 2. Розвиток воєнного мистецтва у війнах
V-VI поколінь**

Змістовий модуль 2.2. Воєнне мистецтво у війнах VI покоління

ТЕМА 14. Локальні війни кінця XX-го початку XXI-го ст.

Харків

Зміст

I. Вступ.**II. Основна частина.**

1. Війна в Перській затоці 1991 р.
2. Війна в Югославії 1999 р.
3. Антитерористична операція США в Афганістані «Непохитна свобода».

III. Заключна частина.**Література:**

1. Історія війн та військового мистецтва – Харків, 2007, 2010, 2012.
2. Строчков А.А. Історія воєнного мистецтва у 3-х томах, т.І., К.: - 1995.
3. Меринг Ф. Нариси з історії війн и воєнного мистецтва. –К.: 1997.
4. Сунь-Цзи „Мистецтво війни” . Трактати., К.: 2007.
5. Макіавеллі „ Про воєнне мистецтво”,- К.: - 1999.
6. Світова мережа Internet.

ВСТУП

Локальні війни і збройні конфлікти 90-х років ХХ та початку ХХІ ст. суттєво відрізняються від тих, що велися після 2-ї Світової війни.

У зв'язку з розпадом СРСР і табору соціалізму у світі з'явилася тенденція до однополярності, якої домагаються США. Приводом для реалізації цих домагань методами збройної боротьби є суперечності між окремими державами, загострення внутрішньої напруги в деяких країнах світу, прагнення керівництва окремих держав проводити незалежну зовнішню та внутрішню політику, боротьба з міжнародним тероризмом та інші “загрози” життєво важливим інтересам США та їх союзникам по НАТО

За останній час в світі виникло декілька крупних локальних війн і збройних конфліктів, у більшості з яких брали участь провідні держави світу, і у першу чергу США та їх союзники по НАТО. Це війни в зоні Перської затоки 1990 - 1991 та 2003 рр, війна в Югославії 1999 р., війна в Афганістані 2001 - 2002 рр. Ці війни визначили новий етап в розвитку військового містечтва, примусили значною мірою переглянути концепції розвитку сучасних збройних сил, їх видів і родів військ.

1. Війна в Перській затоці (2серпня 1990р. - 28лютого 1991 р.).

Восьмирічна війна з Іраном обернулася для Іраку серйозними фінансово-економічними труднощами.

Його зовнішній борг склав близько 70-90 млрд. дол., потреби в засобах на відновлення економічного потенціалу країни оцінювалися в 150 млрд. дол. Фінансово-економічні проблеми Багдад мав намір вирішувати, з одного боку, шляхом нав'язування своєї лінії в ОПЕК на різке підвищення цін на нафту (з 18 до 25 дол. за барель), з іншого боку - за рахунок списання арабськими країнами Перської затоки 50 млрд. дол. іракського боргу і надання йому нових кредитів.

Також мали місце і територіальні претензії Іраку по відношенню до Кувейту. Багдад не визнавав лінію сухопутного кордону з Кувейтом та претендував на два острови у Перській затоці (Варба і Бубиян), що мають для Іраку стратегічне значення. Крім того, Кувейт був обвинувачений у незаконному видобутку іракської нафти з розташованої на кувейтській території незначної частини родовища Румейла на суму 2,4 млрд. дол. і небажання конструктивно вирішити комплекс прикордонних проблем.

У серпні 1990 р. Ірак увів свої війська на територію Кувейту і проголосив його 19 провінцією Іраку. Кувейт не змирився з окупацією. Його уряд звернувся за допомогою до США. Адміністрація США відгукнулась на прохання і прийняла рішення про розгортання угруповання військ в зоні Перської затоки.

Одночасно були зроблені багаточисельні спроби вирішити проблему мирними способами. 29 листопада Рада Безпеки ООН направила С. Хусейну ультиматум з вимогою: до 15 січня 1991 року визволити Кувейт. В протилежному разі Рада Безпеки давала мандат на визволення Кувейту за допомогою воєнної

сили. С.Хусейн залишив ультиматум без уваги. Після цього на перший план висувалося воєнне рішення проблеми.

Війна в зоні Перської затоки має *хронологічні рамки*: з 2 серпня 1990 року до 28 лютого 1991 року. Її можна розділити на *чотири етапи*.

1. 2 – 3 серпня 1990 року. *Наступальна операція іракської армії* по захопленню Кувейту.

2. 7 серпня 1990 р. – 16 січня 1991 р. Операція “*Щит пустелі*”, в ході якої проходило зосередження багатонаціональних сил (БНС) антиіракської коаліції в зоні Перської затоки і підготовка їх до активних воєнних дій.

3. 17 січня – 23 лютого 1991 р. Операція “*Буря в пустелі*” – повітряна наступальна операція (ПНО) засобів повітряного нападу БНС – головний, вирішальний етап війни.

4. 24 – 28 лютого 1991 р. Операція “*Меч пустелі*” – повітряно-наземна наступальна операція – заключний етап війни, нанесення остаточної поразки іракській армії.

Особливістю підготовки до війни в зоні Перської затоки стало те, що вона вже на початковому етапі прийняла *коаліційний характер*. До неї було залучено 34 держави антиіракської коаліції (США, Великобританія, Італія, ФРН, Канада, Бельгія, Нідерланди, Греція, Турція, Японія, Іспанія, Португалія, Ізраїль, Австрія, Аргентина, Чехословаччина, Польща, Єгипет, Сирія, Саудівська Аравія, Бахрейн, Катар, Оман, ОАЕ, Марокко, Сенегал, Нігерія, Сомалі, Бангладеш, Пакистан, Кувейт та інш.).

Союзниками Іраку були: Іран, Лівія, Йорданія, Судан, Йемен, Алжир, Туніс, Мавританія.

На початку 1990р. економічні інтереси Іраку прийшли в протиріччя з інтересами держав Перської затоки.

В основі конфлікту – підвищення цін Іраком на нафту, на що негативно відреагував Кувейт і Саудівська Аравія. У відповідь, президент Іраку С. Хусейн звернувся до вирішення цього питання за допомогою війни.

31 липня 1990р., переговори без результату.

2 серпня 1990р., Ірак вторгається на територію Кувейту, емір Кувейту біжав до Саудівської Аравії.

Реакція Заходу - прем'єр-міністр Великобританії М. Тетчер і президент США Дж. Буш приймають рішення про свої дії проти Іраку.

Приймається рішення: згідно з резолюціями Ради Безпеки ООН, об'єднати військові сили європейських держав і США для опору С. Хусейну і встановленню миру і спокою на Близькому Сході.

Висадка військ США і союзників в районі Перської затоки.

9 серпня 1990р., американські війська починають операцію “Щит пустелі” висадкою в Перській затоці.

Мета: відвернення агресії(можливої) проти Саудівської Аравії і пересування іракської агресії у південному напрямі.

ООН не схвалила дій союзників по відношенню до Іраку – вимога вивести війська.

Хусейн ігнорує міжнародну думку.

29.11.90р. від Ради Безпеки одержано дозвіл використовувати будь-які засоби, аж до військових, щоб примусити іракського президента вивести війська з території Кувейту.

У висунутому ультиматумі вказаний крайній строк – 15.01.91р.

До антиіракської коаліції приєдналися нові країни і до грудня 1990р. Їх було 28.

Відразу після американських військ висадилися французькі, англійські, Єгипту, Сирії, Саудівської Аравії, Кувейту, ОАЕ, Бахрейну, Катару, Оману.

Ход бойових дій.

Командуючий об'єднання Збройних Сил – генерал Шварцкопф (США). Під його керівництвом була розроблена операція "Буря в пустелі".

До початку бойових дій в зоні Перської затоки було зосереджено:

- 600 тис. Солдатів і офіцерів;

- 2 тис. бойових літаків;

- 4 тис. танків;

- 3700 мінометів;

- 100 бойових кораблів: в тому числі 6 авіаносців(американські) і 2 лінкора (Міссурі і Вісконсін), на бортах яких розміщені крилаті ракети "Томагавк".

Незабаром в Перській затоці почалася великомасштабна операція морської групи союзних військ, що складалася з 30 бойових кораблів в тому числі 3 авіаносця ВМС ("Мідуей", "Ренджер", "Теодор Рузвельт") і 2 лінкора. У північній частині Аравійського моря було 30 кораблів і 3 АПЛ з ракетами "Томагавк" на борту.

ВС Іракської республіки:

- 750-900тис. чоловік;

- 700 бойових літаків;

- 5 тис. танків;

- 500 установок ракет класу земля – земля СКАД.

Командування союзних військ покладало надії на чисельну перевагу в авіації, ВМС, радіоелектронних засобів боротьби і високочастотної зброї. Таке співвідношення сил повинно було скоротити втрати під час проведення операцій на суші.

15.01. умови ультиматуму виконані не були. 17.01. в 00 годин союзні сили здійснили масовий удар по розташуванню іракських військ.

Літаки ВПС США, Великобританії, Саудівської Аравії і Кувейту бомбардували південні території Іраку.

Удари наносились по центрах зв'язку, промислових і оборонних об'єктах.

Через 3 години другий наліт – 2 доби.

Повітряна операція завершилася на 3день.

Втрати були завдані істотні, але не вповні.

Відповідні дії Іраку.

18.01. Ірак – удар по Ізраїлю і Саудівській Аравії. Лютий – відновлення бомбардувань позицій іракських збройних сил.

6.02. – наземні обстріли іракських позицій в Кувейті. Лінкор "Міссурі" і "Вісконсін". Активні воєнні дії на суші не ведуться.

Деморалізовані повітряним бомбардуванням і ударами з моря іракські війська не змогли дати опір.

У останніх числах січня – за наказом іракського командування спроба прорвати оборону американських піхотинців.

15.01. Ірак заявив про готовність вивести війська.

Але було пізно: командування об'єднаних сил готувало свої підрозділи до здійснення наземної операції, мета якої оточення і знищення іракського угруповання.

Наземна операція.

Початок наступу планувався на 24.02.91р. по трьох напрямках – приморському, західному і центральному.

Вночі 24.02. – головні гармати лінкора "Міссурі" почали масове бомбардування кувейтського узбережжя. Відволікаючий маневр – створення видимості висадки союзного десанту.

В 4 години ранку почався наступ на міста Ель-Кувейт, Басра, Насірія. Частини 3 і 7-ої іракської армії були змушені залишити позиції. Контратаки не завершилися успіхом.

Вранці (4.02.) у передмісті Ель-Кувейту був скинутий парашутний десант. Завдання захопити столичний аеропорт і знищити гвардію Хусейна.

5.02. задача в полон частини іракської армії.

27.02. – повністю визволений Кувейт. 28.02. – знищення іракських частин в районі м. Басра і Насірії. Війська С. Хусейна зазнали повної поразки.

Підсумки кампанії.

У ході операції "Буря в пустелі" були досягнуті такі результати:

- Ірак повністю вичерпав свій економічний і військовий потенціал, що сприяло встановленню на Близькому Сході періоду відносно мирного співіснування.

- це був один з найбільших великих військових конфліктів із часів Другої Світової війни. Втрати іракської армії: - 70тис.чол. вбитими і пораненими.

- 65 тис.чол. полонених і 30тис. пропавши безвісті.

- 360 літаків.

- 2700 танків (близько 1850 з них були просто покинуті).

- 5 бойових кораблів і 25 катерів.

- 40 пускових ракетних установок СКАД.

Втрати союзних військ:

- 795 чол. вбитих;

- 70 літаків;

- 28 гелікоптерів;

- втрачена незначна кількість бронетехніки.

Особливості операції "Буря в пустелі" – використання новітніх типів високоточної зброї (ракета "Томагавк", керованих авіацією боеприпасів і ЗРК

"Петріот"), супутникових систем зв'язку, літака-невидимки F/U7A Зростання ролі технічного озброєння у ході ведення бою дозволило почати розмови про появу нового типу "техногенної війни". "Буря в пустелі" – перша битва цієї війни.

Результати та уроки війни.

Головним воєнним результатом можна вважати беззастережну капітуляцію Іраку. Іракське командування припинило нанесення ракетних ударів і повністю вивело свої війська із Кувейту та південних районів Іраку.

У війні в зоні Перської затоки відбувалося якісне розширення масштабів збройної боротьби – у воєнні дії був включений космос. Ця війна підвела рису під минулим і знаменувала собою перехід до війн шостого покоління.

Іракська армія на початок операції “Буря в пустелі” була доволі сильною, на кордоні Кувейту з Саудівською Аравією створила глибоко ешелоновану оборону, насичену вогневими засобами і розвинуту в інженерному відношенні, Ірак мав достатньо сильну систему ППО. Не можна не враховувати також досвід, який був отриманий Іраком у 8 річній війні з Іраном.

Іракське командування зробило ставку на ведення пасивної позиційної оборонної війни. Припускалось, що створена на кордоні Кувейту із Саудівською Аравією глибоко ешелонована оборона мала достатню стійкість, щоб відбити наступ СВ антиіракської коаліції. Але запровадити свій план ведення війни в життя іракському командуванню не довелося.

Велике значення у війні мав *фактор раптовості*.

Характер війни: війна в зоні Перської затоки стала першою в історії військовою, де вирішальна роль в досягненні перемоги належала засобам повітряного нападу (ЗПН): авіації і крилатим ракетам

Повітряна наступальна операція продовжувалась 38 діб. Це склало 91% загальної довготривалості активних воєнних дій. У ході ПНО авіація і КР союзників нанесли іракській армії і країні в цілому таку поразку, яка визначила кінцевий результат війни. Сухопутні війська БНС проводили операцію лише чотири доби після гарантованого забезпечення їм успіху з боку ЗПН. Така мала питома вага воєнних дій на землі спостерігалась вперше.

Втрати БНС у ході війни в зоні Перської затоки були мінімальними: 147 чоловік, в тому числі: армія США втратила 88 чоловік, об'єднані сили Єгипту Саудівської Аравії та Кувейту – 41, Великобританії – 16 і Франції – 2 чоловіка. *Втрати Іраку* – точних даних нема, але приблизно 60...70 тис. чоловік вбиті, 80 тис. чоловік поранені.

Перемога малою кров'ю була досягнута, перш за все, правильним вибором стратегії ведення війни. В основу стратегії була покладена теорія повітряної війни.

2. Війна в Югославії 1999 р.

Воєнні дії коаліції країн НАТО на чолі із США проти Югославії розпочалися у результаті Косовського конфлікту, який носить яскраво виражений релігійний характер і має глибокі історичні коріння. В останні десятиріччя ХХ ст. у Косово різко змінилася етнодемографічна ситуація. Якщо в 70-х роках етнічні албанці складали до 60 % населення краю, то вже в середині 90-х років у регіоні проживало 90 % албанців та тільки 10 % сербів. Цей фактор суттєво вплинув на загострення косовської кризи.

До політичних причин Косовського конфлікту слід віднести нездатність керівництва РЮ реалізувати на практиці політику національно-культурної автономії Косово, прихильність уряду РЮ до силових методів вирішення конфлікту, зацікавленість деяких країн світу в розпаді Югославії, прихована і відкрита підтримка сепаратистських настроїв косовського місцевого населення, насамперед албанців, з боку мусульманських держав.

До економічних причин конфлікту треба віднести: низький рівень промислового розвитку регіону, високий рівень безробіття (до 40-60 %), що поряд з етнічною непримиренністю провокувало активне безладдя дієздатного населення, фінансова підтримка сепаратистських настроїв косовських албанців іноземними державами (Албанія, Туреччина, ісламські держави Азії та Африки).

В 1989 році, перед самим початком розпаду СФРЮ, Косово було позбавлено статусу автономного краю в межах республіки Сербія. Протягом декількох років албанське населення намагалося повернути краю статус автономії політичними шляхами, але це виявилось безрезультатним.

У грудні 1997 року на політичній арені з'явилося нове військове формування “Армія визволення Косова” (АВК), яке офіційно проголосило свою основну мету, як “боротьбу за повну незалежність та державний суверенітет Косова”. З цього часу ескалація кризи в Косові стала неминучою. У лютому-березні 1998 р. відбулися значні за масштабами зіткнення підрозділів АВК зі спецпідрозділами поліції та югославської армії. Збройний конфлікт став розростатися.

12 жовтня 1998 р. НАТО в ультимативній формі вимагає від уряду Югославії термінового виведення з Косова сил армії та спеціальної поліції, а також негайного проведення переговорів з албанцями. У ході переговорів, що відбулися між НАТО, Югославією і Росією був узгоджений протокол про відновлення широкої автономії Косово, припинення там “етнічних чисток”, що проводились сербською армією і поліцією, та припинення збройної боротьби

АВК. Але сербський президент С.Мілошевич відмовився підписати узгоджений протокол.

Тоді НАТО пред'явило Югославії ультиматум про припинення бойових дій у Косово і згоду про введення в автономний край міжнародних миротворчих сил, основу яких повинні були скласти війська країн НАТО. Після того, як С.Мілошевич не відповів на ультиматум, Генеральний секретар НАТО 22 березня 1999 р. отримав розширені повноваження від Ради НАТО і прийняв рішення на проведення повітряної наступальної операції проти югославської армії.

Метою операції НАТО проти СРЮ офіційно було визначено:

- забезпечити негайне припинення всіх бойових дій, насильства та репресій у Косові;
- примусити керівництво СРЮ вивести з Косова свої військові, поліцейські та воєнізовані формування;
- забезпечити можливість сформування демократичного самоуправління в Косові;
- забезпечити можливість розміщення в Косові міжнародних миротворчих сил під єдиним командуванням НАТО;
- забезпечити можливість безпечного повернення до своїх осель у Косово всіх біженців та переміщених осіб.

Реальна мета операції носила значно більш широкий характер і містила в собі декілька проблем – політичних, економічних, воєнно-стратегічних, рішення яких мало значно зміцнити позиції НАТО на Балканах.

25.03.99. – Збройні Сили країн НАТО вдалися до заподіяння ракетно-бомбових ударів по військових об'єктах на території Югославії з метою припинення насильства та відвернення гуманітарної катастрофи в Косово.

Підрозділам НАТО, які брали участь в операції, знадобилося 78 діб, щоб примусити Мілошевича вивести югославський підрозділ з території Косова.

Протягом двох тижнів літаки Альянсу здійснили 34 тис. вильотів на 10 тис. бомбардувальниках.

З боку НАТО втрат, пов'язаних з бойовими діями не було.

Втрати Югославії – декілька тисяч вбитих і поранених.

Особливість кампанії.

"Технологічний " характер кампанії, під час якої використовувалися лише ПС, та ВМС, при мінімальній втраті серед військових сил альянсу – великі втрати мирного населення та знищення цивільних об'єктів в Косово і Сербії.

При цьому територія РЮ перетворилася на полігон для випробування нових видів зброї і техніки НАТО, зокрема касетних бомб.

Крім того сили НАТО використовували боєприпаси з ураном.

Результати та підсумки конфлікту

У рамках операції було використано до 25000 авіаційних боєприпасів, з них до 10000 некерованих і до 15000 керованих, у тому числі 80 КРПБ, до 520 КРМБ. На території СРЮ було уражено не менше 440 стаціонарних

стратегічних об'єктів (включаючи тимчасові позиції мобільних ЗРК), до 450 польових районів зосередження військ (сил поліції) та військової техніки.

В результаті операції “Союзницька сила” воєнно-економічний потенціал СРЮ було значною мірою підірвано. Було виведено з ладу до 100% потужностей з переробки нафти (2 НПЗ), до 65 % промислових потужностей з виробництва і ремонту зброї, військової техніки та боєприпасів (близько 45 заводів), до 40 % визначених об'єктів системи теле- і радіомовлення (до 20 центрів і ретрансляторів), до 70 % мостів через р. Дунай (2 залізничних та 6 автомобільних) та ін. Боездатність збройних сил країни значно знизилась і виникла загроза повної втрати обороноздатності Югославії. В результаті ракетно-бомбових ударів були виведені з ладу: до 30 % визначених об'єктів системи управління і зв'язку стратегічної ланки (штаби та захищені пункти управління ВГК (президента, МО, МВС, ГШ, командування ВПС та ППО); 100 % військових аеродромів; до 90 % РЛС раннього попередження системи ППО; до 40 % авіаційного парку (близько 100 літаків та вертольотів, у тому числі 14 МіГ-29); до 25 % артилерійського парку (близько 450 артилерійських гармат і мінометів); до 15 % парку бронетехніки (близько 120 танків, 270 БМП). Масштаби економічних збитків СРЮ в результаті повітряних ударів НАТО сягають 30 млрд. дол. США.

Втрати НАТО під час операції: збито до 8 бойових літаків; пошкоджено та тимчасово виведено з ладу не менше 9 літаків; збито близько 21 БПЛА; розбито 2 вертольоти АН-64 “Апач” СВ США.

Безпосередні фінансові втрати країн НАТО на операцію склали близько 3,5 млрд. доларів США, до 75 % з яких асигнували США.

Операція “Союзницька сила” підтвердила зростаюче значення ВПС і ВМС. На думку військових теоретиків як вітчизняних, так і зарубіжних, у ході воєнних дій в Югославії в березні-червні 1999 р. відпрацьовувався образ війни нового покоління – безконтактної війни. Удари по військових об'єктах і об'єктах економіки Сербії і Косово в ході операції завдавались не угрупованнями ВПС і ВМС, які там формально існували, а створеними на їх базі розвідувально-ударними бойовими системами (РУБС). Основою РУБС були космічні системи різного призначення, а також повітряні і морські носії високоточної зброї. Літаки-носії ВПС і багаточисельні носії ВМС США та інших країн НАТО діяли в складі РУБС і були лише “піднощиками боєприпасів”.

Основні координати операції і війни були перенесені в повітряно-космічний простір, який і став театром війни. Збройні сили Югославії, основою яких були сухопутні війська, виявились практично не спроможними протидіяти противнику в такій війні. Вперше в історії війну було виграно тільки із застосуванням засобів повітряного нападу.

3. Антитерористична операція США в Афганістані “Непохитна свобода” (2001 – 2002 рр.)

Антитерористична операція в Афганістані була проведена у відповідь на терористичні акти у США 11 вересня 2001 р. За висновками американських експертів вони були скоєні групою з 19 терористів. Окремі групи по чотири-п'ять осіб, озброєних лише холодною зброєю, захопили чотири пасажирські літаки, що вилетіли з аеропортів східного узбережжя США. Після захоплення терористи спрямували два літака на будівлі Всесвітнього торговельного центру у місті Нью-Йорк, а третій – на Пентагон у місті Вашингтон. Кількість загиблих у результаті терористичних актів 11 вересня 2001 р. становила більше 3,5 тис. чол.

Аналіз подій, які сталися у США, місць, часу та форм здійснення терористичних актів свідчить про масштабну, завчасно й ретельно підготовлену, узгоджену та керовану терористичну акцію, що була здійснена безпосередньо на території США на високотехнологічному рівні і не мала подібних аналогів у світі.

За оцінками американських спеціалістів, теракти 11 вересня 2001 р. були сплановані і проведені бойовиками терористичної організації “Аль-Каїда” на чолі з Усамою бен Ладеном. Зокрема, планування та характер терористичних актів були подібними до дій, які проводилися цією терористичною організацією раніше.

11 вересня 2001 р. Рада безпеки ООН та 12 вересня Генеральна Асамблея ООН прийняттям відповідних резолюцій рішуче засудили тероризм та закликали світове співтовариство до негайних дій проти нього. Згодом, 28 вересня 2001 р. РБ ООН прийняла резолюцію щодо стратегії боротьби з міжнародним тероризмом.

З 28 вересня 2001 р. США почали формування політичного та військового блоків з метою проведення міжнародної антитерористичної операції, яка отримала умовну назву “Непохитна свобода”.

7 жовтня 2001 р. сили антитерористичної коаліції на чолі з Центральним командуванням ЗС США розпочали військову операцію проти загонів руху “Талібан” та терористичної організації “Аль-Каїда” на території Афганістану.

Метою операції “Непохитна свобода” була повна ліквідація умов діяльності міжнародних терористичних організацій на території Афганістану, розгром їх основних збройних угруповань та дезорганізація системи управління, а також усунення режиму руху “Талібан” від влади.

Загальний план антитерористичної операції “Непохитна свобода”, який був прийнятий країнами коаліції, передбачив одночасне проведення низки бойових, інформаційно-психологічних та спеціальних дій (операцій) на території Афганістану.

Планом проведення операції передбачались два етапи:

На першому етапі відпрацьовувалося нанесення ракетно-авіаційних ударів (через повітряний простір Пакистану) із зони Індійського океану по об'єктах військової інфраструктури руху “Талібан” (аеродроми, командні пункти, система ППО, мости, місця дислокації підрозділів у районах Кабулу, Кандагару та Джелалабаду) та таборах терористичного угруповання “Аль-Каїда”, а також надання авіаційної підтримки силам Північного Альянсу із залученням армійської та тактичної авіації.

На другому етапі (після усунення від політичної влади представників руху “Талібан”) відбувалося проведення обмежених операцій ЗС США та їх союзників (в основному у формі розвідувально-пошукових рейдів та окремих спеціальних дій Сил спеціальних операцій) з метою пошуку Усама бен Ладена та інших лідерів терористичних угруповань, доказів їх причетності до здійснення терористичних актів, а також виявлення й знищення таборів (баз) терористів та об'єктів інфраструктури наркобізнесу.

Однією зі складових операції “Непохитна свобода” було надання термінової гуманітарної допомоги населенню Афганістану з використанням військово-транспортної авіації ВПС США.

Зона проведення операції “Непохитна свобода” охоплювала всю територію Афганістану, окремі райони Пакистану поблизу афгано-пакистанського кордону, а також прилеглу акваторію Аравійського моря. Крім того, ряд країн Середньої Азії (зокрема, Казахстан, Узбекистан, Киргизстан, Таджикистан, Туркменістан) надали згоду на розташування на своїй території контингентів збройних сил коаліції.

Багато країн надали повітряний простір для прольоту літаків ВПС антитерористичної коаліції, в тому числі й Україна.

Для участі у військовій фазі операції “Непохитна свобода” 23 країни світу виділили понад 15 тис. чол. (з яких 7,5 тис. військовослужбовців США).

Крім того, до складу міжнародних сил в Афганістані було виділено близько 5,5 тис. військовослужбовців зі складу збройних сил 20 країн.

На початку жовтня 2001 р. було завершено розгортання відповідних угруповань коаліційних сил, основу яких складали з'єднання та частини Стратегічних наступальних сил та Центрального об'єднаного командування ЗС США, сили 5 та 7 оперативних флотів ВМС США, а також компоненти ВПС та ВМС збройних сил Великобританії у цьому регіоні.

За станом на 1 жовтня 2001 р. угруповання коаліційних сил нараховувало:

- повітряний компонент (34 стратегічні бомбардувальники ВПС США (18 В-1В, 16 В-52Н) та 106 ударних літаків тактичної авіації (загальна чисельність крилатих ракет повітряного базування становила 320 одиниць));
- морський компонент (3 авіаносні ударні та 3 амфібійно-десантні групи (загальна чисельність кораблів – близько 51, із яких 22 – носії крилатих ракет морського базування, бойових літаків палубної авіації – до 120, особового складу морської піхоти – до 5 тис. чол., крилатих ракет морського базування приблизно 540 одиниць)).

Морський компонент підсилення угруповання коаліційних сил нараховував близько 27 кораблів (17 з яких носії КРМБ), що оперативно входили до 2 авіаносних багатоцільових груп та 2 амфібійно-десантних груп.

Крім того, США активізували наступальні дії збройних формувань сил Північного альянсу проти руху “Талібан” (у північних районах – на напрямку Талукан-Мазарі-Шаріф, у центральних районах – на напрямку Баграм-Кабул), перш за все, з метою забезпечення розвідувально-пошукових заходів підрозділів Сил спеціальних операцій збройних сил США та Великобританії, які вже виконували завдання на території Афганістану.

Воєнний потенціал талібів до початку операції США та їх союзників був невеликим: 80–85 тис. чол., 160 танків, 250 БТР, БМП, до 200 гармат і мінометів, 22 винищувачі МиГ-21, до 300 зенітних гармат, близько 200 ЗРК типу “Стрела”, “Стінгер”.

Військова фаза операції розпочалась 7 жовтня 2001 р. нанесенням серії вибіркових ракетно-бомбових ударів по об’єктах ісламського руху “Талібан” та терористичної організації “Аль-Каїда” на території Афганістану.

Вибіркові ракетно-бомбові удари були нанесені:

- *перший* – по базах підготовки терористів організації “Аль-Каїда” та військових об’єктах руху “Талібан” у районах міст Кабул, Кандагар, Джелалабад, Мазарі-Шаріф, Шинданд, Герат, а також авіабази Баграм. У першу чергу – по ключових елементах оборонної інфраструктури талібів – штабах, пунктах управління, об’єктах системи ППО, аеродромах, місцях зосередження військ, а також складах боєприпасів;
- *другий* – по місцях розташування резиденцій лідерів руху “Талібан”, у тому числі штаб-квартирі духовного лідера талібів М. Омара в місті Кандагар, а також базах підготовки терористів;
- *третій* – по інших військових об’єктах талібів у районах міст Кабул, Кандагар та Герат.

Удари наносились з кораблів та підводних човнів атомних ВМС США і Великобританії КРМБ типу “Томахок” з району Аравійського моря, високоточною зброєю зі стратегічних бомбардувальників В-2А (діяли з континентальної частини США – авіабаза Уайтмен, штат Місури), В-52Н з передової авіабази Дієго-Гарсія (Індійський океан) та В-1В з передової авіабази Марказ-Тамарід (Оман).

В ешелоні прикриття було задіяно до 25 літаків РЕБ ЕА-6В, ДРЛВ Е-2С, F-14, F/A-18. У подальшому завдавались лише масовані авіаційні удари з інтервалами в 1–1,5 год.

Взагалі по об’єктах на території Афганістану 7–8 жовтня 2001 р. було випущено близько 70 КМБР. Після завоювання переваги у повітрі, командуванням антитерористичної коаліції було проведено попередню оцінку результатів перших вибіркових ракетно-бомбових ударів та скореговано порядок подальших дій сил антитерористичної коаліції.

Серед особливостей перших ударів слід зазначити таке:

- ракетно-бомбові удари сил коаліції мали вибірковий характер, причому цілі уражались практично одночасно на всій території країни, переважно

крилатими ракетами морського та повітряного базування, а також керованими авіабомбами. Палубна авіація використовувалась обмежено, головним чином для забезпечення дій літаків-бомбардувальників (виконання завдань управління, розвідки, РЕБ, прикриття тощо);

- ракетно-бомбові удари завдавались у нічний час з метою зменшення загрози застосування переносних зенітно-ракетних комплексів;

- основні зусилля сил коаліції були зосереджені на ураженні системи ППО, управління та зв'язку, а також об'єктів інфраструктури руху “Талібан” та таборів терористів. Нічні умови нанесення ударів та обмежені можливості системи ППО не дали змоги талібам проводити ефективні дії у відповідь;

- найбільш важливими в ході початкового періоду проведення операції слід вважати перші три доби, коли було досягнуто перевагу у повітрі, що надало можливість військовим контингентам ЗС США та Великобританії проводити регулярні рейди стратегічної та тактичної авіації з метою планомірного знищення стаціонарних та рухомих об'єктів, а також надання безпосередньої авіаційної підтримки силам Північного альянсу;

- сили Північного альянсу, використовуючи результати ударів, розпочали підготовку до активного наступу, зосереджуючи основні зусилля у районах Баграм-Кабул, Талукан-Мазарі-Шаріф. Зі свого боку Рух “Талібан” здійснював перегрупування сил для захисту Кабулу.

Далі ракетно-бомбові удари продовжувались. З 22 жовтня 2001 р. засоби повітряного нападу почали наносити удари для надання допомоги військам Північного альянсу по об'єктах на території Північного Афганістану (Герат, Кундуз, Мазарі-Шаріф). З цього часу підтримка військ Північного альянсу стає головним завданням коаліції.

8 листопада 2001 р. (через місяць після початку ПННО) була здійснена наземна наступальна операція Північного альянсу та інших антиталібських сил. Збройні угруповання антиталібської афганської коаліції захопили Мазарі-Шаріф, Кундуз та інші міста. До 12 листопада таліби залишили Кабул без бою. Не зустрічаючи опору, частини Північного альянсу до 13 листопада звільнили Джелалабад.

Під час проведення військової фази операції “Непохитна свобода” дій наземного компоненту коаліції не було, хоча проводились спеціальні операції відповідними підрозділами США і Великобританії.

З 28 вересня 2001 р. угруповання ССО почало проводити спеціальні заходи в північних районах Афганістану у повному обсязі. Так, підрозділи ССО поступово активізували дії антиталібської опозиції для поширення зони її контролю на північні провінції Афганістану, перш за все, з метою забезпечення проведення розвідувально-пошукових заходів. Крім цього, ССО здійснювали заходи щодо підготовки збройних формувань Об'єднаного антиталібського фронту і місцевого населення до антиталібського повстання для повалення його режиму і розгортання тимчасових баз на територіях, контрольованих антиталібською опозицією, та в окремих районах під контролем сил Північного альянсу.

Одночасно підрозділи ССО ЗС США були задіяні для: розгортання груп передових авіаційних навідників у бойових порядках наступаючих збройних формувань Північного альянсу; закидання розвідувально-диверсійних груп ССО до районів, контрольованих талібами; виявлення цілей для ураження авіацією коаліційних сил та ведення розвідки за допомогою БПЛА “Предатор”; організації збройних формувань афганської опозиції та координації їх діяльності в інтересах дій Північного альянсу з метою блокування основних шляхів постачання талібів на півночі Афганістану; проведення окремих психологічних операцій.

Успішне проведення більшої частини запланованих спеціальних заходів створило необхідні умови для об’єднання зусиль Північного альянсу та антиталібівської опозиції в боротьбі з режимом талібів, примусивши їх воювати на два фронти, що прискорило повалення режиму руху “Талібан”.

Головним результатом антитерористичної операції є те, що США у відносно короткий термін за допомогою збройних сил Північного альянсу вдалося зламати відкритий збройний опір талібів, зруйнувати політичну систему “Талібан” в Афганістані і створити в Кабулі новий тимчасовий уряд.

Фактично США та їх союзники в Афганістані розробили і провели повітряну і коаліційну наземну наступальні операції, що включали в себе декілька фаз. Причому у другій операції ставка була зроблена на використання афганських збройних формувань. Таким чином, Пентагон уникнув широкомасштабного залучення своїх сухопутних військ у кровопролитний конфлікт.

На підставі досвіду локальних війн другої половини ХХ ст. США та їхні союзники в Афганістані поєднали два способи ведення воєнних дій: авіаційно-ракетні удари з діями аеромобільних сил. На користь повітряних ударів указувала слабкість або навіть, правильніше сказати, відсутність системи ППО противника.

Повітряна наступальна операція ЗС США і Великобританії проти талібів, що почалася 7 жовтня 2001 р., не виходила за рамки статутних канонів і не мала явних відмінностей від шаблону операцій проти Іраку в 1991 р. або проти Югославії 1999 р.

Основним способом застосування сил у ПНО, як і в усіх повітряних наступальних операціях США останнього часу, залишався перевірений і чітко налагоджений комбінований ракетно-авіаційний удар з комплексним застосуванням авіації і крилатих ракет.

Як і раніше, американці почали її в темний час доби з пусків крилатих ракет морського і повітряного базування. Такий самий початок по завоюванню панування у повітрі; авіаційна і космічна розвідка перед нанесенням ракетно-бомбових ударів, насамперед, по засобах ППО, командних пунктах і аеродромах.

Ударна авіація виконувала певне коло завдань по знищенню об’єктів та сил талібів. Слід відмітити, що під час активної сухопутної фази операції, яка почалась 8 листопада 2001 р., акцент повітряної кампанії був перенесений на знищення сил талібів уздовж лінії бойового зіткнення з військами Північного

альянсу. Близько 80 % усіх бойових вильотів з 2 листопада 2001 р. виконувалось з цією метою. Паралельно здійснювалось так зване “вільне польовання” за бойовою технікою і транспортними засобами талібів на всій території Афганістану.

Ефективність цих заходів суттєво підвищилась після введення в дію на початку листопада над територією Афганістану літаків розвідки наземних цілей та управління несенням ударів E-8C системи “Джистарс”, а також стратегічних БПЛА “Глобал-Хок” та оперативно-тактичних БПЛА “Предатор”, головним призначенням яких є виявлення наземної техніки і наведення на неї ударних літаків.

У результаті противник практично був позбавлений можливості маневрувати військами, перекидати резерви та підтримувати свої війська на лінії фронту. Іншими словами, в операції було здійснено повну ізоляцію зони бойових дій авіацією США та їх союзниками. Це було неодмінним елементом усіх операцій збройних сил США протягом 90-х років ХХ ст., але Пентагону в Афганістані вдалося організувати її на значній відстані (більше 1 000 км) від району розгортання головних сил, що є суттєвим внеском у воєнну теорію і практику.

Основний обсяг повітряних ударів в операції здійснила палубна авіація ВМС. За результатами різних оцінок, ударні літаки ВМС здійснили близько 70 % бойових вильотів з 4 авіаносців, дислокованих в Аравійському морі. Решту – 30 % вильотів здійснили приблизно в рівній пропорції стратегічні бомбардувальники і тактичні винищувачі ВПС.

До початку проведення антитерористичної операції “Непохитна свобода” на території Афганістану система ППО протиборчої сторони була слабкою і призначалася для захисту важливих воєнно-політичних, адміністративних об’єктів країни та угруповань військ. Сили та засоби ППО були розосереджені в чисельних загонах бойовиків руху “Талібан”, система централізованого управління, взаємодії та маневру знаходилась на низькому технічному і організаційному рівні.

Сили та засоби ППО руху “Талібан”, в основному, були представлені зенітно-ракетними комплексами (ЗРК) “Стріла-10” (близько 18 од.) та ЗРК “Стріла-2” (до 80 од.) і “Стінгер” (до 100 од.). Але наявність цієї незначної кількості ЗРК все ж примусило керівництво антитерористичною операцією заборонити льотчикам використовувати висоти нижче 3 000 м. ЗРК С-75 “Двина” (близько 80 од.) та С-127 “Нева” (близько 110 од.), які були поставлені за часів колишнього СРСР, через відсутність кваліфікованого обслуговування, запасних частин та ремонтної бази стали непридатними. Зенітно-артилерійські засоби талібів практично не здійснили помітного впливу на хід відбиття масованих нальотів авіації та крилатих ракет.

Сухопутні сили ЗС США і Великобританії на території Афганістану броньовану техніку та артилерію не застосовували. Підрозділами ССО цих країн були задіяні переважно легкі зразки озброєння.

Війська в операції широко використовували космічні технології і насамперед глобальну систему навігації, яка забезпечувала точні повітряні удари та виконання багатьох завдань з визначення місцеположення військ та сил.

Розвідка своєчасно забезпечувала командування США топогеодезичними і топографічними даними з точною прив'язкою важливих військово-політичних, економічних і військових об'єктів, розташування угруповань талібів та ісламських екстремістів, комунікацій, інженерних фортифікаційних споруд. На основі отриманої інформації проводився вибір і розрахунок оптимальних маршрутів виходу на цілі (об'єкти), визначалися наряд сил, їх необхідна кількість і склад озброєння.

Паралельно із зазначеним перетворенням була здійснена функціональна інтеграція засобів розвідки всіх видів базування незалежно від їх організаційної належності і діяльності спостереження. Зростаючий ступінь їх взаємодії спричинив утворення комплексної, розімкнутої і глобальної (по завданнях, які вирішуються) системи з відкритим доступом до неї необмеженого кола споживачів.

Головний висновок, який можна зробити з досвіду війни в Афганістані 2001 р., полягає в тому, що цивілізований світ на початку ХХІ ст. зіткнувся з новим типом війн – війною з міжнародним антидержавним тероризмом, що має національно-релігійний відтінок.

Лекцію розробив:

Начальник кафедри загальновійськових дисциплін

полковник

Станіслав КОРОЛЬОВ

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО
ВІЙСЬКОВО-ЮРИДИЧНИЙ ІНСТИТУТ**

Кафедра загальновійськових дисциплін

ЛЕКЦІЯ 15

**Навчальна дисципліна: “Історія війн та воєнного мистецтва
(у т.ч. історія українського війська)”**

**Блок змістових модулів 2. Розвиток воєнного мистецтва у війнах
V-VI поколінь**

Змістовий модуль 2.2. Воєнне мистецтво у війнах VI покоління

ТЕМА 15. Локальні війни і конфлікти ХХІ-го ст.

Харків

Зміст

I. Вступ.**II. Основна частина.**

1. Збройні конфлікти в Чечні (1994-1996 р.р.) (1999-2000 р.р.).
2. Війна в Іраку 2003 р.
3. Грузино-російський воєнний конфлікт в Південній Осетії 2008 р.

III. Заключна частина.**Література:**

1. Історія війн та військового мистецтва – Харків, 2007, 2010, 2012.
2. Строков А.А. Історія воєнного мистецтва у 3-х томах, т.І., К.: - 1995.
3. Меринг Ф. Нариси з історії війн и воєнного мистецтва. –К.: 1997.
4. Сунь-Цзи „Мистецтво війни” . Трактати., К.: 2007.
5. Макіавеллі „ Про воєнне мистецтво”, - К.: - 1999.
6. Світова мережа Internet.

1. ЗБРОЙНІ КОНФЛІКТИ В ЧЕЧНІ (1994 – 1996 р.р.) (1999 – 2000 р.р.)

27 жовтня 1991 р. у Чечні були проведені вільні вибори президента, на яких впевнену перемогу одержав генерал Джохар Дудаєв.

Після провалу спроб повалити панування Дудаєва з допомогою чеченської опозиції, керівництвом Російської Федерації була розпочата підготовка до проведення великомасштабної військової операції. Основна причина її виникнення полягала у тому, щоб не допустити відокремлення Чечні від Росії і призначити такий уряд, який би повністю підкорявся Москві.

Для проведення загальновійськової операції були залучені сили армії і внутрішніх військ. Чисельність угруповання досягла 60 тис. чол. До складу угруповання включались елітні повітрянодесантні війська і московська дивізія внутрішніх військ. Цьому угрупованню протистояла створена Дудаєвим регулярна чеченська армія під назвою “ополчення”, яка нараховувала до 15 тис. чол. На її озброєнні були танки, бронетранспортери, бойові машини піхоти, артилерія, кулемети і легке стрілецьке озброєння.

Бойової авіації у чеченців не було, а всі навчальні і транспортні літаки, які розташовувались на аеродромі поблизу Грозного, були знищені перед вторгненням у результаті бомбардування російської авіації.

31 грудня 1994 р. російські частини підійшли до Грозного, а в новорічну ніч 1995 р. пішли на недостатньо організований штурм міста. Чеченці без особливого опору пропустили російські війська до центру столиці, а потім розпочали знищувати бронетехніку і піхоту з укріплених позицій на раніше пристрілених вулицях міста. Бійці федеральних військ не мали планів міста і не орієнтувались в ньому, тому діяли не узгоджено і фактично без централізованого управління. Частина російських військ була знищена, а частина блокована в зайнятих будівлях, і лише невелика частина російських військ прорвалась з міста.

Авіація бомбардувала Грозний та інші міста і населенні пункти Чечні не прицільно, а по площах. Від бомбардувань страждало виключно мирне населення. У березні 1995 р. чеченські війська залишили Грозний. У квітні і травні російська армія прорвалась в передгірські і гірські райони на півдні Чечні, оволодівши всіма містами республіки.

Щоб виграти час для переходу регулярної армії до партизанської боротьби з важкодоступних баз у горах, у середині червня 1995 р. загін з 200 чол. під командуванням Ш. Басаєва здійснив рейд на місто Будьонівськ. Тут бойовики Басаєва захопили в заручники до 1 тис. мирних мешканців міста, зігнали їх у міську лікарню і погрожували знищити їх, якщо не буде оголошено про припинення вогню, і розпочато російсько-чеченські переговори. Федеральні війська здійснили невдалий штурм лікарні, в ході якого загинуло декілька десятків заручників. Після цього російський прем'єр-міністр В. Черномірдин погодився виконати вимоги терористів, а також надав їм автобуси з тим, щоб вони дісталися до чеченських гір з частиною заручників для гарантії безпеки. У Чечні Ш. Басаєв звільнив рештки заручників і опинився в безпеці від російських військ.

Наприкінці грудня 1996 р. чеченський загін чисельністю 200 чол. під командуванням С. Радуєва здійснив рейд з метою нападу на вертолітну базу, яка була розташована в дагестанському місті Кізляр. Рейд закінчився невдало і загону загрожувало оточення з боку федеральних військ. Тоді С. Радуєв захопив заручників у міській лікарні. Спочатку він вимагав припинення війни і виведення російських військ із Чечні, а потім під тиском влади Дагестану задовільнився обіцянкою вільного пропускання в Чечню під прикриттям живого щита із заручників. У січні 1996 р. поблизу кордону Дагестану і Чечні колона автобусів з терористами була обстріляна російськими вертольотами. С. Радуєв захопив у полон міліцейський пост із бійців новосибірського загону міліції особливого призначення (ЗМОП) і зайняв оборону поблизу дагестанського селища Первомайське. Загін С. Радуєва був блокований внутрішніми військами і спецпідрозділами МВД і служби безпеки чисельністю 2,5 тис. чол. Міліцейські спецпідрозділи, навчені до боротьби з озброєними злочинцями, були погано пристосовані до ведення звичайного вуличного бою з підрозділами противника. Тому російські війська, які здійснювали штурм, були відкинуті на попередні позиції. Вночі більшість бійців загону С. Радуєва з частиною заручників прорвалися із оточення. Бій у Первомайському ще раз підтвердив слабкість підготовки російських військ.

Після перемоги Б. Єльцина на виборах на посаду президента Російської Федерації федеральні війська відновили наступ у Чечні і бомбардування гірських селищ. Але вже 6 серпня 1996 р. чеченські підрозділи ввійшли в Грозний. Ця операція була розроблена А. Масхадовим ще весною. Проте чеченське керівництво відклало її проведення до закінчення президентських виборів у Росії. За декілька днів до початку операції в спеціальних листівках жителів Грозного попередили, що найближчим часом у місті розпочнуться бої і їм необхідно запаситись водою та харчами і не виходити на вулицю. Командування федеральних військ не надало значення цим листівкам. На той час у місті і його околицях розташувалось до 15 тис. солдат і офіцерів армії, внутрішніх військ і бійців ЗМОП.

У місто Грозний вступило близько 2 тис. чеченських ополченців. До цього часу у чеченців вже не було бронетехніки і майже не залишалось гармат. Але за бойовим досвідом, вмінням воювати і моральним духом вони значно перевищували солдат федеральних військ, які не виявляли ніякого бажання вмирати заради “наведення” конституційного порядку в Чечні.

За тиждень боїв чеченці оволоділи більшою частиною Грозного, блокуючи російські війська в основних адміністративних будинках і приміщеннях блокпостів і комендатур. До того часу чисельність чеченського угруповання в Грозному зросла до 6–7 тис. чол., завдяки переходу на їх бік частини міської міліції і перекидання військ із інших районів Чечні. Контратаки федеральних військ, розташованих в передмісті Ханкалі і в аеропорті Північний, були відбиті.

Втрати федеральних військ виявились значними. Було спалено до 200 од. бронетехніки, а деяка кількість танків і БМП була захоплена чеченцями.

Чеченські війська також звільнили міста Гудермес й Аргун і нанесли ряд ударів по федеральних частинах у передгір'ї.

Терміново прибувши в Чечню, секретар Ради безпеки Росії генерал О. Лебедь впевнився в повній небоєздатності російських військ, і про це він наголосив публічно. Наприкінці серпня в дагестанському місті Хасав'юрті О. Лебедь підписав з чеченськими керівниками угоду, яка встановлювала припинення вогню і виведення з території Чечні федеральних військ за винятком двох бригад. Визначення політичного статусу республіки Ічкерія відтягувалось на кінець 2001 р. Чеченці наполягали на виведенні всіх федеральних військ і відмовлялись гарантувати безпеку військовослужбовців двох бригад, розташованих в передмісті Грозного.

23 листопада 1996 р. президент Росії підписав указ про виведення з Чечні до кінця року останніх двох бригад. Коли федеральні війська залишили республіку, там відбулися президентські вибори, на яких президентом був обраний А. Масхадов. Його влада розповсюджувалась на всю республіку. У травні 1997 р. президенти Б. Єльцин і А. Масхадов підписали мирний договір між Росією і Чечнею, за яким сторони зобов'язувались ніколи не використовувати силу у відношеннях двох держав.

Умови договору підтвердили, що Росія у першій війні в Чечні зазнала політичної, військової і моральної поразки.

Згідно з офіційними свідченнями, в Чечні за період війни загинуло і пропало безвісти 6 тис. російських солдат і офіцерів. Загальна кількість убитих жителів Чечні становить близько 80 тис. чол.

Різке загострення обстановки у Північнокавказькому регіоні Російської Федерації на початку серпня 1999 р. стало прямим і закономірним результатом грубих прорахунків військово-політичного керівництва Росії при укладанні хасав'юртських угод восени 1996 р.

До інших причин прояву сепаратизму та тероризму на Північному Кавказі можна віднести:

- відхід у 1998 р. від системи прикриття адміністративного кордону з Чеченською Республікою, що раніше склалася і виправдала себе;
- несвоєчасні дії федеральної влади стосовно провокацій з боку чеченського керівництва;
- відсутність відпрацьованої й ефективної системи спостереження за діями терористів на суміжних (прилеглих) територіях;
- поглиблення тенденцій щодо розвалу ЗС РФ й інших силових структур.

Не можна в цьому зв'язку не відмітити також і того, що наприкінці 90-х рр. ХХ ст. у Кавказькому регіоні суттєво посилились геополітичні й економічні інтереси деяких великих світових держав.

Головною метою збройного вторгнення чеченських бойовиків у Дагестан було захоплення (із залученням місцевих однодумців) влади в сусідній республіці з подальшим створенням єдиної чечено-дагестанської держави з шариатськими формами правління. У подальшому їх керівники планували

вийти зі складу Росії і спрямувати свої екстремистсько-сепаратистські прагнення в зону осетино-інгушського конфлікту.

Вторгнення сепаратистів на територію Цумандинського району Дагестану почалось 2 серпня 1999 р. і було продовжено 7 серпня введенням у Ботлихський район понад 1,5 тис. бойовиків на чолі із Ш. Басаєвим.

Для стабілізації обстановки на цьому напрямку спочатку були залучені по одному посиленому батальйону від ПДВ і ВВ МВС РФ. З 10 серпня було залучено ще один посилений батальйон 136 мсбр, а також значні сили артилерії й авіації. До 24 серпня 1999 р. федеральним військам вдалося очистити від бойовиків захоплену територію.

З 28 серпня до 14 вересня за ініціативою федерального керівництва проводилась спецоперація по припиненню діяльності загонів ісламських екстремістів-ваххабитів у Кадарській зоні.

У ніч з 4 на 5 вересня 1999 р. почалось вторгнення НЗФ, які очолювали Ш. Басаєв і М. Хаттаб, на територію Новолакського і Хасав'юртського районів Республіки Дагестан, що ще більше ускладнило обстановку. Для стабілізації обстановки на даному напрямку було залучено 4 посилені батальйони. До 16 вересня вдалося завдати поразки основним силам бойовиків, а їх рештки були вимушені залишити територію Дагестану.

23 вересня 1999 р. був підписаний Указ президента РФ про створення на Північному Кавказі Об'єднаного угруповання військ (сил) (ОУВ (С)) з включенням до її складу формувань усіх силових міністерств і відомств, а також про підготовку контртерористичної операції на території Чечні.

Замислом контртерористичної операції передбачалось:

- звільнити від НЗФ райони надберегової території Чеченської республіки;
- концентричним охопленням із заходу, півночі і сходу відтіснити бойовиків у південну (гірську) частину республіки і одночасно оволодіти містом Грозний;
- наступними діями завдати поразки НЗФ, що залишились, з одночасним перекриттям перевалів з метою перешкодження їх відтоку в Грузію.

Для реалізації замислу були створені такі угруповання військ (сил):

- Угруповання військ (сил) зони безпеки по адміністративному кордону Чеченської Республіки, основу якого складали ВВ МВС РФ;
- Східне угруповання військ (сил) у складі: мотострілецьких батальйонів – 13, бопр ВВ – 11, прикордонних загонів Федеральної прикордонної служби – 2, особового складу – 27 548, танків – 70, БМП – 475, БТР – 367, гармат і мінометів – 284, вертольотів – 15;
- Північне угруповання військ (сил) у складі: мотострілецьких батальйонів – 9, бопр ВВ – 8, особового складу – 15 434, танків – 145, БМП – 394, БТР – 164, гармат і мінометів – 252;
- Західне угруповання військ (сил) у складі: батальйонів – 18, бопр – 16, прикордонних загонів Федеральної прикордонної служби – 1, особового складу – 44 095, танків – 142, БМП – 624, БТР – 301, гармат і мінометів – 494, вертольотів – 42.

Усього ОУФВ мало: особового складу – 87 тис. чол., танків – 357, БМП – 1 493, БТР – 832, гармат і мінометів – 1 030.

Крім указаних, у складі ОУВ(С) створювались угруповання фронтової і армійської авіації, ракетних військ і артилерії, засобів тилового і технічного забезпечення.

Контртерористична операція ОУВ(С) у Чеченській Республіці стала логічним продовженням бойових і спеціальних дій проти чеченських НЗФ, що вторглися на територію Дагестану. У період створення і зосередження угруповань військ на напрямках здійснювався систематичний вогневий вплив по базах, таборах, пунктах, мережах і об'єктах управління бойовиків у межах Чеченської Республіки.

На початку жовтня 1999 р. з перенесенням бойових дій на чеченську територію опір бойовиків послабшав. Зокрема, на східному напрямку перші великі бої відбулися при підході до Гудермесу. За визнанням Ш. Басаєва, чеченські бойовики не хотіли вести бойові дії проти російських військ на відкритій місцевості. У результаті вже до 7 жовтня були звільнені від бойовиків практично повністю території Наурського, Надтеречного і Щелковського районів Чечні.

17 жовтня 1999 р. російські війська на декількох напрямках переправились на правий берег Тереку і приступили до звільнення від незаконних збройних формувань (НЗФ) рівнинної частини Чечні.

Наприкінці грудня спеціально виділене угруповання військ здійснило перші спроби оволодіти Грозним. До 3 січня 2000 р. вдалося звільнити значну частину Старопромислового району, житлові квартали поблизу консервного заводу і частину Старої Сунжі. Однак у результаті зростання опору бойовиків стало необхідним нарощування (до 20 тис. чол.) і перегрупування військ та їх спеціальна підготовка до дій у місті. У середині січня операція по звільненню Грозного відновилась одночасними діями штурмових загонів східного і західного напрямків. До 6 лютого 2000 р. вони взяли м. Грозний практично під повний контроль.

Етап контртерористичної операції в гірських районах Чеченської Республіки фактично розпочався у другій половині листопада 1999 р. діями угруповання військ “Захід” на бамутському напрямку та його оперативної групи “Південь” на ітум-калинському напрямку. У середині грудня почалися активні дії угруповання військ “Схід” на ботлихському напрямку і одночасно були висаджені десанти в Аргунській і Шароаргунській ущелинах, які відрізали бойовикам шлях відступу в південному напрямку.

У лютому 2000 р. крім східного і західного угруповань, що діяли в горах, було створене угруповання військ “Центр”. Її основні зусилля зосереджувались на напрямку Ітум-Кале, Дачу-Барзай, на блокуванні і знищенні бойовиків у районі Шатоя. Тим самим планувалось діями трьох угруповань напрямками, що сходяться, оточити залишки НЗФ у районах Борзой, Урдюхай, Великі Варанди.

Далі планувалось розвідувальними і пошуково-рейдовими діями знищити противника в Аргунській ущелині. Задум у цілому був здійснений успішно – 26 лютого вдалося блокувати ряд селищ і розчленити на дві частини сили

бандформувань, що оборонялися в Аргунській ущелині. 28 лютого 2000 р. був узятий Шатой – останній великий населений пункт, що перебував під контролем чеченських сепаратистів.

Після закінчення основних бойових дій в Шатойському районі Чеченської республіки військова частина контртерористичної операції, як було оголошено на початку квітня, завершилась. ОУВ (С) перейшло до проведення розвідувальних і пошуково-розвідувальних заходів силами військових маневрених груп, підрозділами ВВ і ФСБ. Одночасно йшло формування 42 мсд і 46 бригади ВВ МВС РФ з їх постійною дислокацією на території Чечні.

Загальні втрати ОУФВ на початок квітня 2000 р. становили: загиблих – 2095 чол., поранених – 6 171 чол.

Аналіз досвіду підготовки і ходу контртерористичної операції у Північнокавказькому регіоні дає підстави відзначити, що багатьох прорахунків і недоліків, які характерні для аналогічних дій у 1994 – 1996 рр., вдалося уникнути.

Дана операція характеризувалась продуманістю і реальністю рішень, що приймалися, більшою обережністю і логічністю в діях військ, значно кращою їх підготовленістю, в цілому задовільним всебічним забезпеченням, конкретним і твердим управлінням як із центру, так і на місці, подоланням інформаційно-психологічного терору в засобах масової інформації, а також рядом інших позитивних змін.

Отже, контртерористична операція, проведена в Дагестані і Чечні, характеризувалась великомасштабними воєнними діями за участю збройних формувань практично всіх силових структур Російської Федерації.

У військовому плані контртерористичну операцію правомірно розглядати, як одну з нових форм збройного протиборства. Контртерористична операція, за досвідом бойових дій у Дагестані та в Чечні, є загальновійськовою за формою та спеціальною за змістом. Її сутність – це спеціально сплановані за метою, місцем та часом дії з'єднань, частин та підрозділів різних відомчих силових структур РФ щодо запобігання терористичним та диверсійним акціям екстремістів та розгрому їх формувань, баз, центрів підготовки, пунктів управління та вузлів зв'язку з одночасною ізоляцією зони бойових дій від проникання бойовиків, зброї та матеріальних засобів із зарубіжжя.

Протидиверсійні спеціальні дії були спрямовані на те, щоб не допустити проникнення диверсійних загонів та груп НЗФ у тил діючої армії та глибину території, яка зайнята російськими військами, зриву роботи органів тилу, забезпечення військ, функціонування комунікацій. Головна роль у вирішенні цих завдань відводилась Внутрішнім військам МВС та органам ФСБ.

Противозвідуальні спеціальні дії мали на меті позбавити НЗФ можливості отримання інформації про розташування та склад федеральних військ, про плани командування, місця розташування пунктів управління, вузлів зв'язку, тилу частин та закладів. Особливу роль відігравали радіоелектронна боротьба, радіоперехоплення, інженерні заходи маскуванню з метою введення противника в оману.

Противартизанські спеціальні дії були спрямовані на недопущення таких дій НЗФ у тилу ОУФВ: здійснення нападів на блокпости, патрулі, пункти управління, військові колони, тиллові об'єкти, комунікації, здійснення мінування на шляхах пересування підрозділів, у населених пунктах тощо.

Інформаційно-психологічні спеціальні дії мали особливе значення у забезпеченні успіху контртерористичної операції. На відміну від першої чеченської воєнної кампанії вони були організовані більш вміло.

Пошуково-рятувальні спеціальні дії мали на меті пошук та повернення до розташування своїх військ чи в інше безпечне місце військовослужбовців Росії, а також громадян РФ та інших країн, які були захоплені в полон, та заручників у районі бойових дій, чи тих, що опинилися в тилу НЗФ з інших причин.

2. ВІЙНА В ІРАКУ 2003 р.

Головна мета іракської кампанії полягала у тому, що окупацією Іраку адміністрація США хотіла утвердити свою виключну роль і глобальне домінування в сучасному світі. У зрівнянні з нею усі інші – встановлення стратегічного контролю над близькосхідним регіоном, повалення режиму Саддама Хусейна, впровадження на Близькому Сході демократії в американському розумінні, і навіть забезпечення контролю над багатими іракськими нафтовими родовищами – видаються другорядними. Боротьба ж з міжнародним тероризмом і загрозою застосування Іраком зброї масового ураження стала лише приводом і засобом реалізації досягнення панівного положення США як на Близькому Сході, так і в світі в цілому. Як тепер визнає і сама вашингтонська адміністрація, Хусейн не мав зв'язків з “Аль-Каїдою” та іншими міжнародними терористичними організаціями, як не мав і ЗМУ, і, навіть, знищив її ще після війни 1991 р.

Тема нафти займає важливе місце в контексті війни в Іраку. Проте іракська нафта – супровідна мета, хоча й вкрай важлива для США у перспективному вимірі.

Підготовка до операції союзників.

В основу плану щодо розгрому режиму Саддама Хусейна були покладені всі передові досягнення американської воєнної думки.

За оптимістичними прогнозами розробників силової акції війна повинна була стати ще більш швидкоплинною, ніж перша війна в Перській затоці.

Створена *система бойового управління* спиралася на розроблені останнім часом комплекси засобів автоматизації управління військами і зброєю, на основі якої базувалися усі види розвідки та джерела інформації, насамперед розгорнуті в космосі та у повітрі. Інтегрована система управління і розвідки являла собою єдиний інформаційний простір, з можливістю використання будь-яким споживачем усієї необхідної інформації. На практиці це означало, що отримані від усіх засобів розвідки свідчення та вказівки командування в реальному масштабі часу будуть у ході воєнних дій доводитися до найдрібніших підрозділів. Космічний компонент системи повітряно-космічної розвідки загалом складався з близько 130 супутників. З

метою розвідки угруповань і об'єктів ЗС Іраку, крім космічної видової і радіотехнічної розвідки, систематично здійснювалися польоти стратегічних літаків-розвідників RC-135 та літаків-розвідників EP-3E. До контролю повітряного простору і наземної обстановки в зоні Перської затоки були залучені літаки ДРЛО і управління системи АВАКС і E-8C “Джістарс”. Сучасні засоби повітряно-космічної розвідки надали військам коаліції необмежені можливості щодо контролю за повітряною, наземною та надводною обстановкою, визначивши нову тенденцію у використанні засобів стратегічної розвідки в інтересах забезпечення дій військ оперативної та тактичної ланок.

За деякими даними, на початок воєнної операції об'єднане угруповання збройних сил США та Великої Британії загалом налічувало до 260 тисяч чоловік (США – 220100, Велика Британія – 38100):

Всі формування наземних військ були зведені в два *оперативні угруповання* – “Південь” і “Захід”.

Угруповання “Південь” складало основу коаліційних військ. Воно включало три дивізії, сім бригад і два батальйони. Більша частина формувань коаліції *розміщувалася* в польових містечках на північному заході Кувейта, а 24 ебмп США і 3 брмп Великої Британії знаходились на десантних кораблях в акваторії Перської затоки.

Угруповання “Захід” створювалося на території Йорданії. В його бойовий склад увійшли два батальйони рейнджерів, батальйон СпП СВ США і до роти СпП СВ Великої Британії. Підрозділи загальною чисельністю 2 тис. чоловік розміщалися в польових містечках, побудованих на аеродромах в східній частині країни. На території Курдського автономного району Іраку було зосереджено до двох батальйонів і до роти СпП СВ США і Великої Британії загальною чисельністю до 1 тис. чол. Їхні дії забезпечувало 10 вертольотів.

За початковими планами, війська повинні були захопити Багдад протягом 72 годин з моменту початку операції. Для цього планувалося задіяти дві дивізії ЗС США (механізовану та повітрянодесантну) і одну британську штурмову бригаду.

Підготовка до війни Іраку.

В Іраку проводилися інтенсивні заходи щодо підвищення бойової готовності армії, ВПС і ВМС і забезпечення їх озброєнням і військовою технікою. Насамперед занепокоєння Багдада викликав стан засобів ППО. Визначальним фактором низької боєздатності систем ППО стала відсутність на озброєнні Іраку сучасних і перспективних ЗРК і АСУ, здатних функціонувати в умовах потужної протидії.

На всій території країни було значно активізовано проведення заходів з маскування і дезінформації противника. З цією метою здійснювалась передислокація окремих частин і підрозділів, відновилося будівництво

хибних споруд і маскування військових об'єктів, насамперед засобів ППО. На аеродромах розміщалися старі літаки, що виробили ресурс, для введення противника в оману відносно чисельності і дислокації реального літакового парку.

Хід воєнних дій.

Війна почалася всупереч численним прогнозам. Реальний початок війни дуже різко розходився з основними принципами класичного воєнного мистецтва – масованим застосуванням сил і засобів на початковій стадії спланованої операції. Це пояснюється тим, що президент Буш 19 березня отримав інформацію від ЦРУ про місце перебування Саддама Хусейна і підписав наказ про удар по виявленій резиденції іракського диктатора. В оточенні Буша вирішили, що таку можливість втратити не можна. План воєнних дій був терміново суттєво відкоригований. Вісім військових кораблів у Червоному морі і Перській затоці перепрограмували “Томахоки” (“Томагавки”) на цілі, координати яких передали зі штаб-квартири ЦРУ. З авіабази в Катарі піднялися в повітря два винищувача F-117A “Найт Хок” з двома 200-фунтовими бомбами на кожному, які здатні проникати крізь кілька шарів каміння та сталі. Проте іракському диктатору та іншим керівникам режиму вдалося врятуватися.

Вранці 20 березня 2003 р. американо-британська коаліція розпочала воєнну операцію проти Іраку під кодовим найменуванням “Шок і трепет” (“Свобода Іраку”). *За формою це була повітряно-наземна наступальна операція (ПННО).*

Відмітною рисою цієї операції в порівнянні з попередніми кампаніями збройних сил США *стала відсутність потужних масованих ракетних ударів.* Метою першого бомбардування іракської столиці було знищення воєнно-політичного керівництва Іраку. Проте застосування в перші години 40 крилатих ракет та приблизно такої ж кількості високоточних бомб для знищення підземних бункерів не досягло поставленої мети.

За перші чотири доби в ході повітряної операції (повітряний компонент операції “Свобода Іраку”) було випущено з кораблів і підводних човнів понад 400 КР “Томахок”. Союзники застосували тактику нанесення численних точкових ударів засобами повітряного ураження морського та повітряного базування.

Іракська ППО не зуміла організувати ефективну протидію першому удару засобів повітряного нападу США. Нечисленні боєздатні зенітні дивізіони іракської армії в смугах прольоту стратегічної та тактичної авіації були знищені або виведені з ладу електронними перешкодами великої потужності вже в перші хвилини війни.

Особливістю операції стало введення крупних угруповань сухопутних військ практично з самого її початку.

У наземній фазі операції брали участь понад 112 тисяч чоловік СВ і морської піхоти США, Великої Британії, Австралії та Польщі. Тривалість активних бойових дій, які проводилися одночасно на території загальною площею понад 150 тис. кв. км, склала 24 доби (20 березня – 14 квітня 2003 р.).

Воєнні дії в ході операції “Свобода Іраку” умовно поділяють на три етапи.

Перший етап – початок операції та вихід коаліційних військ до найважливіших міст Іраку (20 березня - 2 квітня 2003 р.).

Другий етап – оточення та бої за передмістя стратегічно важливих вузлів опору (3 - 5 квітня) – переломний момент у ході війни.

Третій етап – облога найбільших міст, стратегічно важливих вузлів опору та їх взяття коаліційними військами (6 - 14 квітня) – завершальна фаза операції та вирішальний етап війни.

Наступ на Багдад угруповання наземних військ здійснювався по двох операційних напрямках: з території Кувейту (напрямок головного удару) та Йорданії (другий напрямок).

На напрямку головного удару діяло угруповання військ “Південь”. Його головними завданнями були розгром іракських військ на оборонних рубежах уздовж річок Євфрат і Тигр, взяття під контроль південних нафтоносних районів Іраку, вихід до Багдаду та його блокування.

Після того, як стихла пильна буря, 27 березня частина сил угруповання військ “Південь” прорвалася в Межиріччя і розвинула наступ на Ель-Кут і після його блокування була перенацілена на оволодіння м. Ель-Амара спільно з підрозділами ЗС Великої Британії, що діяли з півдня. Головні сили 1 едмп, переправившись на лівий берег р. Тигр, розвили наступ уздовж шосе Ель-Кут – Багдад і 5 квітня вийшли до східних і південно-східних околиць столиці.

3 мд 2 квітня прорвали оборону іракських військ в районі м. Кербела і 4 квітня захопили багдадський міжнародний аеропорт, а 5 квітня вийшли до південних і південно-західних околиць столиці. До 10 квітня угруповання військ “Південь” встановило повний контроль над Багдадом, не зустрівши серйозного опору з боку іракських ЗС. Після цього гарнізони в усіх населених пунктах на напрямку дій угруповання припинили опір.

Засоби повітряного нападу коаліційних військ протягом проведення операції “Свобода Іраку” завдавали ракетно-авіаційних ударів по об’єктах Іраку. Усього було завдано 301 серію ракетно-авіаційних ударів, випущено 682 крилаті ракети.

Після захоплення м. Тікріт 14 квітня 2003 р. Пентагон заявив про завершення активної фази воєнної операції в Іраку. Починаючи з 15 квітня, війська американо-британської коаліції масштабних бойових дій не вели.

Проводилася зачистка захопленої території та спецоперації з розшуку перших осіб військово-політичного керівництва Іраку.

За офіційними даними, втрати американо-британської коаліції за 21 день боїв в Іраку склали 166 вбитих (134 американця та 32 британця) і 1 пропалий без вісті (за неофіційними даними і даними незалежних джерел втрати коаліції під час активної фази операції, досягли 475 чоловік загиблими, 750 – пораненими, 118 танків, 105 БТР, 10 гармат польової артилерії, 10 літаків, 23 вертольота, 9 БЛА, 1 ПУ і 1 РЛС ЗРК “Петріот”).

Сумарні втрати іракців склали: 3056 чоловік вбитими, 7383 пораненими, 359 танків, 112 БТР, 328 гармат ПА і мінометів, 58 зенітних гармат, 7 ПУ ЗРК.

Аналіз ходу підготовки та проведення операції “Свобода Іраку”

Операція “Свобода Іраку” дозволяє виділити ряд особливостей формування коаліційного угруповання та дій наземних військ.

Національні угруповання і коаліційне угруповання в цілому створювалися за принципом *об’єднаного* оперативного формування. До складу угруповань наземних військ входили з’єднання, частини та підрозділи сухопутних військ, морської піхоти - різні за типом (легкі піхотні, механізовані, бронетанкові, повітряно-десантні, повітряно-штурмові, спеціального призначення), але управління угрупованням здійснювалося незалежно від кількості і типу підлеглих йому формувань за принципом *“об’єднаності”*. З метою підвищення ефективності бойового застосування однорідних підрозділів *створювалися зведені формування*. Так, усі підрозділи армійської авіації, польової артилерії і ППО корпусного підпорядкування СВ США були зведені у відповідні *оперативно-тактичні групи (ОТГ)*.

Головна особливість наступу наземних військ в операції в цілому полягала в тому, що він почався *одночасно* з повітряною наступальною операцією коаліційних сил. При цьому традиційна вогнева підготовка не проводилася.

Командування ОЦК виявило гнучкість і рішучість в управлінні угрупованням у ході бойових дій. Бойові дії носили *“адаптивний характер”*, декларований оперативно-стратегічною концепцією *“всеоб’ємлюча операція”*. Це виявилось в його здатності своєчасно та швидко вносити суттєві корективи в план операції вже в ході її проведення, а також вимагати від підлеглих виконання поставлених завдань і підтримки ними високого темпу наступу.

В цілому для наземних військ характерним був високий темп наступу – активні бойові дії по захопленню території Іраку були завершені за 25 діб. При цьому коаліційні війська подолали відстань, що перевищує 600 км.

У ході проведення наземної операції виявилися елементи несумісності систем зв’язку та управління військами (зброєю) як між формуваннями

американських сухопутних військ і морської піхоти, так і між однорідними формуваннями ЗС США та Великої Британії, що підтверджується неодноразовими випадками нанесенням вогневого ураження по “своїх”.

Головними чинниками у війні були масовані, зосереджені та вибіркові удари високоточними засобами ураження, дистанційне знищення найважливіших об’єктів державного та воєнного значення, широке застосування новітніх інформаційних технологій. Позначилося зменшення необхідності розгортання значних угруповань сухопутних військ. Цього разу США та союзники відмовилися від створення ударних угруповань, чисельна перевага яких гарантовано забезпечила б успіх у війні.

Операція “Свобода Іраку” є не що інше, як один із прообразів війн нового покоління за участю провідних країн світу. Поряд з операцією НАТО проти Югославії “Союзницька сила” у 1999 р., яка була прообразом “безконтактної війни” майбутнього, операція 2003 р. в Іраку є показовою за сценарієм її проведення.

3. ГРУЗИНО-РОСІЙСЬКИЙ ВОЄННИЙ КОНФЛІКТ 2008 р.

Система протиповітряної оборони Грузії створювалася на основі сил та засобів протиповітряної оборони 19 окремої армії ППО (штаб – Тбілісі), що були розгорнуті на її території до розпаду Радянського Союзу.

Протиповітряна оборона Грузії в тому вигляді, який вона мала на початок збройного конфлікту, створювалася практично в останні 2-3 роки.

Завдання протиповітряної оборони держави покладено на Військово-Повітряні Сили (чисельність біля 2100 чол.) збройних сил Грузії. В якості командного пункту використовується КП Закавказького військового округу (Тбілісі). КП колишньої 19 ОА ППО було виведене з ладу ще при розпаді СРСР.

Авіація Грузії у своєму складі нараховувала:

- авіабаза, аеродром Марнеулі – 2-і штурмові ескадрильї (Су-25, Су-25К, Су-25УБ) та навчальна ескадрилья (Л-39, Л-29);
- авіабаза, аеродром Тбілісі (Олексіївка) – 2-і транспортні вертольотні ескадрильї (МІ-8Т, УУ-1Н "Ірокез");
- аеродром Сенаті – окрема змішана вертольотна ескадрилья (Мі-24, Мі-8Т, Мі-14);
- аеродром Вазіані – ескадрилья БПЛА "Скайларк";
- аеродром Кабулеті – ескадрилья БПЛА "Гермес-450".

Організаційно підрозділи БПЛА входять до складу ВПС, але оперативно підпорядковані департаменту розвідки.

Штурмовики Су-25 частково були модернізовані з допомогою Ізраїлю. Застарілу електроніку замінено на сучасну, що надало можливість застосовувати їх вночі та в складних метеоумовах. Конструкція модернізованого літака Су-25К стала більш легкою, що підвищило його льотні якості. озброєння штурмовика Су-25 дозволяло обмежено застосовувати його для боротьби з повітряними цілями. Разом з тим, Грузія планувала найближчим часом закупити винищувачі.

Навчально-бойовий літак Л-39 може бути обладнаний підвісним контейнером з гарматою ГШ-23 і застосовуватись як легкий штурмовик чи винищувач.

Зенітні ракетні війська збройних сил Грузії мали у своєму складі:

- 2 одиниці ЗРК С-125 "Нева-М" 5П73;
- 6 одиниць ЗРК 9К37М1 "Бук-М1";
- 2 одиниці ЗРК 9К33М2 "Оса-АК";
- 1 одиницю ЗРК 9К33М3 "Оса-АКМ";
- 40 одиниць ЗРК 9К35 "Стріла-10";
- 20 одиниць ЗРК 9К31 "Стріла-1";
- 20 одиниць 23-мм ЗСУ-23-4.

За уточненими даними зрдн С-125М були виведені зі складу ВПС і в бойових діях участі не приймали.

Для ЗРК "Бук-М1" було підготовлено декілька позицій бойового чергування, що дозволяло їм постійно маневрувати, враховуючи оперативну необхідність.

По даним грузинської сторони в перший день конфлікту в районі міста Горі були зосереджені ЗРК "Оса-АКМ" та маловисотні ЗРК ізраїльського виробництва, які дозволили знищити п'ять російських літаків, що діяли переважно на малих висотах. На другий день в район Горі було передислоковано ЗРК "Бук-М1" що дозволило успішно вести вогонь по російським літакам, які з огляду на попередні дії, збільшили висоту польоту до 6-8 км.

У Грузії до початку військового конфлікту знаходилося шість радіолокаційних станцій військового призначення (Тбілісі, Горі, Алексєєвка Марнеулі, Поті, Батумі) і три цивільні РЛС у західній і центральній частині Грузії, які були включені в об'єднану систему контролю повітряного простору Грузії, а саме:

- пост РЛС в районі міста Горі – РЛС 36Д6М;
- пост РЛС міста Поті – РЛС 36Д6М та РЛС П-180МУ;
- пост РЛС міста Батумі – РЛС П-180МУ;
- пост РЛС міста Сенаті – РЛС 36Д6М;
- пост РЛС міста Марнеулі – РЛС П-180МУ;
- пост РЛС міста Кутаїсі – РЛС П-180МУ.

Під час бойових дій усі РЛС 36Д6 були знищені протирадіолокаційними снарядами та підірвані російськими солдатами на позиціях. РЛС П-180МУ залишилися неушкодженими завдяки маневреним можливостям та метровому діапазону випромінювання. РЛС 36Д6, що мають досить високі маневрені можливості, не були з технічних причин готові до зміни позицій, а сантиметровий діапазон випромінювання, в якому вони працюють, більш придатний для наведення протирадіолокаційних снарядів.

Окрім того, війська протиповітряної оборони отримують інформацію від засобів радіолокаційної розвідки, які обслуговують повітряний рух в районі цивільних аеродромів 4 РЛС (французького виробництва, дальність виявлення до 450 км) в районах Поті – Батумі, Кутаїсі, Телаві, Марнеулі.

Якщо проаналізувати створену таким чином систему розвідки повітряного простору, можна дійти висновку, що основні її зусилля спрямовувалися на виявлення цілей з акваторії Чорного моря та з північного напрямку.

До ведення розвідки повітряного простору також залучався комплекс радіотехнічної розвідки "Кольчуга-М" українського виробництва (центр РЕБ і розвідки, місто Горі). Наявність в його складі трьох постів дозволяє в пасивному режимі (по випромінюванню повітряних суден) не тільки виявляти, а і визначати місце знаходження повітряних цілей.

Інформація від засобів радіолокаційної розвідки (в тому числі і від цивільних) та комплексу РТР Кольчуга-М видавалася на комплекс засобів автоматизації (елементи КЗА "Ореанда") КП ППО і після обробки передавалася на автоматизовані КП ЗРК "Бук-М1" та "Оса-АКМ".

ВПС Російської Федерації у зоні конфлікту представляв 52 вбап 37 ПА ГК ВПС і ППО (аеродром базування Шайловка), на озброєнні якого знаходилось ТУ-22М3 – 27 одиниць.

За інформацією із зони конфлікту, удари по грузинських позиціях також наносили російські літаки зі складу 4 армії ВПС і ППО, на озброєнні якої є близько 60 фронтних бомбардувальників Су-24, 100 винищувачів МіГ-29, 60 винищувачів Су-27, 100 штурмовиків Су-25, 40 легких штурмовиків L-39 і 30 розвідувальних Су-24МР, а також 75 ударних вертольотів Мі-24 та інша авіаційна техніка.

ВПС Росії були задіяні у конфлікті в обмеженому вигляді. Сам факт застосування дальнього бомбардувальника Ту-22М3 для ведення фоторозвідки на невеликій дальності важко пояснити. Для розвідки об'єктів противника в тактичній та оперативній глибині, як правило, застосовуються літаки - розвідники МіГ-25МР, Су-25Р, Су-24МР або БПЛА.

Конфлікт показав, що основною ударною зброєю російської авіації залишилися звичайні бомби і некеровані ракети.

Дії штурмової авіації (Су-24, Су-25) носили епізодичний характер. Інтенсивність повітряних ударів складала близько 20-25 літако-вильотів на добу. Удари наносилися, в основному, з використанням звичайних плануючих авіабомб з середніх і великих висот по площадкових об'єктах військової інфраструктури Грузії. Крім того, штурмова авіація застосовувалася для

придушення позицій грузинської артилерії і знищення позицій радіолокаційних станцій, злітно-посадкової смуги аеродромів і командного пункту ВПС і ППО.

По неперевірених повідомленнях російських засобів масової інформації російська авіація до 11 серпня знищила три з шести позицій РЛС і зруйнувала бомбовими ударами командний пункт ВПС і ППО. Достовірно відомо про знищення однієї РЛС 36Д6 (модернізований експортний варіант РЛС 35Д6) і поразці в результаті авіаційних ударів командного пункту ВПС і ППО Грузії.

Фактично перші дві доби бойових дій Грузія повністю контролювала своїми засоби розвідки радіолокації повітряний простір над своєю територією за рахунок створення цифрових оптоволоконних ліній зв'язку між постами радіолокації і командним пунктом ВПС і ППО (всі радіолінії були придушені засобами РЕБ ЗС РФ). Зустрічаються повідомлення про епізодичну роботу засобів мобільного зв'язку, який нібито використовувався для видачі цілевказівок на ЗРК "Бук-М1" від постів радіолокації, оснащених РЛС П-18МА. Радіолокаційні пости, які були оснащені РЛС 36Д6 були знищені в перші три доби бойових дій з використанням протирадіолокаційних ракет і звичайних авіабомб. Активні перешкоди РЛС П-180МУ не ставилися із-за відсутності в частинах і підрозділах РЕБ РФ відповідних засобів.

Російська авіація втратила 4 літаки, що було підтверджено супутниковою системою міжнародного пошуку і порятунку КОСПАС-САРСАД (за грузинськими джерелами інформації одинадцять літаків, у тому числі один дальній стратегічний бомбардувальник Ту-22МЗ).

Грузія офіційно заявляла, про 11 збитих російських літаків та 3 вертольоти. В той же час, за повідомленнями незалежних джерел, Російські військово-повітряні сили втратили під час збройного конфлікту з Грузією 7 літаків: 4 з них у перший день конфлікту.

Втрату цих чотирьох літаків офіційно підтвердив російський Генштаб. Проте, як відзначають експерти з посиланням на неофіційні дані, Росія у ході конфлікту втратила ще три літаки – один Су-24МР, один Су-24М і один Су-25, а також один Мі-24. Обидва збитих Су-24 були уражені грузинськими засобами ППО "Оса-АК/АКМ", "Бук-М1" або переносними зенітними ракетними комплексами" (ПЗРК), а Су-25, з ряду повідомлень, став жертвою помилкового "дружнього вогню" російських військ.

Літак-розвідник Ту-22МЗР був збитий ракетою ЗРК "Бук-М1". Він виконував політ на висоті біля 8 тис. м та був досить простою ціллю для ЗРК цього типу.

У свою чергу, ППО російських військ збило три грузинських Су-25, решта літаків була знищена на землі.

Російська авіація використовувала штатні засоби РЕБ, які виявилися неефективними в боротьбі із ЗРК "Бук-М1", "Оса-АКМ". Із-за небезпеки протидії систем "Оса" польоти штурмової авіації здійснювалися на середніх висотах (вище 4500 м) в денний час, що значно полегшило дії обслуг ЗРК "Бук-М1" і дозволяло їм виконувати стрільбу без включення РЛС розвідки. Для придушення систем зв'язку грузинської армії (КХ, УКХ) російською армією застосувалися спеціалізовані вертолітні комплекси Мі-8. Але супутниковий

зв'язок не був придушений в повній мірі і грузинські обслуги ЗРК могли користуватися нею для отримання інформації оповіщення від радіолокаційних постів.

Ефективність протиповітряної оборони Грузії для такого малочисельного угруповання засобів ППО, яке не мало в своєму складі винищувальної авіації, зенітних ракетних комплексів середньої дальності та дальньої дії, ефективність досить висока.

Це можна пояснити наявністю сучасних мобільних ЗРК "Бук-М1", РЛС 36Д6 та модернізованих П-180МУ а також досить високою підготовкою бойових розрахунків підрозділів протиповітряної оборони

Крім того, Генеральний штаб ЗС Росії недооцінив можливості системи ППО Грузії, а військова розвідка не змогла своєчасно виявити вогневі позиції мобільних ЗРК та військових засобів ППО.

Таким чином, як позитивне в протиповітряній обороні Грузії можна відзначити:

- наявність сучасних РЛС 36Д6 та П-180МУ, які склали основу радіолокаційної розвідки ППО Грузії;
- наявність комплексу радіотехнічної розвідки "Кольчуга М";
- уміле застосування мобільних зенітних ракетних та зенітних артилерійських засобів, вогневі позиції яких своєчасно російська військова розвідка не змогла виявити.

Недоліками в організації протиповітряної оборони можна вважати наступне:

- радіолокаційні пости мали на озброєнні лише по одній РЛС, а кількість їх не дозволяла в умовах гористої місцевості створити суцільне радіолокаційне поле на малих та середніх висотах;
- система ППО не мала в своєму складі винищувачів, а наявна авіація мала обмежені можливості щодо боротьби з повітряними цілями;
- відсутність в системі ППО ЗРК середньої дальності та дальньої дії;
- військовим керівництвом не враховано те, що авіація буде наносити удари не тільки по угрупованням військ в зоні конфлікту, а і по важливим державним та військовим об'єктам на всю глибину ТВД.

Лекцію розробив:

Начальник кафедри загальновійськових дисциплін

полковник

Станіслав КОРОЛЬОВ